

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πτολεμαϊκά πήλινα σφραγίσματα

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Μάριος Χουλιάρης

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Κλεοπάτρα Καθάρου

Ιωάννινα 2023

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Κλεοπάτρα Καθάριου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Αικατερίνη Λιάμπη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Δημήτρης Πλάντζος, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Πτολεμαϊκά πήλινα σφραγίσματα

© Μάριος Χουλιάρας

«Η έγκριση της παρούσης μεταπτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα» (Ν.5343/1932, άρθρο 2020, παρ. 2)»

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΑΡΙΟΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

Πτολεμαϊκά πήλινα σφραγίσματα

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	σελ. 8
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σελ. 10
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	σελ. 12
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ. 16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΣΤΟ ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ.....	σελ. 18
1.1 Σχήματα δακτυλιόλιθων και πρώτες ύλες.....	σελ. 18
1.2 Τεχνικές κατασκευής σφραγίδων.....	σελ. 20
1.3 Χρήσεις σφραγίδων.....	σελ. 22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΙ ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ.....	σελ. 27
2.1 Ηγεμονικά πορτρέτα και λατρεία ηγεμόνων.....	σελ. 27
2.2 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλέων.....	σελ. 29
2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών.....	σελ. 32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΝΗΣΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΙΝΗ.....	σελ. 37
3.1 Το αρχείο σφραγισμάτων.....	σελ. 37
3.2 Ομάδα «Fund I».....	σελ. 38
3.3 Ομάδα «Fund II».....	σελ. 44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΕΝΤΦΟΥ.....	σελ. 46
4.1 Το αρχείο σφραγισμάτων.....	σελ. 46
4.2 Οι συλλογές σφραγισμάτων στο Τορόντο και στο Άμστερνταμ.....	σελ. 49
4.3 «Αμιγώς αιγυπτιακά» σφραγίσματα.....	σελ. 50
4.4 Θεότητες.....	σελ. 53
4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα.....	σελ. 63
4.6 Πορτρέτα ιδιωτών.....	σελ. 79
4.7 Μυθολογικά όντα, ζώα και αντικείμενα.....	σελ. 82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΝΕΑ ΠΑΦΟΣ.....	σελ. 85
5.1 Το αρχείο των σφραγισμάτων.....	σελ. 85
5.2 Θεότητες.....	σελ. 88
5.3 Ηγεμονικά πορτρέτα.....	σελ. 91
5.4 Πορτρέτα ιδιωτών.....	σελ. 100
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΚΥΡΗΝΗ.....	σελ. 102
6.1 Το αρχείο σφραγισμάτων.....	σελ. 102
6.2 Θεότητες.....	σελ. 105
6.3 Πορτρέτα.....	σελ. 107
6.4 Γενικές παραστάσεις.....	σελ. 110
6.5 Ζώα, μυθολογικά όντα και αντικείμενα.....	σελ. 111
6.6 Επιγραφές.....	σελ. 113
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ. 114
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ. 124

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ.....	σελ. 136
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	σελ. 152
ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	σελ. 183

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η συγκεκριμένη εργασία πραγματεύεται τη χρήση και τη σημασία των πήλινων σφραγισμάτων στο Πτολεμαϊκό βασίλειο και επικεντρώνεται στα 4 αρχεία πήλινων σφραγισμάτων που διατηρούνται από περιοχές εντός του βασιλείου. Πρόκειται για τα αρχεία της νήσου Ελεφαντίνης, του Εντφού, της Νέας Πάφου και της Κυρήνης. Στα αρχεία αυτά φυλάσσονταν ενσφράγιστοι πάπυροι που αποτελούσαν έγγραφα με συναλλαγές δημοσίου και ιδιωτικού χαρακτήρα και επιστολές. Απλοί ιδιώτες και αξιωματούχοι πιέζοντας την προσωπική τους σφραγίδα σε μάζα πηλού δημιουργούσαν σφραγίσματα, τα οποία συγκρατούσαν τις άκρες του νήματος που περιέδενε τον πάπυρο. Τα σφραγίσματα, φέροντας μυθολογικές παραστάσεις, ανδρικές και γυναικείες κεφαλές, ζώα και αντικείμενα διαφύλασσαν ακριβώς το απόρρητο του εγγράφου και συγχρόνως το επικύρωναν. Τα αρχεία σφραγισμάτων αποτελούν σημαντικό πυλώνα για το γραφειοκρατικό σύστημα του Πτολεμαϊκού βασιλείου. Εξετάζοντας τα σφραγίσματα μπορούν να αντληθούν σημαντικές πληροφορίες για τον χαρακτήρα του αρχείου στο οποίο φυλάσσονταν, για τη χρονολόγηση του και για τις επαφές του με άλλες περιοχές του βασιλείου και με τη βασιλική αυλή. Ακόμα, τα εικονιστικά θέματα των σφραγισμάτων προσφέρουν πληροφορίες για τους κατόχους των σφραγίδων και για την πολιτική του εκάστοτε Πτολεμαίου, πορτρέτο του οποίου μπορεί εικονίζεται στα σφραγίσματα.

Οι πρώτες θερμές ευχαριστίες ανήκουν στην επιβλέπουσα καθηγήτρια της συγκεκριμένης εργασίας, κ. Κλεοπάτρα Καθάρη για τη συνεχή της βοήθεια και επιστημονική και ηθική στήριξη, καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος, της επιστημονικής μας συνεργασίας και της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας. Ήταν αυτή η οποία με έκανε να ενδιαφερθώ και να ασχοληθώ με τον «κόσμο» των σφραγίδων. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στα δύο υπόλοιπα μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, κ. Αικατερίνη Λιάμπη, για τη συνεργασία, τη συμμετοχή της στην εξέταση της εργασίας και τις ουσιαστικές και εποικοδομητικές επισημάνσεις της και κ. Δημήτρη Πλάντζο, για τη συνεργασία, το ρόλο του στη σύλληψη του θέματος και τη βοήθεια ως προς την καλύτερη κατανόηση και μελέτη των σφραγίδων και των σφραγισμάτων, παρ' ότι ανήκει στο διδακτικό προσωπικό του ΕΚΠΑ.

Παράλληλα, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην κ. Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, για τη συνεργασία στο πλαίσιο μαθημάτων του μεταπτυχιακού προγράμματος και στον κ. Ανδρέα Βλαχόπουλο, για τη στήριξη, την επιστημονική συνεργασία και τη βοήθειά του τόσο καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος όσο και για την εύρεση βιβλιογραφίας σχετικά με τα σφραγίσματα της προϊστορικής περιόδου.

Ευχαριστώ επίσης τον μεταπτυχιακό φοιτητή Αρχαίας και Ρωμαϊκής Ιστορίας Γεώργιο Φουρλάνη για τις συζητήσεις περί ελληνιστικής ηγεμονίας, τον μεταπτυχιακό φοιτητή Βυζαντινής Ιστορίας Αθανάσιο Τζίμα για τη βοήθεια στην εύρεση βιβλιογραφικού υλικού, τους μεταπτυχιακούς φοιτητές Προϊστορικής Αρχαιολογίας Χρήστο Κυριακόπουλο και Φωτεινή Χεινοπώρου για τις συζητήσεις περί πηλού και τη μεταπτυχιακή φοιτήτρια Λατινικής Φιλολογίας του ΑΠΘ Βασιλική Τζουβάρα για τη στήριξη και τη βοήθειά της στην κατανόηση της γραμματείας του Αύλου Γέλλιου και του Πλάτου.

Τέλος, εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες στους κοντινούς μου ανθρώπους, Αχιλλέα, Μαριλίζα, Μιχαήλ, Χρήστο, Νίκο, Τζιμ, Νίκο, Ιάκωβο και Χριστίνα για την υποστήριξή τους και την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου στους γονείς μου για την κάθε μορφής στήριξη όλων αυτών των χρόνων.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Κατάλογοι / Περιοδικά / Συλλογές:

<i>AbhMünch</i>	<i>Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, Philosophisch historische Klasse: Abhandlungen</i>
<i>AD</i>	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
<i>AE</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>AF</i>	<i>Archäologische Forschungen</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>AM</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
<i>AncSoc</i>	<i>Ancient Society</i>
<i>ANSMN</i>	<i>American Numismatic Society Museum Notes</i>
<i>AntK</i>	<i>Antike Kunst</i>
<i>ArchPF</i>	<i>Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete</i>
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene</i>
<i>AW</i>	<i>Antike Welt</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BICS</i>	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London</i>
<i>BIFAO</i>	<i>Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale</i>
<i>BMC Greek</i>	<i>British Museum Catalog of Greek Coins</i>
<i>BMCRE</i>	<i>Coins of the Roman Empire in the British Museum</i>
<i>BOREAS</i>	<i>Münstersche Beiträge zur Archäologie</i>
<i>Chiron</i>	<i>Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>C. Ord. Ptol.</i>	<i>Corpus des ordonnances des Ptolémées</i>
<i>Hesperia</i>	<i>The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>Historia</i>	<i>Zeitschrift für alte Geschichte</i>
<i>HTR</i>	<i>Harvard Theological Review</i>
<i>IBAES</i>	<i>Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>ILN</i>	<i>The Illustrated London News</i>
<i>JARCE</i>	<i>Journal of the American Research Center in Egypt</i>
<i>JdI</i>	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>JEA</i>	<i>Journal of Egyptian Archaeology</i>
<i>JHS</i>	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
<i>JNG</i>	<i>Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte</i>
<i>JNES</i>	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
<i>JRS</i>	<i>Journal of Roman Studies</i>
<i>JWAG</i>	<i>Journal of the Walters Art Gallery</i>
<i>MDAI(K)</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo</i>
<i>MünchBeitr</i>	<i>Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte</i>

<i>MusHelv</i>	<i>Museum Helveticum</i>
<i>NAC</i>	<i>Numismatica e Antichità Classiche</i>
<i>Not. degli Scavi</i>	<i>Notizie degli scavi di antichità</i>
<i>OGIS</i>	<i>Dittenberger, W., 1903-1905. Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Leipzig.</i>
<i>OJA</i>	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
<i>P. Oxy.</i>	<i>Papyri Oxyrhynchus</i>
<i>P. Tebt.</i>	<i>Grenfell, B.P. & Hunt, A.S. & Smyly, J.B., 1902. The Tebtunis Papyri I, London.</i>
<i>RBN</i>	<i>Revue belge de Numismatique et de Sigillographie</i>
<i>RDAC</i>	<i>Report of the Department of Antiquities, Cyprus</i>
<i>RdE</i>	<i>Revue d'Égyptologie</i>
<i>RÉG</i>	<i>Revue des études grecques</i>
<i>RÉg</i>	<i>Revue d'égyptologie</i>
<i>RendLinc</i>	<i>Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei: Rendiconti</i>
<i>RFIC</i>	<i>Rivista di Filologia e Istruzione Classica</i>
<i>RM</i>	<i>Römische Mitteilungen</i>
<i>SAAC</i>	<i>Studies in Ancient Art and Civilization</i>
<i>SB</i>	<i>Kiessling, E., 1963. Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, τ. VI.</i>
<i>SchwMüBl</i>	<i>Schweizer Münzblätter</i>
<i>SNG</i>	<i>Sylloge Nummorum Graecorum</i>
<i>Suppl. Ep. Gr.</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>Talanta</i>	<i>Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society</i>
<i>THI</i>	<i>Translations of Hellenistic Inscriptions</i>
<i>VDI</i>	<i>Vestnik Drevnej Istorii</i>
<i>VSWG</i>	<i>Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte</i>
<i>YCS</i>	<i>Yale Classical Studies</i>
<i>ZÄS</i>	<i>Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde</i>

Αρχαία γραμματεία:

<i>Αθήν.</i>	<i>Αθήναιος</i>
<i>Δειπν.</i>	<i>Δειπνοσοφισταί</i>
<i>Αππ.</i>	<i>Αππιανός</i>
<i>Εμφ. Πολ.</i>	<i>Εμφυλίους Πολέμους</i>
<i>Αριστοτ.</i>	<i>Αριστοτέλης</i>
<i>Αθην. Πόλ.</i>	<i>Αθηναίων Πολιτεία</i>
<i>Αναλ. Ύστ.</i>	<i>Αναλυτικά Ύστερα</i>
<i>Αριστοφ.</i>	<i>Αριστοφάνης</i>
<i>Θεσμ.</i>	<i>Θεσμοφοριάζουσαι</i>
<i>Λυσ.</i>	<i>Λυσιστράτη</i>
<i>Νεφ.</i>	<i>Νεφέλαι</i>
<i>Βαλ. Φλάκ.</i>	<i>Βαλέριος Φλάκκος</i>
<i>Αργον.</i>	<i>Αργοναυτικά</i>

Γέλλ.		Αύλος Γέλλιος
	<i>Αττ. ν.</i>	<i>Αττικάί νύκτες</i>
Δημ.		Δημοσθένης
<i>Διογ. Λαέρτ.</i>		<i>Διογένης Λαέρτιος</i>
	<i>Β. Φιλ.</i>	<i>Βίοι Φιλοσόφων</i>
Διόδ.		Διόδωρος Σικελιώτης
Ευρ.		Ευριπίδης
	<i>Ιππ.</i>	<i>Ιππόλυτος</i>
Δ. Κάσσι.		Δίων Κάσσιος
Ηρόδ.		Ηρόδοτος
Θεόφρ.		Θεόφραστος
	<i>Π. Λίθων</i>	<i>Περί Λίθων</i>
	<i>Π. Πυρός</i>	<i>Περί Πυρός</i>
Ξεν.		Ξενοφών
	<i>Συμπ.</i>	<i>Συμπόσιον</i>
Ισοκρ.		Ισοκράτης
Ιώσ. Φλάβ.		Ιώσηπος Φλάβιος
	<i>Ιουδ. Αρχ.</i>	<i>Ιουδαϊκής Αρχαιολογίας</i>
Καλλίμ.		Καλλίμαχος ο Κυρηναίος
	<i>Εις Απόλλ.</i>	<i>Εις Απόλλωνα</i>
Κλήμ. Αλεξ.		Κλήμης ο Αλεξανδρεύς
	<i>Παιδαγ.</i>	<i>Παιδαγωγός</i>
	<i>Προτρεπτ.</i>	<i>Προτρεπτικός</i>
Λίβ.		Τίτος Λίβιος
Λουκ.		Λουκιανός
	<i>Αλέξ.</i>	<i>Αλέξανδρος ή Ψευδομάντις</i>
	<i>Τίμ.</i>	<i>Τίμων</i>
Μέν.		Μένανδρος
	<i>Επιτρ.</i>	<i>Επιτρέποντες</i>
Οβίδ.		Οβίδιος
Ορόσ.		Παύλος Ορόσιος
<i>Παλατ. Ανθ.</i>		<i>Παλατινή Ανθολογία</i>
Πλάτ.		Πλάτων
	<i>Αлк.</i>	<i>Αλκιβιάδης</i>
	<i>ΙππΕ</i>	<i>Ιππίας Ελάσσων</i>
	<i>Συμπ.</i>	<i>Συμπόσιον</i>
Πλίν.		Πλίνιος
	<i>Φυσ. Ιστ.</i>	<i>Φυσική Ιστορία</i>
Πλούτ.		Πλούταρχος
	<i>Αντών.</i>	<i>Αντώνιος</i>
	<i>Αρτ.</i>	<i>Αρταξέρξης</i>
	<i>Δημήτρ. -Αντών.</i>	<i>Βίοι Παράλληλοι, Δημήτριος-Αντώνιος</i>
	<i>Λούκ.</i>	<i>Λούκουλος</i>
	<i>Π. Ισ. και Οσ.</i>	<i>Περί Ισίδος και Οσίριδος</i>
	<i>Π. Αλεξ. τ. ή αρ.</i>	<i>Περί της Αλεξάνδρου τύχης ή αρετής λόγοι</i>
Πολύβ.		Πολύβιος

Πορφ.		Πορφύριος
	<i>Χρον.</i>	<i>Χρονικά</i>
Σέν.		Σένεκας
	<i>Φυσ. Ερωτ.</i>	<i>Φυσικά Ερωτήματα</i>
Σουητ.		Σουητόνιος
	<i>Αυγ.</i>	<i>Περί του βίου των Καισάρων, Βίος του Αυγούστου</i>
	<i>Ιούλ.</i>	<i>Περί του βίου των Καισάρων, Βίος του Ιουλίου Καίσαρα</i>
	<i>Τιβ.</i>	<i>Περί του βίου των Καισάρων, Βίος του Τιβερίου</i>
Σοφ.		Σοφοκλής
	<i>Ηλ.</i>	<i>Ηλέκτρα</i>
	<i>Τραχ.</i>	<i>Τραχινίαι</i>
Στράβ.		Στράβων

Μουσεία και Συλλογές:

ANS	American Numismatic Society
APM	Allard Pierson Museum, Amsterdam
BM	British Museum, London
BNF	Bibliothèque nationale de France, Paris
CMA	Cleveland Museum of Art, Ohio.
ROM	Royal Ontario Museum, Toronto

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά την Ελληνιστική περίοδο, στο Πτολεμαϊκό βασίλειο της Αιγύπτου (**Εικ. 1**) παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη των τεχνών, συμπεριλαμβανομένης και της σφραγιδογλυφίας. Οι Πτολεμαίοι ηγεμόνες (**Εικ. 2**) δρουν ως πάτρονες των τεχνών, οι οποίες μαζί με την ηγεμονική λατρεία εξυπηρετούν την προπαγάνδα του βασιλικού Οίκου. Όλα αυτά σε συνδυασμό με το υψηλών απαιτήσεων γραφειοκρατικό σύστημα του Πτολεμαϊκού κράτους οδήγησαν στη μεγάλη παραγωγή σφραγίδων¹.

Υλικά κατάλοιπα του γραφειοκρατικού συστήματος του Πτολεμαϊκού κράτους αποτελούν τα αρχεία πήλινων σφραγισμάτων που έχουν διασωθεί σε πολλές περιοχές εντός του βασιλείου. Τα σφραγίσματα αυτά προσφέρουν πολλές πληροφορίες για το χαρακτήρα του αρχείου και τη λειτουργία του². Ως κύριος στόχος της Διπλωματικής εργασίας ορίζεται η συγκέντρωση και η εξέταση των πήλινων σφραγισμάτων που προέρχονται από περιοχές εντός του Πτολεμαϊκού βασιλείου. Οι περιοχές αυτές είναι η νήσος Ελεφαντίνη, το Εντφού, η Νέα Πάφος και η Κυρήνη. Τα πήλινα σφραγίσματα από αυτές τις περιοχές φέρουν εικονιστικές παραστάσεις με αντικείμενα, ζώα, ελληνικές ή αιγυπτιακές ή ελληνο-αιγυπτιακές θεότητες, ιερά σύμβολα και πορτρέτα. Τα πορτρέτα χρήζουν ιδιαίτερης μελέτης καθώς ακολουθούν συγκεκριμένους τύπους και εικονίζουν θεϊκές ή/και ηγεμονικές μορφές. Η ιδιοτυπία του Πτολεμαϊκού βασιλείου έγκειται στο ότι εκτός από τους βασιλείς και οι βασίλισσες εικονίζονται αρκετά συχνά με την τεχνική του πορτρέτου³. Η σύγκριση των ηγεμονικών πορτρέτων με τα αντίστοιχα σε νομίσματα έχει οδηγήσει την έρευνα στην αναγνώριση μελών του πτολεμαϊκού, αλλά και του σελευκιδικού δυναστικού Οίκου.

Στη νήσο Ελεφαντίνη διατηρούνται πάπυροι που φέρουν 35 πήλινα σφραγίσματα και αποτελούν μέρος αρχείου από τον ναό της θεϊκής τριάδας Κνουμ, Σάτις και Άνουκισ. Εξαιτίας της καλής κατάστασης διατήρησης των παπύρων, αντλούνται σημαντικές πληροφορίες για τη χρονολόγηση και τη χρήση της εκάστοτε σφραγίδας, ενώ τα ονόματα των ιδιοκτητών των σφραγίδων αναγράφονται πλησίον των σφραγισμάτων. Οι ενσφράγιστοι πάπυροι του αρχείου, βάσει των ημερομηνιών που φέρουν χρονολογούνται από το 311/310 π.Χ. έως το 223/222 π.Χ.⁴. Στο Εντφού βρέθηκαν μέσα σε πίθο περίπου 700 πήλινα σφραγίσματα που αποτελούν τμήμα ενός δημόσιου αρχείου που φυλασσόταν στο σημαντικό ναό του Ώρου της περιοχής. Το αρχείο αυτό χρονολογείται από τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ.⁵. Στη Νέα Πάφο βρέθηκαν σε στρώμα καταστροφής περίπου 11000 πήλινα σφραγίσματα καλυμμένα από ψηφιδωτό δάπεδο σε οικία της Ελληνο-ρωμαϊκής περιόδου και ανήκουν μάλλον στο αρχείο του *Νομοφυλακείου* της πόλης που καταστράφηκε από πυρκαγιά. Το αρχείο της Πάφου βρισκόταν πιθανώς σε χρήση από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. έως τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ.⁶. Το τέταρτο και τελευταίο αρχείο σφραγισμάτων που θα εξεταστεί είναι αυτό της Κυρήνης, που βρέθηκε εντός του *Νομοφυλακείου* της πόλης και περιλαμβάνει 421 τμήματα πηλού που φέρουν 1311 σφραγίσματα. Το

¹ Smith 1988, 5. Pollitt 1986, 31-36. Plantzos 1999, 42-43

² Plantzos 1999, 24.

³ Plantzos 1999, 42.

⁴ Rubensohn 1907, 5-7. Plantzos 1999, 24.

⁵ Plantzos 1999, 27. Ο ίδιος 1996 Α', 307. Milne 1916, 87.

⁶ Plantzos 1999, 29. Nicolaou 1971, 51-52. Ο ίδιος 1972, 315 και 1978, 850. Michaelidou-Nicolaou 1979, 413. Η ίδια 1993, 343. Nicolaou 1997, 47. Kyrieleis 1996, 315-314. Ο ίδιος 2015, 15.

συγκεκριμένο αρχείο φαίνεται να ήταν σε χρήση από τον 1^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αι. π.Χ.⁷.

Αντίστοιχα αρχεία σφραγισμάτων έχουν βρεθεί και στον Ελλαδικό χώρο. Στην Καλλίπολη βρέθηκε ιδιωτικό αρχείο περίπου 600 σφραγισμάτων εντός οικίας, μάλλον επιφανούς οικογένειας της πόλης. Τα ενσφράγιστα έγγραφα αποτελούσαν μάλλον επιστολές και το αρχείο χρονολογείται μεταξύ της καταστροφής της πόλης από τους Γαλάτες το 279 π.Χ. και της γενικότερης αναταραχής στην Αιτωλία τα έτη κατά τη μάχη της Πύδνας το 169 π.Χ.⁸. Στη Δήλο, στη συνοικία του Σκαρδανά, βρέθηκε επίσης αρχείο 25000 πήλινων σφραγισμάτων που φυλασσόταν εντός οικίας. Το ιδιωτικό αυτό αρχείο περιλάμβανε πιθανώς ενσφράγιστα έγγραφα με ιδιωτικές συναλλαγές και χρονολογείται την περίοδο 170-69 π.Χ.⁹. Στα Γίτανα της Θεσπρωτίας βρέθηκαν 2500 σφραγίσματα που παραμένουν αδημοσίευτα. Πρόκειται μάλλον για δημόσιο αρχείο που χρονολογείται πριν την καταστροφή της περιοχής από τους Ρωμαίους το 168 π.Χ. και μέρος αυτού ίσως χρονολογείται έως και τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁰.

Αρχικά, στη Διπλωματική εργασία θα γίνει μνεία στους τύπους σφραγίδων που χρησιμοποιούνται κατά την Ελληνιστική περίοδο και στα υλικά από τα οποία αυτές κατασκευάζονται. Επίσης, θα αναφερθούν οι ποικίλες χρήσεις των σφραγίδων στην αρχαιότητα, όπως η σφράγιση νομικών εγγράφων. Η πρακτική αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς αρκετά από τα πήλινα σφραγίσματα που έχουν βρεθεί εντός του Πτολεμαϊκού βασιλείου φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν αυτήν ακριβώς τη λειτουργία. Στη συνέχεια, θα εξεταστούν κατά σειρά τα 4 αρχεία πήλινων σφραγισμάτων που σώζονται. Η εξέταση των αρχείων θα γίνει με βάση τα χρονολογικά όρια λειτουργίας του κάθε αρχείου. Έμφαση θα δοθεί στο αρχείο της νήσου Ελεφαντίνης και στο αρχείο του Εντφού, καθώς προέρχονται από τον γεωγραφικό χώρο της Αιγύπτου και σε αυτά εντοπίζονται οι βασικοί εικονογραφικοί τύποι που συναντώνται και στα αρχεία της Πάφου και της Κυρήνης. Από τα δύο τελευταία αρχεία θα εξεταστούν μόνο ιδιαίζουσες και ενδιαφέρουσες εικονογραφικά περιπτώσεις σφραγισμάτων, καθώς αυτά δεν έχουν πλήρως δημοσιευθεί και μελετηθεί.

Η εξέταση των σφραγισμάτων του κάθε αρχείου θα γίνει ανά κατηγορίες εικονιστικών θεμάτων με την παρουσίαση χαρακτηριστικών παραδειγμάτων. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στις μορφές θεοτήτων και στα ηγεμονικά πορτρέτα και στους τύπους που αυτά ακολουθούν, καθώς προσφέρονται σημαντικές πληροφορίες για τη σχέση του εκάστοτε αρχείου με την Πτολεμαϊκή βασιλική αυλή και με τα ιερατεία της εκάστης περιοχής. Με βάση τα ηγεμονικά πορτρέτα στα νομίσματα θα γίνει προσπάθεια αναγνώρισης και ταύτισης των εικονιζόμενων στα σφραγίσματα προσώπων με μέλη του πτολεμαϊκού Οίκου, όσο αυτό είναι εφικτό. Τέλος, με βάση όλα τα παραπάνω θα γίνει προσπάθεια αναγνώρισης της ιδιότητας των ατόμων που κατέθεταν τα προς φύλαξη ενσφράγιστα έγγραφα και εάν πρόκειται για αρχεία ιδιωτικού ή δημόσιου χαρακτήρα. Ακόμα, θα γίνει απόπειρα ερμηνείας του μεγάλου αριθμού ηγεμονικών πορτρέτων και των συμπερασμάτων που προκύπτουν σχετικά με αυτά.

⁷ Plantzos 1999, 28. Maddoli 1963-1964, 47-51.

⁸ Plantzos 1999, 31-32. Πάντος, Π. Α., 1985. *Τά σφραγίσματα τής αίτωλικής Καλλιπόλεως*, Αθήνα, 427-443.

⁹ Plantzos 1999, 32. Boussac, M.-F., 1992. *Sceaux Publics, Apollon, Hélios, Artémis, Hécate: Les Sceaux de Délos, I*, Paris. Stambolidis, N. C., 1992. *Ο Ερωτικός Κύκλος, Les Sceaux de Délos, 2*, Paris, 30-31.

¹⁰ Plantzos 1999, 32. Preka-Alexandris 1996, 195-198. Η ίδια 1989, 163-172.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΣΤΟ ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

1.1 Σχήματα δακτυλιόλιθων και πρώτες ύλες

Κατά την Ελληνιστική περίοδο οι σκαραβαίοι και οι σκαραβαιοειδείς σφραγιδολίθοι αντικαθίστανται από μεταλλικά δακτυλίδια με έγγλυφη σφραγιστική παράσταση στη μεταλλική τους σφενδόνη (εφεξής δακτύλιοι) και από δακτυλιόλιθους που εφαρμόζουν σε μεταλλικά δακτυλίδια (Εικ. 3)¹¹. Οι σφενδόνες μεγαλώνουν σε μέγεθος και το σχήμα τους γίνεται κυκλικό, ωσειδές ή επίμηκες, με το μήκος του δακτυλιόλιθου να είναι τουλάχιστον διπλάσιο του πλάτους του. Η σφραγιστική επιφάνεια είναι επίπεδη ή κυρτή επιτρέποντας πιο βαθιές εγχαράξεις και πιο ευκρινές αποτύπωμα στον πηλό ή το κερί. Τα δακτυλίδια κατασκευάζονται από χρυσό, άργυρο και χαλκό¹². Τα δύο τελευταία μέταλλα είναι τα πιο κοινά μέταλλα, ενώ υλικά όπως το οστό προορίζονται μάλλον για λιγότερο ευκατάστατους αγοραστές¹³.

Στην Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο προτιμώνται μεγάλοι κυρτοί δακτυλιόλιθοι, ενώ προς τον 1^ο αι. π.Χ. προτιμώνται οι επίπεδες σφραγιστικές επιφάνειες. Κατά τη διάρκεια του 1^{ου} αι. π.Χ. τα δακτυλίδια μικραίνουν σε μέγεθος και χρησιμοποιούνται κυρίως στρογγυλοί ή ωσειδείς λίθοι με στενή σφραγιστική επιφάνεια και πλατιά οπίσθια όψη. Το πιο χαρακτηριστικό σχήμα του 1^{ου} αι. π.Χ. είναι ο ελλειψοειδής δακτυλιόλιθος με εικονιστική παράσταση στο κέντρο της κυρτής σφραγιστικής επιφάνειας¹⁴.

Στην Ελληνιστική περίοδο η τεχνοτροπία του δακτυλιόλιθου αποτελεί συνειδητή επιλογή και όχι προϊόν συρμού. Βασίζεται δηλαδή στην επιλογή του τεχνίτη και του παραγγελιοδότη, ενώ εξαρτάται και από την εικονογραφία αλλά και από τη χρήση της σφραγίδας. Από τον 2^ο αι. π.Χ. η σφραγιδογλυφία συνδέεται περισσότερο με τη γλυπτική και επηρεάζεται έντονα από αυτήν. Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται και η τεχνική των κειμηλιόλιθων (cameos), οι οποίοι χρονολογούνται μάλλον στον 3^ο ή 2^ο αι. π.Χ.¹⁵.

Δεν είναι εύκολο να οριστεί η αξία που είχαν οι πρώτες ύλες, από τις οποίες κατασκευάζονταν οι δακτυλιόλιθοι. Τα πολύτιμα μέταλλα, ο χρυσός και το ασήμι, ήταν άμεσα διαθέσιμα¹⁶. Κατά την Ελληνιστική περίοδο η πρόσβαση στις πηγές της Ανατολής οδήγησε σε εκτεταμένη εισαγωγή πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων. Οι λίθοι που χρησιμοποιούνται είναι οι χαλκηδόνιοι, η κόκκινη κορνεόλη και οι χαλαζίες, όπως ο σάρδιος λίθος, ο αχάτης και ο κόκκινος γρανάτης. Στις γραπτές πηγές αναφέρονται 14 λίθοι που ήταν διαθέσιμοι στην Ανατολική Μεσόγειο: *σάρδιον*, *τοπάζιον* (περίδοτο), *σμάραγδος* (πράσινοι χαλαζίες), *άνθραξ* (διάφοροι κόκκινοι λίθοι), *ζάφειρος* (κάποιος τύπος κυανού λίθου), *ίαςπις* (γενικός όρος που χρησιμοποιείται κυρίως για τους χαλκηδόνιους), *λιγύριον* (πιθανώς το κεχριμπάρι), *αχάτης*, *αμέθυστος*, *χρυσόλιθος* (περίδοτο με κίτρινες αποχρώσεις), *βηρύλλιον* (πιθανώς η βήρυλλος με κυανές αποχρώσεις), *ονύχιον* (κυρίως ο αχάτης). Η υαλόμαζα έγινε

¹¹ Furtwängler 1900, 129. *Δακτύλιος σφραγίδα ἔχων καὶ σφραγὶς λίθινη χρυσοῦν δακτύλιον ἔχουσα.*

¹² Kyrieleis 1975, 18, 68, πίν. 8, εικ. 4, πίν. 46, εικ. 5, πίν. 55, εικ. 16. Spier 1989, 23-25. Flinders Petrie, W.M.F., 1927. *Objects of Daily Use*, London, 17, v. 156, 158, πίν. 13. Neverov, O., 1974. A Group of Hellenistic Bronze Rings in the Hermitage, VDI 127, 106-115.

¹³ Plantzos 1999, 35.

¹⁴ Plantzos 1999, 35.

¹⁵ Plantzos 1999, 100-102.

¹⁶ Boardman 1970, 373.

αρκετά αγαπητή κατά την Ελληνιστική περίοδο και χρησιμοποιούνταν μάλλον ως υποκατάστατο των λίθων¹⁷. Πέρα της οικονομικής διαφοράς όμως, οι δακτυλιόλιθοι από υαλόμαζα πρέπει να έμοιαζαν οπτικά αρκετά με αυτούς από λίθο¹⁸.

¹⁷ Richter 1968, 9, 12. Forbes 1966, 112-174. Πλίν. *Φυσ. Ιστ.* 36.190-199, 37.116, 37.119-120. Θεόφρ. *Π. Λίθων.* 5.28. *Παλατ. Ανθ.* 9, 544.

¹⁸ Plantzos 1999, 36, 38.

1.2 Τεχνικές κατασκευής σφραγίδων

Η σκληρότητα των λίθων ορίζεται σύμφωνα με την κλίμακα Moh. Οι λίθοι με βαθμό σκληρότητας 2.5 μπορούν να χαραχθούν με νύχι, οι λίθοι βαθμού σκληρότητας 4 μπορούν να χαραχθούν με την άκρη ενός χάλκινου νομίσματος, οι λίθοι βαθμού σκληρότητας 5.5 με σπασμένο γυαλί και οι λίθοι βαθμού σκληρότητας 6.5 με ατσάλινη σμίλη. Το διαμάντι έχει βαθμό σκληρότητας 10¹⁹.

Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αναφέρονται σχεδόν καθόλου στις τεχνικές κατασκευής και εγχάραξης των σφραγιδόλιθων-δακτυλιόλιθων²⁰. Ο οψιανός (βαθμός σκληρότητας 5) και η σμυριδόπετρα (βαθμός σκληρότητας 9) μπορούσαν να χαράξουν ποικιλία υλικών και ήταν εύκολα προσβάσιμα στον ελλαδικό χώρο. Για τους πιο μαλακούς λίθους και τα άλλα υλικά χρησιμοποιούνταν λεπίδες και ακμές από οψιανό, σμυριδόπετρα ή σίδηρο. Για τους πιο σκληρούς λίθους χρησιμοποιούνταν μηχανικά μέσα, τα οποία ήταν όμοια με αυτά που χρησιμοποιούνταν μέχρι και τον 18^ο αι. από τους χαρακτές. Η τεχνική περιλάμβανε έναν σταθερό τόρνο προσαρμοσμένο οριζόντια που συνήθως λειτουργούσε μέσω ενός τροχού ποδιών. Σε αυτόν ήταν προσαρμοσμένα μεταλλικά *τρύπανα* με άκρα διαφόρων σχημάτων και ποικίλου πάχους²¹. Το μέσο κοπής ήταν σκόνη σμυριδόπετρας αναμεμιγμένη με έλαιο, η οποία εφαρμόζόταν πάνω στους τροχούς κοπής. Ο λίθος κρατούνταν με το χέρι στην άκρη του *τρυπάνου* και το σχήμα και το βάθος της εγχάραξης καθοριζόταν από το σχήμα του τροχού κοπής και από τη γωνία με την οποία κρατούνταν ο λίθος²².

Ένα άλλο μέσο εγχάραξης ήταν τα *τρύπανα* που λειτουργούσαν με τόξο. Η χορδή του τόξου τυλιγόταν γύρω από τον άξονα του *τρυπάνου* και το άκαμπτο τόξο μετακινούνταν εμπρός-πίσω. Ο χαρακτήρας με το ένα χέρι χειριζόταν το τόξο και με το άλλο κρατούσε τον λίθο. Εργαλεία, όπως οι τροχοί κοπής, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μόνο σε ένα σταθερό *τρύπανον*. Η χρήση ενός ακριβώς σταθερού *τρυπάνου* ή τόρνου αποδεικνύεται από την επιτύμβια στήλη του Δώρου, ενός νεαρού χαρακτήρα πολύτιμων λίθων (στη στήλη αναγράφεται ως *δακτυλοκοιλογλύφος*) της Ρωμαϊκής περιόδου που πέθανε στη Λυδία σε ηλικία 18 ετών (**Εικ. 4**)²³. Στην κορυφή της στήλης αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο εικονίζει έναν σταθερό, οριζόντιο τόρνο που λειτουργεί με ένα *τρύπανον* τόξου²⁴.

Το *τρύπανον* και ο τροχός κοπής δύσκολα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την εγχάραξη όλου του λίθου. Αν και επίπονη διαδικασία, οι λεπτομέρειες πιθανώς χαρασσόνταν με το χέρι. Το εργαλείο που χρησιμοποιούνταν ήταν μάλλον μια ευθεία σμίλη, όχι απαραίτητα από μέταλλο, που θα απαιτούσε σκόνη σμυριδόπετρας ως παράγοντα κοπής. Υπάρχουν αναφορές από τους αρχαίους συγγραφείς για σιδερένια

¹⁹ Boardman 1970, 374.

²⁰ Ο Θεόφραστος (*Π. Λίθων*. 41) κάνει λόγο για λίθους που διαφέρουν ως προς τη σκληρότητα και τους κατηγοριοποιεί σε *πριστοί*, *γλυπτοί* και *τορνευτοί*.

²¹ Ogden 1982, 148-150. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις τεχνικές κοπής και εγχάραξης λίθων βλ. Gorelick, L. & Gwinnett, A.J., 1978. Ancient Seals and Modern Science, *Expedition* 20(2), 38-47. Οι ίδιοι 1979. Ancient Lapidary, *Expedition* 22(1), 17-32. Οι ίδιοι 1981. The Origin and Development of the Ancient Near Eastern Cylinder Seal, *Expedition* 23(4), 17-30.

²² Boardman 1970, 379-380. Plantzos 1999, 39-40.

²³ Boardman 1970, 381, εικ. 316.

²⁴ Boardman 1970, 380. Plantzos 1999, 40.

εργαλεία με θραύσματα διαμαντιών και θραύσματα «οστρακιάς», πιθανώς πυριτόλιθου, που χρησιμοποιούνταν για εγχάραξη²⁵.

Σε σφραγιδόλιθους και δακτυλιόλιθους μπορεί να ανιχνευτεί ένα προκαταρκτικό σχέδιο στο περίγραμμα του τεχνέργου, συνήθως μια σειρά ελαφρών εγχάραξεων, όπως τα προσχέδια στα αττικά ερυθρόμορφα αγγεία. Πιθανότατα το *τρύπανον* χρησιμοποιούνταν υπό ορθή γωνία στην επιφάνεια του λίθου και όταν χρησιμοποιούνταν τροχός κοπής η άκρη του ήταν πάντα κάθετη προς τον λίθο και όχι υπό γωνία. Το τελικό στάδιο στην παραγωγή της σφραγίδας ήταν συνήθως η στίλβωση. Αυτή μπορούσε να επιτευχθεί με τον τόρνο και τη χρήση λειαντικής σκόνης σε μαλακό ύφασμα²⁶.

Πέραν της εγχάραξης λίθων, για την κατασκευή δακτυλιόλιθων και δακτυλίων θα χρησιμοποιούνταν και μήτρες, μέσω των οποίων θα παραγόταν μεγάλος αριθμός όμοιων σφραγίδων από υαλόμαζα ή μέταλλο. Σύμφωνα με τον D. Willers, υπήρχαν μήτρες για την κατασκευή χάλκινων δακτυλίων με ηγεμονικά πορτρέτα. Οι μεταλλικοί δακτύλιοι που θα παράγονταν μέσω μήτρας θα έφεραν έως ένα βαθμό εικονιστική παράσταση, ενώ οι επιμέρους λεπτομέρειες θα αποδίδονταν από το χέρι του χαράκτη²⁷.

Σε κάποιους λίθους έχει επιτευχθεί αξιοσημείωτη λεπτομέρεια, η οποία είναι δυσδιάκριτη με γυμνό μάτι. Ένας δακτυλιόλιθος θα χρειαζόταν κατά μέσο όρο μέρες ή και μήνες για να κατασκευαστεί. Οι χαράκτες, όπως και άλλοι τεχνίτες τις Ελληνιστικής περιόδου, ανήκαν σε συντεχνίες και έτσι η τεχνογνωσία περνούσε από γενιά σε γενιά²⁸. Φυσικά, οι νεότεροι σε ηλικία χαράκτες θα επωφελούνταν από την καλή τους όραση. Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν ότι υάλινοι φακοί με κυρτή επιφάνεια και υάλινα σκεύη γεμισμένα με νερό χρησιμοποιούνταν ως μεγεθυντικά μέσα²⁹. Ωστόσο, αυτά δεν θα προσέφεραν μεγάλου βαθμού μεγέθυνση³⁰. Επομένως, οι τεχνίτες των σφραγίδων δεν είχαν στη διάθεσή τους μεγεθυντικά βοηθήματα για την εγχάραξη των λίθων. Δεδομένης της αρκετά δύσκολης διαδικασίας εγχάραξης του λίθου, οι τεχνίτες πιθανότατα βασίζονταν απλώς στο αισθητήριο και στην εμπειρία τους³¹.

²⁵ Θεόφρ. *Π. Λίθων* 41. Πλίν. *Φυσ. Ιστ.* 36.51-54. Ogdén 1982, 149-150. Boardman 1970, 380-381. Plantzos 1999, 40.

²⁶ Ogdén 1982, 149-150. Boardman 1970, 381-382.

²⁷ Kyrieleis 2015, 19. Willers 2007, 76, 82-90, πίν. 8, εικ. 1-9, πίν. 11, εικ. 4-6.

²⁸ Ogdén 1982, 179-180.

²⁹ Σέν. *Φυσ. Ερωτ.* 1.6.5. Στράβ. 3.1.5. Αριστοτ. *Αναλ. Ύστ.* 1.31. Θεόφρ. *Π. Πυρός* 73. Αριστοφ. *Νεφ.* 766-775.

³⁰ Forbes 1966, 189-190. Horsfall, Cf.N., 1955, *Greece and Rome* 42, Cambridge, 49.

³¹ Plantzos 1999, 40-41.

1.3 Χρήσεις σφραγίδων

Στην αρχαιότητα οι σφραγίδες συμπεριλαμβάνονταν στη γενικότερη κατηγορία των *χαρακτήρων* μαζί με τα νομίσματα. Το αποτέλεσμα της σφράγισης (*σφραγίζειν*, *επισφραγίζειν* ή *ενσφραγίζειν*) ήταν το *σφράγισμα* ή *αποσφράγισμα*. Ωστόσο, η λέξη *σφραγίς* χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει τόσο τη σφραγίδα όσο και το σφράγισμα. Άλλες λέξεις συνώνυμες του σφραγίσματος ήταν *σημείον*, *σήμαντρον*, *σημαντήριον*, *τύπος*, *εκτύπωμα*, *σύμβολον*, *γραμμάτειον*. Σύμφωνα με τον Παισανία (10.38.13) η σφραγισμένη επιστολή ονομαζόταν *δέλτος σσημασμένη* και το αποτύπωμα της σφραγίδας *απόμαγμα*³². Για την παραβίαση ενός σφραγίσματος χρησιμοποιούνταν ο όρος *διαφθορά*. Το πήλινο σφράγισμα αποκαλούνταν και *ρύπος* σύμφωνα με τον Αριστοφάνη³³. Η σφραγιστική επιφάνεια ονομαζόταν *γλύμμα*³⁴ ή *γλυφή*³⁵, λέξεις που προέρχονται από το *γλυφείν*, τη διαδικασία εγχάραξης του λίθου³⁶. Ο χαρακτήρας αποκαλούνταν *δακτυλιολύφος*³⁷ και η τέχνη του *δακτυλιολυφία*³⁸. Εφόσον οι σφραγίδες συνήθως τοποθετούνταν σε δαχτυλίδια, κάποιες φορές ο όρος *δακτύλιος* χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει εν γένει τη σφραγίδα. Οι σφραγίδες εντυπώνονταν σε κερί ή πηλό. Ήδη από την αρχαιότητα ο γύψος ήταν γνωστός ως το μέσο για την παραγωγή καλής ποιότητας εκτύπων και χρησιμοποιούνταν για την αντιγραφή σφραγίδων³⁹.

Οι σφραγίδες είχαν ποικίλες χρήσεις κατά την αρχαιότητα. Μια από αυτές ήταν η διασφάλιση της περιουσίας, πιθανώς με σφραγισμένο πηλό που θα έπρεπε να σπάσει για να λυθεί κάποιο σκοινί ή νήμα. Σε μια οικία, ο άρχων συνήθιζε να ασφαλίσει με τη σφραγίδα του τους αποθηκευτικούς χώρους⁴⁰. Μια άλλη λειτουργία της σφραγίδας ήταν η ταυτοποίηση και αναγνώριση του κατόχου ενός αντικειμένου. Τα σφραγιστικά δαχτυλίδια μετατράπηκαν σε ένα είδος υπογραφής και εκπροσώπησης των κατόχων τους κατά την απουσία τους⁴¹. Οι σφραγίδες χρησιμοποιούνταν επίσης στη λατρεία και σε τελετουργικές πρακτικές. Ο Ηρόδοτος (2.38) περιγράφει τους Αιγύπτιους ιερείς να τοποθετούν σφράγισμα στα κέρατα των προς θυσία ταύρων. Το σφραγιστικό δαχτυλίδι που χρησιμοποιούσαν οι ιερείς για τη θυσία βοοειδούς στην Ίσιδα και τον Όσιρι απεικόνιζε γονατισμένο άνδρα με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και ένα ξίφος περασμένο στον λαιμό του⁴².

Είναι αρκετά πιθανό, οι σφραγίδες πέραν της προφανούς τους λειτουργίας να λειτουργούσαν και ως φυλαχτά, έχοντας κάποια υπερφυσική ενέργεια. Αυτή η ιδιότητα της σφραγίδας δεν καθοριζόταν κατ' ανάγκη μάλλον από το εικονιζόμενο θέμα, αλλά μπορούσε να οφείλεται στις ιδιότητες του λίθου, από τον οποίο είναι κατασκευασμένη η σφραγίδα. Επίσης, οι σφραγίδες μπορούσαν να φέρουν και επιγραφές με

³² Θεόφρ. *Π. Λίθων* 67.

³³ *Λυσ.* 1198.

³⁴ Στράβ. 18.4. *Παλατ. Ανθ.* 752 κ.ε.

³⁵ Πλούτ. *Αρτ.* 18.1., *Λούκ.* 3.1 κ.ε.

³⁶ Ηρόδ. 13.585d.

³⁷ Διογ. Λαέρτ. *Β. Φιλ.* 1.57.

³⁸ Πλάτ. *Αλκ.* 128γ., *ΙππΕ.* 368c.

³⁹ Θεόφρ. *Π. Λίθων* 9.67. Plantzos 1999, 18.

⁴⁰ Αριστοφ. *Θεσμ.* 414-416, 425. *Λυσ.* 1198.

⁴¹ Σοφ. *Ηλ.* 1222-1224. *Τραχ.* 614. Μέν. *Επιτρ.* 388-390.

⁴² Πλούτ. *Π. Ίσ. και Οσ.* 363 Β. Plantzos 1999, 19-20. Boardman 1970, 235-236.

αποτροπαϊκό χαρακτήρα⁴³. Η παρουσία αιγυπτιακών θεοτήτων, ειδικά όταν φέρουν οι ίδιες αποτροπαϊκά σύμβολα (όπως το *ἵκη*), μπορεί να ερμηνευτεί ότι περισσότερο ή λιγότερο συνδέεται με τη μαγική ή αποτροπαϊκή ιδιότητα της σφραγίδας. Κάτι αντίστοιχο δεν μπορεί να ειπωθεί μάλλον για τις ελληνικές θεότητες, σύμφωνα με τον Maddoli⁴⁴.

Οι σφραγίδες χρησιμοποιούνταν επίσης στις επιστολές, με τις τελευταίες να σφραγίζονται ώστε να διασφαλιστεί το απόρρητο του μηνύματος. Το σφράγισμα συγκρατούσε τις άκρες του νήματος (*λίνου*), με το οποίο ήταν δεμένη η επιστολή⁴⁵. Η ίδια πρακτική υιοθετήθηκε και για την επικύρωση νομικών πράξεων. Η σφράγιση ενός συμβολαίου και κάθε άλλου νομικού εγγράφου μετατράπηκε σε απαραίτητη πρακτική. Οι διαθήκες και τα συμβόλαια που έφεραν σφραγίδες έχαιραν μεγάλου σεβασμού στην αρχαιότητα και οι σφραγίδες έφτασαν να κυριαρχούν στην καθημερινή ζωή. Όπως πληροφορούμαστε από τον Δημοσθένη (33.36), το έγγραφο σφραγιζόταν με την προσωπική σφραγίδα του καθενός από τους συμβαλλόμενους, υπό την παρουσία μαρτύρων που σφράγιζαν και αυτοί το έγγραφο. Στη συνέχεια το σφραγισμένο έγγραφο αντιγραφόταν και ένα αντίγραφο δινόταν στις δύο πλευρές που συναπταν το συμβόλαιο. Το πρωτότυπο έγγραφο καταθέτονταν από αρμόδιο πρόσωπο σε κάποιο δημόσιο αρχείο⁴⁶. Τέτοια αρχεία ενσφράγιστων εγγράφων διατηρούνταν συχνά σε ναούς ή σε κτίρια της Αγοράς⁴⁷. Από την περιοχή της Αιγύπτου διατηρείται ένας αντιπροσωπευτικός αριθμός ενσφράγιστων παπύρων που περιλαμβάνουν νομικά έγγραφα και συμβόλαια. Όπως πληροφορούμαστε από τους παπύρους που βρέθηκαν στη νήσο Ελεφαντίνη, πλησίον της εκάστοτε σφραγίδας υπήρχε και η υπογραφή του κατόχου της, καθώς και του *συγγραφοφύλακα*⁴⁸.

Δημόσια γραφεία και αρχεία για τη φύλαξη ενσφράγιστων εγγράφων βρίσκονταν σχεδόν σε κάθε ελληνιστική πόλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα *Νομοφυλάκεια*, στα οποία οι *νομοφύλακες* πέραν της φύλαξης αρχείου ήταν επιφορτισμένοι με την επίβλεψη της τήρησης των νόμων από τους ιδιώτες και τους αξιωματούχους της εκάστης πόλης. Η παρουσία *Νομοφυλακείων* στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και σε άλλες μεγάλες ελληνιστικές πόλεις μαρτυρείται από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.⁴⁹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα *Νομοφυλακείου* είναι αυτό στη Νέα Πάφο της Κύπρου και στην Κυρήνη⁵⁰. Στην ύστερη Ελληνιστική περίοδο πιθανώς για

⁴³ Maddoli 1963-1964, 61-62. Bonner 1950, 10, 167. Ο ίδιος 1951, 301. Ο ίδιος 1954, 138, v. 28-43.

⁴⁴ Maddoli 193-1964, 62. Bonner 1950, 40.

⁴⁵ Ευρ. *Ιππ.* 864-865. Λουκ. *Τίμ.* 22.

⁴⁶ Plantzos 1999, 19-21. Boardman 1970, 235-236. Maddoli 1963-1964, 49-50. Βλ. επίσης Δημ. 25.15, 42.2, 62.24. και Ισοκρ. 17.23, 17.33-34.

⁴⁷ Διογ. Λαέρτ. *Β. Φιλ.* 4.4.25. Δ. Κάσσ. 56.32.1a.

⁴⁸ Plantzos 1999, 19-21. Boardman 1970, 235-236. Rubensohn 1907, 20. Για το αρχείο σφραγισμάτων της νήσου Ελεφαντίνης βλ. **Κεφ. 3**. Οι *συγγραφοφύλακες* ήταν ιδιώτες, υπεύθυνοι για τη φύλαξη των εγγράφων που τους παραδίδονταν. Η ανάγκη όμως για τον κρατικό έλεγχο των ιδιωτικών συναλλαγών οδήγησε στη δημιουργία δημόσιων αρχείων που ονομάζονταν *αρχεία*, *μνημόνια*, *χρεοφυλάκεια*, *βιβλιοφυλάκεια*, *νομοφυλάκεια*. Έτσι, ο *συγγραφοφύλαξ* αντικαταστάθηκε από κρατικούς αξιωματούχους που εργάζονταν σε δημόσια γραφεία και αρχεία (*γραφεία*, *μνημόνια*, *αγορανομεία*, *νομοφυλάκεια*, *βιβλιοθήκαι*). Plantzos 1999, 24. Maddoli 1963-1964, 46-47, 49. Rostovtzeff 1932, 57, 60, v. 4. Weiss 1923, 363. Grendell, B.P. & Mahaffy, J.P., 1896. *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus*, Oxford, 27.4-5.

⁴⁹ Maddoli 1963-1964, 43-45. Busolt & Swoboda 1920, 489. Jones 1940, 239, 357, v. 54. De Sanctis 1913, 1, 13. Ghislanzoni 1925, 408. Oliverio 1928, 183. *Suppl. Ep. Gr.* IX 1, 1, 32 s.

⁵⁰ Τα αρχεία σφραγισμάτων των δύο αυτών Νομοφυλακείων εξετάζονται στα **Κεφ. 5-6**.

λόγους ασφαλείας το άτομο που συνέτασσε το έγγραφο και οι μάρτυρες περιέγραφαν στο κείμενο του αρχείου τις εικονιστικές παραστάσεις των σφραγίδων τους⁵¹.

Οι επίσημες σφραγίδες της πόλης (*σφραγίς δημοσία*) ήταν μάλλον κυλινδρικές ράβδοι, πιθανώς από μέταλλο, και οι εικονιστικές παραστάσεις τους ήταν παρόμοιες με αυτές στα νομίσματα της πόλης⁵². Μπορεί να υποθεθεί ότι οι παραστάσεις φιλοτεχνούνταν από τους ίδιους καλλιτέχνες που φιλοτεχνούσαν τις αντίστοιχες παραστάσεις στα νομίσματα. Η επίσημη σφραγίδα του Πτολεμαϊκού βασιλείου ήταν ο αετός, όπως τεκμηριώνεται από τον οπισθότυπο νομισμάτων του Πτολεμαίου Α' και από σφράγισμα που διατηρείται σε πάπυρο από το Leiden που αποτελεί επιστολή του Πτολεμαίου Γ' και της Βερενίκης Γ' προς τις αρχές της *μεμφίτιδος Νομού*⁵³.

Στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο κάθε ηγεμόνας είχε το δικό του σφραγιστικό δαχτυλίδι που αποτελούσε σύμβολο της εξουσίας του και η επιλογή του διαδόχου γινόταν με την παραχώρηση του προσωπικού δαχτυλιδιού του ηγεμόνα⁵⁴. Σφραγίδες με ηγεμονικά πορτρέτα έφεραν οι αξιωματούχοι και οι υποστηρικτές του εκάστοτε ηγεμόνα. Ο Αθήναιος⁵⁵ αναφέρει το περιστατικό του σοφιστή Αθηνίωνα που φτάνει στην Αθήνα ως απεσταλμένος του Μιθριδάτη ΣΤ' και επιδεικνύει χρυσό δακτύλιο με το πορτρέτο του ηγεμόνα και αυτοαποκαλείται *φίλος τοῦ βασιλέως*⁵⁶. Από την αρχαία γραμματεία είναι επίσης γνωστό ότι δακτύλιοι με πορτρέτο του ηγεμόνα μπορούσαν να δοθούν ως τιμητικό δώρο από τον ίδιο τον ηγεμόνα. Κατά τον Μιθριδατικό πόλεμο, ο Λούκουλος έφτασε στην Αλεξάνδρεια ως πρεσβευτής του Sulla και εκεί ο Πτολεμαίος Θ' του έδωσε ως δώρο δακτύλιο με *χρυσένδετον σμάραγδον τῶν πολυτελετῶν με την γλυφὴν τοῦ βασιλέως εἰκόνα οὔσαν*⁵⁷.

Από τα δύο παραπάνω περιστατικά γίνεται αντιληπτό ότι οι δακτύλιοι με ηγεμονικά πορτρέτα αντανάκλουν την προσωπική σχέση εμπιστοσύνης του εικονιζόμενου ηγεμόνα με τον κάτοχο του δαχτυλιδιού. Πιθανώς, ο τίτλος *φίλος του βασιλέως* συνδεόταν με την απονομή σφραγιστικού δαχτυλιδιού με το πορτρέτο του ηγεμόνα. Οι *φίλοι* αποτελούσαν τον στενό κύκλο του ηγεμόνα, αλλά δεν φαίνεται να υπήρχε σαφής ορισμός του αριθμού, του αξιώματος και της ιεραρχίας των ατόμων που έφεραν αυτόν τον τίτλο⁵⁸. Στην Πτολεμαϊκή βασιλική αυλή αναπτύχθηκε σταδιακά κάποιου είδους ιεραρχία των *φίλων*, όπως μαρτυρούν οι τίτλοι *πρώτος φίλος*, *φίλος και συγγενής* και *φίλος τοῦ βασιλέως*. Παράλληλα, εκτός από αυτούς που έφεραν τον τίτλο

⁵¹ Plantzos 1999, 19-21. Boardman 1970, 235-236. Βλ. *P. Oxy.* III 489. *P. Oxy.* III 491, 23. *P. Oxy.* III 492, 19. *P. Oxy.* III 494, 32.

⁵² Αριστοτ. *Αθην. Πόλ.* 44.1. IG II² 1445, II. 23-24, II. 10-11. Boardman 1970, 237-238. Plantzos 1999, 21-22. Δόντας 1961, 1.

⁵³ Kyrieleis 2015, 53. Για τον πάπυρο του Leiden βλ. Leemans, C., 1843. *Papyri Graeci Musei Antiquarii Publici Lugdunum-Bataviae*, Leiden, 41-43, πίν. 2, εικ. 12-14. Για τα νομίσματα του Πτολεμαίου Α' με τον αετό στον οπισθότυπο βλ. Kyrieleis 1975, 4-6. Σβωρώνος 1904-1908, πίν. VII κ.ε. Τσαγκάρη 2007, 308. Οικονομίδου 1996, 177, εικ. 160. Lorber 2018, πίν. 3-9. Dodson, O.H. & Wallace, W.P., 1966. The Kozani Hoard of 1955, *ANSMN* 11, 21-28, πίν. III-VI. Psoma, P. & Karadima, Ch. & Terzopoulou, D., 2008. *The coins from Maroneia and the classical city at Molyvoti*, *Μελετήματα* 62, Αθήνα, 117, 222. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, Ε., 1964. Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Νομισματική Συλλογή, *Α.Δ.* 19, Β1 Χρονικά, πίν. 2, εικ. 32.

⁵⁴ Διόδ. 17.117. Πορφ. *Χρον.* 3.1. Κούρτιος Ρούφος 10.512. Δ. Κάσσιος. 53.30. Σοητ. *Τιβ.* 73.2. Boardman 1970, 237-238. Plantzos 1999, 21-22.

⁵⁵ Αθην. *Δειπν.* 5.212d-e.

⁵⁶ Ο συγκεκριμένος τίτλος σχετίζεται με τη βασιλική αυλή και αναφέρεται στον στενό κύκλο συμβούλων του ηγεμόνα. Kyrieleis 2015, 53.

⁵⁷ Πλούτ. *Λούκ.* III.1-2. Kyrieleis 2015, 53.

⁵⁸ Για τους *φίλους* βλ. Habicht 1958, 1-16. Herman 1980/1981, 103-127. Le Bohec 1985, 93-124.

φίλος θα υπήρχαν και πολλοί αξιωματούχοι, όπως *αγορανόμοι, νομάρχες, διοικητές* και *στρατηγοί*, οι οποίοι δεν θα έφεραν τον τίτλο *φίλος*, αλλά θα είχαν στενή σχέση με τον ηγεμόνα⁵⁹.

Η απαγόρευση αντιγραφής μιας σφραγίδας ώστε να αποφευχθεί η απάτη φαίνεται να χρονολογείται από την εποχή του Σόλωνα. Ο αθηναϊκός νόμος απαγόρευε στους καλλιτέχνες να κρατούν αντίγραφα των σφραγίδων, ωστόσο επέτρεπε στον υιό να κληρονομήσει και κατά συνέπεια να χρησιμοποιεί την σφραγίδα του πατέρα του⁶⁰. Πιθανώς η απαγόρευση αφορούσε τις επίσημες σφραγίδες και η αντιγραφή ιδιωτικών σφραγίδων ήταν επιτρεπτή. Δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί ο αριθμός των ιδιωτών που έφεραν σφραγίδες, ωστόσο σύμφωνα με τον Αριστοφάνη⁶¹, τρεις οβολοί ήταν αρκετοί για την αγορά μιας σφραγίδας δεύτερης ποιότητας. Αν και οι αρχαίοι συγγραφείς κάνουν λόγο για προσωπικές σφραγίδες φαίνεται ότι τα εικονιστικά θέματα δεν ήταν σχεδόν καθόλου προσωπικά. Ακόμα και στους παπύρους της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, η κάθε σφραγίδα αποτελούσε μάλλον μια από τις πολλές που βρίσκονταν σε κυκλοφορία και έφεραν το ίδιο εικονιστικό θέμα⁶².

Οι πολλές αναφορές απάτης με σκοπό την ανάγνωση σφραγισμένης επιστολής στην αρχαία γραμματεία⁶³ οφείλονται μάλλον στο ενδιαφέρον των συγγραφέων για αυτές τις πρακτικές και δεν πρόκειται για ένα καθημερινό και συνηθισμένο φαινόμενο⁶⁴. Τα πήλινα και κέρινα σφραγίσματα μπορούσαν εύκολα να σπάσουν, αλλά η παραβίασή τους θα γινόταν αντιληπτή. Η αποτελεσματικότητα μιας σφραγίδας απέναντι σε πιθανή παραβίασή της στηριζόταν περισσότερο στον φόβο της κατηγορίας, παρά στον σεβασμό στην ίδια την σφραγίδα. Φαίνεται δηλαδή ότι η πρακτική της σφράγισης ήταν πιο σημαντική από την σφραγίδα αυτή καθαυτή⁶⁵.

Πληροφορίες για την χρήση των σφραγίδων και τους κατόχους τους μπορούν να αντληθούν μέσα από την εξέταση των θεμάτων που αυτές εικονίζουν. Εικονιστικά θέματα που θα αναφέρονταν στο γυναικείο φύλο, όπως μορφές ή κεφαλές γυναικών, θεαινών και Ερωτιδείς σχετίζονται ίσως με γυναίκες κατόχους. Αντικείμενα όπως αμφορείς ή τρίποδες είχαν μάλλον κάποια προσωπική συμβολική σημασία. Σφραγίδες που εικονίζουν Νίκη, τρόπαια ή όπλα δεν είναι σίγουρο αν σχετίζονται με κάποιο συγκεκριμένο πολεμικό γεγονός ή αν αφορούν την καλοτυχία του κατόχου τους⁶⁶. Στην περιοχή της Αιγύπτου η απεικόνιση ελληνικών ή αιγυπτιακών ή ελληνο-αιγυπτιακών θεοτήτων και ιερών συμβόλων προσφέρει πληροφορίες για την καταγωγή του κατόχου της σφραγίδας. Κατά την Ελληνιστική περίοδο μεγάλος αριθμός σφραγίδων εικονίζουν ανδρικά ή γυναικεία πορτρέτα. Το πορτρέτο αποτελεί εφεύρεση των ελληνιστικών χρόνων και χρησιμοποιήθηκε από τους ηγεμόνες ως μέσο προπαγάνδας. Τα ηγεμονικά πορτρέτα παρουσιάζουν τον ηγεμόνα με ρεαλιστικά ή ιδεαλιστικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που συνοδεύονται με ηγεμονικά, ηρωικά ή/και θεϊκά σύμβολα. Σκοπός αυτών των πορτρέτων είναι να κάνουν γνωστή την φυσιογνωμία του ηγεμόνα στους υπηκόους, να τονίσουν την ανωτερότητά του, καθώς και το δικαίωμά του να κυβερνά.

⁵⁹ Kyrieleis 2015, 53-54. Crawford 1978, 195-202. Pestman 1978, 203-210. Βλ. και Préaux, C., 1930. *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles, 514-533.

⁶⁰ Διογ. Λαέρτ. Β. Φιλ. 1.57.

⁶¹ Θεσμ. 425.

⁶² Plantzos 1999, 22.

⁶³ Λουκ. Αλέξ. 21. Πολύβ. 6.56.

⁶⁴ Plantzos 1999, 21.

⁶⁵ Plantzos 1999, 22.

⁶⁶ Boardman 1970, 236.

Από όλους τους ελληνοιστικούς Οίκους, οι Πτολεμαίοι ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τα πορτρέτα τους. Το κύριο μέσο παρουσίασης του ηγεμονικού πορτρέτου ήταν τα νομίσματα. Ωστόσο, το πορτρέτο χρησιμοποιήθηκε και στους δακτυλιόλιθους, χωρίς όμως να είναι εύκολα διακριτό ποιο μέλος της δυναστείας εικονίζεται⁶⁷.

Η χρήση σφραγίδας με ηγεμονικό πορτρέτο ίσως δηλώνει ότι ο κάτοχός της είναι αξιωματούχος ή μέλος της βασιλικής αυλής. Βέβαια, δεν αποκλείεται η πιθανότητα ο κάτοχος της σφραγίδας να έχει επιλέξει ένα συγκεκριμένο ηγεμονικό πορτρέτο για άλλους λόγους. Το πορτρέτο αυτό μπορεί να αποτελεί απλώς έναν διαδεδομένο γενικό εικονογραφικό τύπο που υιοθετήθηκε από κάποιον ηγεμόνα ή μπορεί το εικονιζόμενο ηγεμονικό πρόσωπο να σχετίζεται μέσω κάποιου γεγονότος με τον τόπο καταγωγής του κατόχου της σφραγίδας. Μια τέτοια περίπτωση είναι το σφράγισμα **αρ. 16 (Εικ. 14.5)** του Ανδροσθένη από την Κω στον Πάπυρο II (285-284 π.Χ.) από την νήσο Ελεφαντίνη⁶⁸.

Τέλος, είναι σημαντικό να γίνει μια διευκρίνηση όσον αφορά τα αρχεία πήλινων σφραγισμάτων της Ελληνοιστικής περιόδου. Τα σφραγίσματα αυτά αποτελούν κατάλοιπο αρχείων με ενσφράγιστα νομικά και οικονομικά έγγραφα, συμβόλαια και επιστολές. Τα αρχεία αυτά μπορούσαν να είναι είτε ιδιωτικά, επομένως φυλάσσονταν σε ιδιωτικούς χώρους, όπως οικίες, είτε ήταν δημόσια και φυλάσσονταν σε ναούς ή κτίρια της Αγοράς. Τα ιδιωτικά αρχεία περιλάμβαναν έγγραφα που αφορούσαν τις προσωπικές συναλλαγές του ιδιοκτήτη τους. Αντίθετα, τα δημόσια έγγραφα περιλάμβαναν προς φύλαξη έγγραφα που κατέθεταν ιδιώτες από τις προσωπικές τους συναλλαγές, καθώς και έγγραφα που αφορούσαν τις συναλλαγές του εκάστοτε ναού ή πόλης με άλλους ναούς, πόλεις ή την βασιλική αυλή και τους αξιωματούχους της. Τα δημόσια αρχεία, μεγαλύτερα σε μέγεθος από τα ιδιωτικά, αποτελούν τεκμήρια του γραφειοκρατικού συστήματος του ελληνοιστικού κράτους. Μια φωτιά σε ένα αρχείο με ενσφράγιστα παπυρικά κείμενα θα είχε ως αποτέλεσμα να ψηθεί ο πηλός και έτσι να διασωθεί το πήλινο σφράγισμα. Από το Πτολεμαϊκό βασίλειο έχει διασωθεί μεγάλος αριθμός πήλινων σφραγισμάτων, τα οποία προέρχονται από δημόσια αρχεία και που στην οπίσθια όψη τους φέρουν αποτύπωμα των ινών του παπύρου που σφράγιζαν⁶⁹.

⁶⁷ Plantzos 1999, 42-43.

⁶⁸ Plantzos 1999, 47-48. Για το σφράγισμα του Ανδροσθένη βλ. υποενότητα **3.2 Ομάδα «Fund I»**.

⁶⁹ Boardman 1970, 235-236. Plantzos 1999, 22-23.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΙ ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

2.1 Ηγεμονικά πορτρέτα και λατρεία ηγεμόνων

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το πορτρέτο χρησιμοποιήθηκε από τους ηγεμόνες ως μέσο προπαγάνδας. Απαντώντας κυρίως στα νομίσματα ως απόδειξη της αξίας και της αυθεντικότητάς τους το ηγεμονικό πορτρέτο ακολουθεί συγκεκριμένους τύπους απεικόνισης. Οι ελληνιστικοί ηγεμόνες εικονίζονται στα πορτρέτα τους συχνά με στοιχεία δηλωτικά των αρετών τους καθώς και με θεϊκά σύμβολα. Αρκετά συχνά τα πορτρέτα στα νομίσματα συνοδεύονται και από επιγραφές. Το ηγεμονικό πορτρέτο εκτός από τα νομίσματα απαντάται και στις σφραγίδες, ωστόσο σε αυτές δεν ακολουθεί πάντα τους ίδιους τύπους που χρησιμοποιούνται στα νομίσματα. Από όλους τους ελληνιστικούς ηγεμονικούς Οίκους, οι Πτολεμαίοι έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στη δημιουργία των ηγεμονικών πορτρέτων τους. Ένα τυπικό πτολεμαϊκό πορτρέτο χαρακτηρίζεται από μεγάλη, στρογγυλή κεφαλή, θεληματικό πιγούνι, «βαρύ» σαγόνι και πρησμένα μάτια. Τα χαρακτηριστικά αυτά υιοθετούνται από τους πρώτους Πτολεμαίους. Αργότερα, ο γάμος του Πτολεμαίου Ε΄ με την Κλεοπάτρα Α΄, κόρη του Αντίοχου Γ΄ της Συρίας, πρέπει να επηρέασε τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά δημιουργώντας ένα μείγμα σελευκιδικών και πτολεμαϊκών φυσιognωμικών χαρακτηριστικών. Επί Πτολεμαίου ΙΒ΄ και Κλεοπάτρας Ζ΄ τα χαρακτηριστικά του πτολεμαϊκού πορτρέτου αποκαθίστανται, ωστόσο οι φυσιognωμίες διαφέρουν από τον παλαιό πτολεμαϊκό τύπο⁷⁰.

Η λατρεία των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο ξεκίνησε από τον Πτολεμαίο Α΄ με την εισαγωγή της λατρείας του Αλεξάνδρου Γ΄⁷¹. Ο Πτολεμαίος Α΄ θεοποιήθηκε περί το 280 π.Χ. από τον Πτολεμαίο Β΄ και έλαβε το προσωνύμιο «Θεός Σωτήρ»⁷². Περί τα 272-271 π.Χ. ο Πτολεμαίος Β΄ και η Αρσινόη Β΄ θεοποιήθηκαν και έλαβαν το προσωνύμιο «Θεοί Αδελφοί». Μετά τον θάνατο της Αρσινόης το 270 ή 268 π.Χ. ιδρύθηκε ξεχωριστό ιερατείο για την λατρεία της. Ο Πτολεμαίος Γ΄ και η Βερενίκη Β΄ πήραν τον τίτλο «Θεοί Ευεργέται» το 243-242 π.Χ., 4 χρόνια μετά την άνοδό τους στον θρόνο. Από το 223-222 π.Χ. τα ονόματα του βασιλικού ζεύγους, καθώς και των προκατόχων τους αναφέρονταν μαζί με αυτά της Ίσιδος και του Σαράπιδος στον επίσημο όρκο του Φαραώ⁷³.

Η λατρεία των Πτολεμαίων τους οδήγησε, κυρίως τις βασίλισσες, στην ταύτιση με ελληνικές ή/και αιγυπτιακές θεότητες. Η ταύτιση αυτή μπορεί να περιλάμβανε από μια απλή υιοθέτηση χαρακτηριστικών και επιθέτων έως και την πλήρη ταύτιση με την επιλεγμένη θεότητα, χωρίς να είναι σαφές σε ποιο βαθμό η ταύτιση αυτήν ήταν σκόπιμη⁷⁴. Η εκτεταμένη χρήση θεϊκών ονομάτων οδήγησε στην υποτίμηση και απόρριψη της θρησκευτικής τους σημασίας⁷⁵. Από τον Πτολεμαίο Β΄ και την Αρσινόη

⁷⁰ Smith 1988, 5. Pollitt 1986, 31-36. Plantzos 1999, 42-43. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την τέχνη του πορτρέτου και δη του ηγεμονικού βλ. Buschor 1995. Κατσικουδής 2014.

⁷¹ Fraser 1971, 215-216.

⁷² Fraser 1971, 218-220.

⁷³ Plantzos 1999, 44. Austin 1981, v. 222, 227.

⁷⁴ Σε οινοχόες από φαγεντιανή, όπου εικονίζονται Πτολεμαίες βασίλισσες δεν είναι βέβαιο εάν αυτές σχετίζονται ή ταυτίζονται πλήρως με την Τύχη ή την Ίσιδα. Thompson 1973, 54-55, 59. Fraser 1971, 240.

⁷⁵ Plantzos 1999, 44.

Β' και εξής κάθε βασιλικό ζεύγος προσετίθετο στο λατρευόμενο πάνθεο⁷⁶. Η τελική εξέλιξη αυτής της διάθεσης ταύτισης των ηγεμόνων με τις θεότητες ήταν όταν τον 1^ο αι. π.Χ. ο Πτολεμαίος ΙΒ' Αυλητής έλαβε το προσωνύμιο «Νέος Διόνυσος» και η κόρη του, Κλεοπάτρα Ζ', «Νέα Ίσις» εκφράζοντας έτσι την πλήρη ταύτισή τους με τις δύο θεότητες⁷⁷.

⁷⁶ Sanchez & Lenzo 2020, 77-78.

⁷⁷ Plantzos 1999, 44. Fraser 1971, 244.

2.2 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλέων

Όπως αναφέρθηκε, οι Πτολεμαίες βασίλισσες έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την ταύτισή τους με θεότητες και την δημιουργία πορτρέτων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι και οι Πτολεμαίοι βασιλείς δεν ενδιαφέρθηκαν για την δημιουργία πορτρέτων με θεϊκά στοιχεία. Αρκετές απεικονίσεις θεοτήτων έχουν ταυτιστεί με συγκεκριμένους Πτολεμαίους ηγεμόνες. Οι περισσότεροι Πτολεμαίοι παρουσιάζονται στα πορτρέτα τους με τα γνωστά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Οίκου τους: στρογγυλά και βαριά κεφάλια, μεγάλα μάτια και «βαρύ» πιγούνι. Από τον Πτολεμαίο Β΄ ο Διόνυσος αποτελεί κεντρική μορφή στην πτολεμαϊκή ηγεμονική λατρεία⁷⁸. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα κάποιοι από τους Πτολεμαίους ηγεμόνες να ταυτιστούν μαζί του. Στην ανάπτυξη της διονυσιακής λατρείας και εικονογραφίας θα έπαιξε σημαντικό ρόλο η Αλεξάνδρεια, ειδικά επί Πτολεμαίου ΙΒ΄⁷⁹.

Το βασικό στοιχείο στην εικονογραφία των ηγεμονικών πορτρέτων των Πτολεμαίων είναι το διάδημα⁸⁰. Στους πρώτους Πτολεμαίους ηγεμόνες το διάδημα είναι αρκετά μικρό σε πλάτος, ενώ κατά τον ύστερο 2^ο και τον πρώιμο 1^ο αι. π.Χ. το διάδημα φαρδαίνει και τα δύο πέρατά του πέφτουν ελεύθερα γύρω από τον λαιμό. Η σπειροειδής έκταση των περάτων του διαδήματος αποτελεί μάλλον δάνειο των Σελευκιδών κατά την ύστερη Ελληνιστική περίοδο. Οι Πτολεμαίοι βασιλείς εικονίζονται στα πορτρέτα τους με κοντή κόμη και φορούν *πορφύρα*, ένα ιώδες ένδυμα στον τύπο της χλαμύδας ή του μανδύα. Η *πορφύρα* φαίνεται ότι αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της περιβολής του ελληνοιστικού ηγεμόνα συμπληρώνοντας τον συμβολισμό. Εντοπίζεται σε ηγεμονικά πορτρέτα τόσο σε νομίσματα όσο και σε σφραγίδες⁸¹.

Οι Πτολεμαίοι στα πορτρέτα τους φέρουν επίσης ακτίνες που εκτείνονται από το διάδημα ή από το πάνω μέρος της κεφαλής⁸². Οι ακτίνες αυτές είναι το πιο σύνηθες σύμβολο της αποθέωσης στα πορτρέτα. Αρχικά, εκλαμβανόταν ως σύμβολο του θεού Ηλίου, στη συνέχεια όμως μετατράπηκαν σε στοιχείο της εικονογραφίας των Πτολεμαίων δηλώνοντας την ιδιότητα του ηγεμόνα ως φορέα τύχης και ευλογίας. Ένα άλλο σύμβολο της ηγεμονικής εικονογραφίας είναι το άστρο που εικονίζεται πάνω από το διάδημα. Το στοιχείο αυτό, εικονιζόμενο πάνω από το διάδημα ή το μέτωπο συμβολίζει την αποθέωση και τη θεία φύση του ηγεμόνα⁸³. Σε αρκετά πορτρέτα νεαρών ηγεμόνων και πριγκίπων διαγώνια πάνω από τον ώμο εικονίζεται το *κηρύκειον*, συμβολίζοντας την νόμιμη διαδοχή και την ταύτιση του ηγεμόνα με τον Ερμή, ο οποίος ταυτιζόταν με τον Θωθ, τον Αιγύπτιο θεό της σοφίας και της δικαιοσύνης⁸⁴. Ένα άλλο σύμβολο που εντοπίζεται στα ηγεμονικά πορτρέτα είναι η αιγίδα και σχετίζεται με την λατρεία του Αλεξάνδρου Γ΄. Η αιγίδα υιοθετήθηκε από τον Πτολεμαίο Α΄ στα νομισματικά του πορτρέτα και αργότερα από τους Πτολεμαίους Γ΄, Δ΄, ΣΤ΄ και Η΄⁸⁵. Το συγκεκριμένο σύμβολο σχετίζεται με τον Δία και την θεία φύση της εξουσίας του

⁷⁸ Αθήν. Δειπν. 5.197-203.

⁷⁹ Plantzos 1999, 44. Fraser 1971, 220.

⁸⁰ Smith 1988, 34-38.

⁸¹ Plantzos 1999, 44. Smith 1988, 34. Βλ. και Reinhold, M., 1970. History of Purple as Status Symbol in Antiquity, Brussels, εικ. 3

⁸² Τσαγκάρη 2007, 310.

⁸³ Kyrieleis 2015, 20-21.

⁸⁴ Kyrieleis 2015, 21.

⁸⁵ Kyrieleis 1975, 4, εικ. 27-30, 62, εικ. 148, πίν. 1, εικ. 2, πίν. 17, εικ. 1-5, πίν. 46, εικ. 4, πίν. 52, εικ. 1. Τσαγκάρη 2007, 308, 310.

Φαραώ. Σύμφωνα με την αιγυπτιακή παράδοση, ο Φαραώ ήταν ο υιός του Άμμωνα-Ρα, τον οποίο οι Έλληνες ταύτιζαν με τον Δία⁸⁶.

Σε ορισμένα σφραγίσματα ο ηγεμόνας φέρει λεοντή, είτε δορά αετού ή ελέφαντα. Το τελευταίο, εξωτικό, σύμβολο πρωτοεμφανίζεται στα πορτρέτα του Αλεξάνδρου Γ΄ σε αργυρά τετράδραχμα⁸⁷. Ένα ακόμη σύμβολο που εντοπίζεται στα πορτρέτα των Πτολεμαίων είναι η *καυσία*, το χαρακτηριστικό μακεδονικό κάλυμμα κεφαλής, που ο Αλέξανδρος Γ΄ συνδύασε με το διάδημα δημιουργώντας την *καυσία διαδηματοφόρο*. Το συγκεκριμένο σύμβολο έχει ως στόχο να προβάλλει την Μακεδονική ή Ελληνική καταγωγή του ηγεμόνα. Η παρουσία της *καυσίας διαδηματοφόρου* και του στέμματος *atef* στον οπισθότυπο πτολεμαϊκών αργυρών τετραδράχμων⁸⁸ οδηγεί στο πιθανό συμπέρασμα ότι η *καυσία* εκλαμβάνόταν ως τύπος ηγεμονικού στέμματος. Σε λίγα σφραγίσματα η *καυσία* συνοδεύεται από το οκτάκτινο μακεδονικό άστρο⁸⁹.

Πέραν των ελληνικών συμβόλων, στα πτολεμαϊκά πορτρέτα αναγνωρίζονται και αιγυπτιακά ηγεμονικά σύμβολα. Κάποιοι ηγεμόνες φέρουν *pschent*⁹⁰, *atef*⁹¹ ή/και *ουραίο*⁹². Το *pschent* και το *atef* κάποιες φορές εικονίζονται μικρογραφικά πάνω από το διάδημα. Μια διαφορετική μορφή στέμματος *atef* είναι το *hemhem* που αποτελείται από τριπλό *atef*, με κέρατα κριού και δύο *ουραίους*⁹³.

Ο Πτολεμαίος Β΄ εικονίζεται στα πορτρέτα του συχνά με «βαρύ» λαιμό και πιγούνι, πρησμένα μάτια και κοντή, σγουρή κόμη (**Εικ 5**). Πολλές φορές εικονίζεται μαζί με την Αρσινόη Β΄ με τη συνοδεία της επιγραφής «Θεοί Αδελφοί»⁹⁴. Ο Πτολεμαίος Γ΄ Ευεργέτης εικονίζεται ως Απόλλωνας ή Ερμής, καθώς ήδη από το 4^ο έτος βασιλείας του είχε θεοποιηθεί. Σε χρυσό οκτάδραχμο επί Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος, ο Πτολεμαίος Γ΄ εικονίζεται με τις ακτίνες του Ήλιου, την αιγίδα του Δία και την τρίαινα του Ποσειδώνα (**Εικ. 6**)⁹⁵. Ο Πτολεμαίος Η΄ Φύσκων εικονίζεται με στρογγυλό πρόσωπο, προεξέχοντα μάτια, μεγάλη μύτη, μεγάλα ρουθούνια, μικρά χείλη και άμορφο διπλό πιγούνι (**Εικ. 7**). Από αυτόν και εξής το διάδημα των Πτολεμαίων φαίνεται να μεγαλώνει σε πλάτος⁹⁶.

Μεταξύ του Φύσκωνα και του Πτολεμαίου ΙΒ΄ Αυλητή υπάρχει ένα κενό στα πορτρέτα των Πτολεμαίων ηγεμόνων. Αυτό οφείλεται στο ότι οι Πτολεμαίοι Θ΄ Σωτήρ Β΄, Ι΄ Αλέξανδρος και ΙΑ΄ Αλέξανδρος Β΄ δεν εικονίζονται στα νομίσματά τους. Επομένως, τα πορτρέτα των συγκεκριμένων βασιλέων δεν είναι απολύτως γνωστά και δεν είναι ασφαλής κάποια ταύτιση. Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι αυτοί οι τρεις

⁸⁶ Kyrieleis 2015, 21-23. Οικονομίδου 1996, 160-161.

⁸⁷ Kyrieleis 2015, 24. Ο ίδιος 1975, 22, 166, πίν. 1, εικ. 1, 8, πίν. 5, εικ. 6-10. Laubscher 1991, 229-237. Fleischer 1991, 93 f. Svenson 1995, 106-112. Σβορώνος 1904-1908, πίν. IV, εικ. 8-12, 23-27, πίν. V, εικ. 5-19. Τσαγκάρη 2007, 306.

⁸⁸ Kyrieleis 2004, 114. Janssen 2007, 67-69, πίν. 7.

⁸⁹ Milne 1916, 91. Kyrieleis 2015, 24-25.

⁹⁰ Ως *pschent* (*ψχεντ*) ορίζεται το διπλό στέμμα της ενοποιημένης Αιγύπτου. Αποτελείται από το λευκό στέμμα της Άνω Αιγύπτου και το ερυθρό στέμμα της Κάτω Αιγύπτου.

⁹¹ Ως *atef* (*ατέφ*) ορίζεται το λευκό στέμμα της Άνω Αιγύπτου που διακοσμείται με δύο φτερά στρουθοκαμήλου, κέρατα κριού ή/και *ουραίο* με ηλιακό δίσκο.

⁹² Ως *ουραίος* (*ουραεύς*) ορίζεται η σχηματικά αποδοσμένη κόμπρα που κοσμεί συνήθως το στέμμα του Φαραώ και αποτελεί σύμβολο εξουσίας.

⁹³ Kyrieleis 2015, 25.

⁹⁴ Mørkholm 1991, 104.

⁹⁵ Mørkholm 1991, 108.

⁹⁶ Davis & Kraay 1973, εικ. 23. Plantzos 1999, 44-45.

Πτολεμαίοι εικονίζονται χρησιμοποιώντας τον «τύπο του Φύσκονα»⁹⁷. Τα παχουλά πρόσωπα και τα έντονα σαρκώδη χαρακτηριστικά τους δικαιολογούνται λόγω των συγγενικών τους δεσμών. Τα πορτρέτα αυτά φέρουν διάδημα, ενώ κάποια εικονίζουν μάλλον άτομα νεαρής ηλικίας⁹⁸. Ο «τύπος του Φύσκονα» στα πορτρέτα φαίνεται ότι σταματά με τον Πτολεμαίο ΙΒ΄. Αυτός στα πορτρέτα του αποκλίνει από το κλασικό «πτολεμαϊκό» πρότυπο αν και το χρησιμοποιεί σε έναν βαθμό. Εικονίζεται με αδύνατα χαρακτηριστικά, μεγάλη μύτη και θεληματικό πιγούνι. Εξαιτίας της παραμονής του στη Ρώμη έχει επηρεαστεί από την ρωμαϊκή νομισματοκοπία, όπως φαίνεται από τα αδύνατα χαρακτηριστικά του με τονισμένα τα οστά του προσώπου και τα ελεύθερα πέρατα του διαδήματός του (**Εικ. 8**)⁹⁹.

⁹⁷ Για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο βλ. υποενότητα **4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα**.

⁹⁸ Smith 1988, 95-97. Spier 1989, 30-31.

⁹⁹ Plantzos 1999, 45-47. Spier 1989, v. 3.

2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών

Οι Πτολεμαίες βασίλισσες λειτουργούσαν κυρίως ως επίτροποι των ανήλικων υιών τους και ως διαμεσολαβητές μεταξύ αυτών και των υπηκόων¹⁰⁰. Τρία στοιχεία φαίνεται ότι έπαιξαν ρόλο στην ενίσχυση του ρόλου των Πτολεμαίων βασιλισσών. Το πρώτο είναι η προβολή του βασιλικού ζεύγους, το δεύτερο είναι η από κοινού συμμετοχή τους στην εξουσία και το τρίτο είναι η ηγεμονική λατρεία και η παρουσία των βασιλισσών στους ναούς. Από τον Πτολεμαίο Β΄ και εξής υπάρχει ένα ενδιαφέρον ως προς την ανάπτυξη του μοντέλου του βασιλικού ζεύγους. Η Βερενίκη Β΄ παρουσιάζεται ως υπόδειγμα συζύγου¹⁰¹. Επί Πτολεμαίου Δ΄ και Αρσινόης Γ΄ το βασιλικό ζεύγος έπαιξε σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό της εξωτερικής πολιτικής και στην προπαγάνδα¹⁰². Η Κλεοπάτρα Β΄ αποκαλείται «Φιλάδελφος», με τον όρο «αδελφή» να χρησιμοποιείται για να τονίσει την «συζυγική ηρεμία» του βασιλικού ζεύγους, ανεξαρτήτως δεσμών εξ΄ αίματος. Από τον θάνατο του Πτολεμαίου Η΄ και εξής το βασιλικό ζεύγος χάνει σταδιακά την σημασία του στην δυναστική προπαγάνδα¹⁰³.

Η πρώτη αναφορά στη συμμετοχή Πτολεμαίας βασίλισσας στην εξουσία ανιχνεύεται στο Ψήφισμα του Χρεμωνίδη στην Αθήνα¹⁰⁴, όπου αναγράφεται ότι ο Πτολεμαίος Β΄ ακολουθεί την προαίρεση της Αρσινόης Β΄. Η Βερενίκη Β΄ σε εννέα παπύρους παρουσιάζεται ως Φαραώ σε γυναικεία μορφή¹⁰⁵. Μετά τον θάνατο του Πτολεμαίου Ε΄ η Κλεοπάτρα Α΄ και ο γιός της, Πτολεμαίος ΣΤ΄, λαμβάνουν αμφότεροι την βασιλική εξουσία και τον τίτλο «Φαραώ»¹⁰⁶. Σε αυτό το χρονικό σημείο πραγματοποιείται μετάβαση από το σύστημα της μοναρχίας στο σύστημα της από κοινού βασιλείας με την συμμετοχή της βασίλισσας στην εξουσία. Μετά τον θάνατο του Πτολεμαίου ΣΤ΄ η Κλεοπάτρα Β΄ παρουσιάζεται ως η νόμιμη εκπρόσωπος της εξουσίας του Πτολεμαϊκού κράτους¹⁰⁷.

Η μεγάλη σημασία που δόθηκε στο πλαίσιο της λατρείας των ηγεμόνων του Οίκου των Πτολεμαίων και στις γυναίκες μέλη του οδήγησε σε ένα ενδιαφέρον για την ανάπτυξη εικονιστικού πορτρέτου με ελληνικά ή/και αιγυπτιακά στοιχεία. Τα αιγυπτιακά στοιχεία σχετίζονται με το φαραωνικό παρελθόν της Αιγύπτου, ενώ τα ελληνικά σχετίζονται με την ελληνιστική τέχνη. Η προσθήκη ηγεμονικών και θεϊκών συμβόλων στα πορτρέτα των Πτολεμαίων αποσκοπεί στο να προσδώσει συγκεκριμένες ιδιότητες και χαρακτηριστικά που νομιμοποιούν την εξουσία και στηρίζουν την ηγεμονική λατρεία. Η συζυγική ένωση του Πτολεμαίου Β΄ με την αδελφή του, Αρσινόη Β΄, εξισώθηκε με τους γάμους Δία-Ήρας και Οσίριδος-Ίσιδος¹⁰⁸. Μετά τον θάνατο της

¹⁰⁰ Plantzos 2011, 390.

¹⁰¹ Carrez-Maratray 2014, 134. Müller 2020, 87-88. Ο Καλλίμαχος από την Κυρήνη, ένας από τους διασημότερους ποιητές της Ελληνιστικής περιόδου, στο έργο του *Αίτια* περιλαμβάνει δύο ποιήματα για τη Βερενίκη Β΄ με πιο γνωστό το *Βερενίκης πλόκαμος*. Βλ. και Marinone, N., 1997. *Berenice da Callimaco a Catullo*, Bologna, 55-58. Rossi, L., 2000. La Chioma di Berenice: Catullo 66, 79-88, Callimaco e la propaganda di corte, *RFIC* 128, 299-312.

¹⁰² Σύμφωνα με τον Πολύβιο (5.83.3) η Αρσινόη Γ΄ εμπύχωσε τους στρατιώτες κατά τη μάχη της Ραφίας (217 π.Χ.) με αποτέλεσμα την πτολεμαϊκή νίκη. Sánchez 2012, 53-55. Sánchez & Joliton 2019, 70-74.

¹⁰³ Sánchez & Lenzo 2020, 73-75.

¹⁰⁴ IG II² 687.

¹⁰⁵ Sánchez & Joliton 2019, 72. Herklotz 2000, 55-56.

¹⁰⁶ Sánchez & Lenzo 2015, 154-155.

¹⁰⁷ Sánchez & Lenzo 2020, 75-77.

¹⁰⁸ Καλλίμ. fr. 392 Pf. Βλ. και Hoepfner, W., 1971. *Zwei Ptolemaierbauten. Das Ptolemaierweihgeschenk in Olympia und ein Bauvorhaben in Alexandria*, Berlin. Remijsen, S. &

Αρσινόης η λατρείας της ενισχύεται με την εγκαθίδρυση ιέρειας και τη θέσπιση εορτής *Αρσινόεια* στην Αλεξάνδρεια¹⁰⁹. Η Αρσινόη Β΄ καθιερώθηκε ως σημαντική αιγυπτιακή θεότητα και σε ναούς αναφέρεται ως «η θεά που αγαπά τον αδελφό της» και «γυναίκα βασιλιάς της Άνω και Κάτω Αιγύπτου»¹¹⁰. Με αυτόν τον τρόπο η Αρσινόη Β΄ εξισώθηκε με την Ίσιδα, την Άθωρ και άλλες θεότητες¹¹¹. Σε στήλες και ναούς η θεοποιημένη Αρσινόη Β΄ εικονίζεται να φορά σύνθετο στέμμα με κέρατα και ηλιακό δίσκο, κέρατα κριού και το στέμμα της Κάτω Αιγύπτου¹¹².

Η Βερενίκη Β΄ είχε και αυτή την δική της λατρεία στην Αλεξάνδρεια¹¹³ και στους ναούς εικονίζεται να βοηθάει τον Φαραώ στις τελετουργίες ή να φέρει η ίδια προσφορές¹¹⁴. Από τη Βερενίκη Β΄ και εξής, κάθε βασίλισσα μοιράζεται την εξουσία με τον σύζυγό της και έχει ενεργό ρόλο στη λατρεία των θεών¹¹⁵. Οι επτά βασίλισσες που έφεραν το όνομα Κλεοπάτρα βάσισαν την εξουσία τους στα στοιχεία που καθιέρωσαν η Αρσινόη Β΄ και η Βερενίκη Β΄. Αυτά είναι η λατρεία της βασίλισσας ως Ελληνίδας και Αιγύπτιας θεάς και ο πολιτικό-θρησκευτικός ρόλος της ως θηλυκός Φαραώ¹¹⁶. Η Κλεοπάτρα Α΄ ήταν η πρώτη βασίλισσα που διοίκησε μόνη της το Πτολεμαϊκό κράτος¹¹⁷, ενώ η Κλεοπάτρα Γ΄ παρουσίασε τον εαυτό της ως ενσάρκωση της Ίσιδος και λατρεύονταν ως «Κλεοπάτρα Θεά Αφροδίτη που είναι επίσης Φιλομήτωρ»¹¹⁸.

Όλα τα παραπάνω δικαιολογούν το ότι ανάμεσα σε όλους τους ελληνιστικούς ηγεμονικούς Οίκους, μόνο οι Πτολεμαίοι επέλεξαν να αναπαραστήσουν σε μεγάλο βαθμό τις βασίλισσές τους. Μάλιστα, οι δακτυλιόλιθοι με πορτρέτα βασιλισσών υπερτερούν αριθμητικά αυτών με πορτρέτα βασιλέων. Ο αυξανόμενος ρόλος των βασιλισσών στην εξουσία και η συστηματική χρήση νομισμάτων με απεικονίσεις Πτολεμαίων βασιλισσών φαίνεται να επηρέασαν τη σφραγιδογλυφία σε μεγάλο βαθμό¹¹⁹.

Η εξέταση των πορτρέτων των Πτολεμαίων βασιλισσών σε νομίσματα¹²⁰ και σφραγίδες επιτρέπει την αναγνώριση 4 βασικών εικονογραφικών τύπων. Ο πρώτος τύπος είναι η κεφαλή με πεπονοειδή κόμμωση (**Εικ. 9**), ένας τύπος αρκετά δημοφιλής στις πρώιμες Πτολεμαίες βασίλισσες. Γυναικείες μορφές με πεπονοειδή κόμμωση είναι αρκετά συνήθεις στην τέχνη του ύστερου 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.¹²¹. Ο τύπος υιοθετείται κυρίως από τη Βερενίκη Α΄, την Αρσινόη Β΄ και τη Βερενίκη Β΄¹²². Οι δύο τελευταίες

Clarysse, W., 2008. Incest or Adoption? Brother–Sister Marriage in Roman Egypt Revisited, *JRS* 98, 53–61.

¹⁰⁹ Perpillou-Thomas 1993, 155–8.

¹¹⁰ Schäfer 2011, 263.

¹¹¹ Quaegebeur 1969, 209–17. Caneva 2016, 158–62. Hölbl 2003, 90–1, 95. Leitz 2002, 347.

¹¹² Quaegebeur 1988, 44, 47, εικ. 16-18. Nilsson 2012. Pfeiffer 2020 Α΄, 96-98. Plantzos 2011, 390-391.

¹¹³ Clayman 2014, 168-171. Για τα *Βερενίκεια νομίσματα* βλ. Lorber 2018, 153-154, 162-166. Fulinska 2010, 86. Olivier & Lorber 2013.

¹¹⁴ Quaegebeur 1978. Hölbl 2003, 91. Sánchez & Lenzo 2015, 476.

¹¹⁵ Pfeiffer 2008, 24-30. Pfeiffer 2020 Β΄.

¹¹⁶ Minas-Nerpel 2011. Pfeiffer 2020 Α΄, 98-99.

¹¹⁷ von Recklinghausen 2018.

¹¹⁸ Fraser 1971, 221. Minas 2000, 157-161. Pfeiffer 2020 Α΄, 99-100.

¹¹⁹ Plantzos 1999, 42.

¹²⁰ BMC, The Ptolemies, πίν. VIII. Newell 1937, 90.

¹²¹ Βλ. χρυσό ημι-στατήρα του Πύρρου με κεφαλή Αρτέμιδος στον εμπροσθότυπο. Kraay & Hirmer 1966, v. 476.

¹²² Poole 1883, πίν. VII, εικ. 1-7, πίν. XIII, εικ. 7-9.

φέρουν και ιμάτιο υπέρ την κεφαλή¹²³. Η μεγάλη διάδοση του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου, καθώς και το ότι προηγείται των άλλων τύπων γυναικείων ηγεμονικών πορτρέτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τύπος αυτός αποτελούσε έναν γενικό εικονογραφικό τύπο γυναικείας κεφαλής που χρησιμοποιούνταν για θεότητες και ο οποίος αργότερα υιοθετήθηκε από τους τεχνίτες της βασιλικής αυλής ως βάση για τη δημιουργία των πορτρέτων των Πτολεμαίων βασιλισσών¹²⁴.

Ο δεύτερος εικονογραφικός τύπος είναι αυτός της κεφαλής γυναικείας μορφής με χιτώνα, κόμμωση με κόμβο, διάδημα, *στεφάνη* και κοσμήματα (**Εικ. 10**). Τα συγκεκριμένα σύμβολα και ο τύπος κόμμωσης εντοπίζονται στις απεικονίσεις θεοτήτων, όπως η Ήρα και η Αφροδίτη. Πιθανώς, αυτός ο εικονογραφικός τύπος έχει ως σκοπό να προβάλλει τη θείκη υπόσταση της εικονιζόμενης βασίλισσας¹²⁵. Η Βερενίκη Β' και η Αρσινόη Γ' (αμφότερες θεοποιήθηκαν εν ζωή) επιλέγουν τον συγκεκριμένο τύπο για τα πορτρέτα τους, όμως πρώτη η Αρσινόη Γ' φαίνεται να εικονίζεται στα νομίσματά της με σιγμοειδείς βοστρύχους που δημιουργούν κόμβο και με *στεφάνη*¹²⁶. Μια άλλη βασίλισσα που μάλλον εικονίζεται με τον ίδιο τύπο είναι η Αρσινόη Β'¹²⁷, αλλά μάλλον πρόκειται για μεταθανάτια πορτρέτα της¹²⁸.

Ο τρίτος τύπος πορτρέτου που χρησιμοποιούν οι Πτολεμαίες βασίλισσες είναι η κεφαλή με ιμάτιο υπέρ την κεφαλήν (**Εικ. 11**). Τα συγκεκριμένα πορτρέτα δεν είναι αρκετά συχνά στους δακτυλιόλιθους, ωστόσο οι Πτολεμαίες βασίλισσες στην πλειοψηφία των δακτυλιόλιθων εικονίζονται με ιμάτιο. Αυτό δείχνει ότι τα περισσότερα γυναικεία πορτρέτα πτολεμαϊκής κατασκευής έχουν ως σκοπό να εικονίσουν Πτολεμαίες βασίλισσες. Ο τύπος με ιμάτιο υπέρ την κεφαλήν χρησιμοποιούνταν συχνά στη νομισματοκοπία κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο για τις γυναικείες θεότητες, κυρίως τη Δήμητρα¹²⁹. Στην Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο ο τύπος υιοθετείται από τις Πτολεμαίες βασίλισσες, με πρώτη τη Βερενίκη Α'¹³⁰, ενώ χρησιμοποιείται για την Αρσινόη Β' μετά τον θάνατό της¹³¹ και εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ίσως ως απεικόνιση της «γυναικείας πτολεμαϊκής αρετής». Ο συγκεκριμένος τύπος πορτρέτου αποτελεί την «επίσημη» εικόνα των πρώιμων Πτολεμαίων βασιλισσών και αντικατοπτρίζει τη σημασία τους για τη συνέχεια της δυναστείας¹³².

Ο τέταρτος και τελευταίος τύπος απεικόνισης Πτολεμαίων βασιλισσών σε σφραγίδες είναι οι κεφαλές με τη μορφή της θεάς Ίσιδος (**Εικ. 12**). Ο τύπος είναι αρκετά δημοφιλής στην πτολεμαϊκή σφραγιδογλυφία κατά τον ύστερο 2^ο και πρώιμο 1^ο αι. π.Χ. Την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο παύει η απεικόνιση Πτολεμαίων

¹²³ Βλ. Οινόχοη στο Βρετανικό Μουσείο, αρ. 73.8-20.389. και Thompson 1973, ν. 1-2, 5. Οικονομίδου 1996, 180-181, εικ. 163. Poole 1883, πίν. VIII, πίν. XIII, εικ. 2-6. Σβορώνος 1904-1908, πίν. XXVIII.

¹²⁴ Plantzos 1999, 47-48.

¹²⁵ Spier 1989, 31.

¹²⁶ Για τα νομισματικά πορτρέτα της Βερενίκης Β' βλ. Σβορώνος 1904-1908, πίν. XXXI, εικ. 11-28. Για τα νομισματικά πορτρέτα της Αρσινόης Γ' βλ. Poole 1883, πίν. XV, εικ. 6-7. Σβορώνος 1904-1908, πίν. XXXIX, εικ. 1-12. και Kyrieleis 1975, ν. L₃-L₉ για μαρμάρινες κεφαλές της Αρσινόης στον ίδιο εικονογραφικό τύπο

¹²⁷ Fraser 1971, 237-238, 667, ν. 399. Thompson 1973, 59-60.

¹²⁸ Spier 1989, 30. Plantzos 1999, 49.

¹²⁹ Kraay & Hirmer 1966, ν. 443-444, 462-463, πίν. 142, 147.

¹³⁰ Σβορώνος 1904-1908, πίν. 126. BMC, *Caria*, πίν. XXXIX.17-18.

¹³¹ Οικονομίδου 1996, 181, εικ. 164. Σβορώνος 1904-1908, πίν. XXVI, εικ. 11-17.

¹³² Plantzos 1999, 50.

βασιλισσών με τους υπόλοιπους 3 εικονογραφικούς τύπους που αναφέρθηκαν¹³³. Αναγνωρίζονται δύο παραλλαγές του εικονογραφικού τύπου της κεφαλής με τη μορφή της Ίσιδος (**Εικ. 13**). Η πρώτη παραλλαγή είναι μια απλή, «ελληνική» με «αθωρικό στέμμα»¹³⁴, στεφάνη και «λιβυκούς» βοστρύχους (cockscrew locks). Ο δεύτερος τρόπος απεικόνισης είναι περισσότερο «αιγυπτιακός» και διατηρεί στοιχεία της παραδοσιακής αιγυπτιακής εικονογραφίας. Στην παραλλαγή αυτήν η μορφή εικονίζεται με πλήρη φαραωνική περιβολή, με «αθωρικό στέμμα», με κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου¹³⁵ και με τρεις σειρές περιδέραιου. Κάποιες από τις κεφαλές Ίσιδος αποτελούν ίσως πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών ή αντιμετωπίζονταν έτσι από τους κατόχους τους¹³⁶.

Η Ίσις ήταν γνωστή στον ελληνικό κόσμο αρκετά πριν την εκστρατεία του Αλεξάνδρου Γ' και σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (2.42, 48, 145) για τους Αιγύπτιους ήταν θεότητα αντίστοιχη της Δήμητρας. Οι Πτολεμαίοι υιοθέτησαν βασικά στοιχεία της αιγυπτιακής λατρείας, μαζί και την Ίσιδα ως σύζυγο του Οσίριδος. Όταν ο Σάραπης αντικατέστησε τον Όσιρι, η Ίσις και ο Σάραπης λατρεύονταν μαζί από τους Πτολεμαίους και η λατρεία τους διαδόθηκε τάχιστα κατά τον 2^ο και 1^ο αι. π.Χ. Η Ίσις έγινε αρκετά δημοφιλής κατά τη Μέση και Ύστερη Ελληνιστική περίοδο και μετατράπηκε σε προσωποποίηση μιας αφηρημένης έννοιας, όπως η Αγαθή Τύχη, παρά σε θεότητα με συγκεκριμένες ιδιότητες¹³⁷. Οι Πτολεμαίοι χρησιμοποίησαν αρκετά τον τύπο με τις συζευγμένες κεφαλές της Ίσιδος και του Σαράπιδος (**Εικ. 14**) ως συμβολική απεικόνιση του βασιλικού ζεύγους. Σε κάποιες περιπτώσεις η κεφαλή της Ίσιδος ομοιάζει με τα πορτρέτα των Πτολεμαίων βασιλισσών. Όντας σύζυγος του νεκρού Οσίριδος, η Ίσις συνδέθηκε με τον κόσμο των νεκρών. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος που οι πρώτες Πτολεμαίες βασίλισσες δεν ταυτίζονταν εν ζωή με αυτήν¹³⁸. Η Κλεοπάτρα Α' ήταν η πρώτη μάλλον εν ζωή βασίλισσα που ταυτίστηκε με την Ίσιδα (**Εικ. 12**). Από αυτήν και εξής δημιουργείται ένας γενικός τύπος για τις βασίλισσες που εικονίζονται με τη μορφή της Ίσιδος¹³⁹. Συγκεκριμένα, τα πρόσωπα είναι ελαφρώς παχιά, τα χαρακτηριστικά είναι σκληρά, και κάποιες φορές άσχημα¹⁴⁰. Η μόνη σίγουρη απεικόνιση Πτολεμαίων βασιλισσών με τη μορφή της Ίσιδος εντοπίζεται στην κοινή απεικόνιση του πτολεμαϊκού ηγεμονικού ζεύγους¹⁴¹.

Στα σφραγίσματα, τα περισσότερα γυναικεία πορτρέτα στον τύπο της Ίσιδος σχετίζονται μάλλον με τις Πτολεμαίες βασίλισσες και κυρίως με την Κλεοπάτρα Α',

¹³³ Plantzos 1999, 51-52. Ο ίδιος 1996 Α', 310.

¹³⁴ Το «αθωρικό στέμμα» αποτελείται από δύο κέρατα αγελάδας εκατέρωθεν ηλιακού δίσκου. Παραδοσιακά κοσμούσαν με δύο κάθετα φτερά από ουρά γερακιού στην κορυφή. Ο συγκεκριμένος τύπος «στέμματος» αρχικά σχετιζόταν με τη θεά Άθωρ, αλλά σταδιακά υιοθετήθηκε από την Ίσιδα σε μια ελαφρώς διαφορετική μορφή, με την απουσία των φτερών γερακιού. Κατά την ύστερη Πτολεμαϊκή περίοδο το «αθωρικό στέμμα» υιοθετείται και από τις βασίλισσες στην αιγυπτιακή εικονογραφία, όπου και συνοδεύεται με διάδημα ή στεφάνη. Η Πτολεμαία βασίλισσα ως μητέρα του ηγεμόνα ταυτίζεται με την Ίσιδα, μητέρα του Ωρου, ενσάρκωση του οποίου αποτελεί ο Φαραώ. Για την εξέλιξη του «αθωρικού στέμματος» βλ. Plantzos 2011, 396-399. Kyrieleis 2015, 26-27.

¹³⁵ Το κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου εντοπίζεται στην αιγυπτιακή εικονογραφία αποκλειστικά σε γυναικείες θεότητες και θεοποιημένες βασίλισσες. Για το κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου βλ. Plantzos 2011, 401, 403-404. Vassilika 1989, 93.

¹³⁶ Plantzos 1996 Α', 310. Ο ίδιος 1996 Β', 55, 57. Kyrieleis 2015, 26-27.

¹³⁷ Fraser 1971, 241-242, 260-261. Martin 1987, 73. Plantzos 1999, 52-53. Kyrieleis 2015, 26-27.

¹³⁸ Plantzos 2011, 389. Ο ίδιος 1999, 52. Ο ίδιος 1996 Α', 310-311.

¹³⁹ Thompson 1973, 64-72, εικ. 123, 276.

¹⁴⁰ Kyrieleis 1975, v. M1-M12.

¹⁴¹ Plantzos 1996 Α', 310-311.

Β' και Γ'¹⁴². Αρχικά, η έρευνα θεωρούσε ότι οι κεφαλές της Ίσιδος με αιγυπτιακά ή και ελληνικά σύμβολα αποτελούσαν απλές απεικονίσεις της θεάς. Σύμφωνα με τον Δ. Πλάντζο όμως, οι κεφαλές της Ίσιδος επηρεάζονται από αυτές των Πτολεμαίων βασίλισσών και όχι το αντίστροφο. Οι Έλληνες τεχνίτες αναζητώντας τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά της θεάς στράφηκαν στις βασίλισσες για έμπνευση, χωρίς απαραίτητα να υπονοείται ότι το εικονιζόμενο πρόσωπο είναι η ίδια η βασίλισσα στην μορφή της θεάς¹⁴³.

¹⁴² Plantzos 1996 Α', 307-308. Milne 1916, 94-95.

¹⁴³ Plantzos 2011, 402.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΝΗΣΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΙΝΗ

3.1 Το αρχείο σφραγισμάτων

Το πρώτο αρχείο πήλινων σφραγισμάτων από το Πτολεμαϊκό βασίλειο που θα εξεταστεί είναι αυτό που βρέθηκε στη νήσο Ελεφαντίνη, στην περιοχή του Ασουάν (Aswān) στην Άνω Αίγυπτο. Στην νήσο υπήρχε ήδη από την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου ναός αφιερωμένος στην θεϊκή τριάδα Κνουμ, Σάτις (ή Σατέτ) και Άνουκισ (ή Άνουκέτ). Από το αρχείο αυτού του ναού διατηρείται αριθμός παπύρων της Πτολεμαϊκής περιόδου που φέρουν συνολικά 35 σφραγίσματα (**Εικ. 15**) και βρίσκονται στο Staatliche Museen zu Berlin, Ägyptisches Museum του Βερολίνου. Εξαιτίας της καλής κατάστασης διατήρησης των παπύρων αντλούνται σημαντικές πληροφορίες για την χρονολόγηση, την περιοχή, αλλά και την χρήση της κάθε σφραγίδας. Οι ενσφράγιστοι πάπυροι με βάση τις ημερομηνίες που φέρουν χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. έως τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. Τα 35 αυτά σφραγίσματα από τη νήσο Ελεφαντίνη εικονίζουν μυθολογικές παραστάσεις, ζώα, κεφαλές ανδρών ή γυναικών και αντικείμενα. Οι πάπυροι που φέρουν τα σφραγίσματα διακρίνονται σε δύο ομάδες αναλόγως με την τοποθεσία εύρεσής τους και δημοσιεύτηκαν από τον Rubensohn¹⁴⁴.

Η πρώτη ομάδα, «Fund I», αποτελείται από 5 παπύρους που βρέθηκαν μέσα σε πίθο. Οι Πάπυροι I-IV ήταν τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, δημιουργώντας μια δεσμίδα τυλιγμένη με ένα μεγάλο φύλλο παπύρου που έφερε κείμενα. Ο Πάπυρος V ήταν τοποθετημένος πλησίον της δεσμίδας των 4 παπύρων. Και οι 5 πάπυροι φέρουν δύο αντίγραφα του κειμένου τους. Τα δύο αντίγραφα είναι γραμμένα στο ίδιο φύλλο παπύρου από τον ίδιο γραφέα. Ανάμεσα στα δύο αντίγραφα παρεμβάλλεται κενό διάστημα 2-3 εκ. Στο μέσον αυτού του διαστήματος υπάρχει τομή που φτάνει μέχρι το μέσον του πλάτους του φύλλου (**Εικ. 16**), η ύπαρξη της οποίας επέτρεπε το άνω μισό τμήμα του παπύρου να τυλιχθεί και να διπλωθεί (**Εικ. 17-18**). Τρία νήματα έδεναν σφιχτά το διπλωμένο τμήμα και το σφραγίζονταν (**Εικ. 19**). Το κάτω μισό τμήμα του παπύρου τυλιγόταν και διπλωνόταν ακριβώς κάτω από το ήδη σφραγισμένο άνω τμήμα (**Εικ. 20**). Έτσι, το κάτω τμήμα του παπύρου παρέμενε ελεύθερο προς ανάγνωση. Οι πάπυροι, γραμμένοι στα ελληνικά, είναι σφραγισμένοι με 32 πήλινα σφραγίσματα, τα οποία φέρουν εικονιστικά θέματα. Τα ονόματα των ιδιοκτητών των σφραγίδων αναγράφονται πλησίον των σφραγισμάτων¹⁴⁵.

Η δεύτερη ομάδα, «Fund II», βρέθηκε μέσα σε ένα πιθοειδές αγγείο εντός ενός υπογείου και περιλαμβάνει 28 παπύρους, από τους οποίους 19 είναι γραμμένοι στα ελληνικά και 9 στην αιγυπτιακή δημοτική. Όλοι οι πάπυροι χρονολογούνται τον 23-25^ο χρόνο βασιλείας του Πτολεμαίου Γ' (225/224-223/222 π.Χ.). Η ομάδα «Fund II» περιλαμβάνει μόνο 3 σφραγίσματα¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Plantzos 1999, 24.

¹⁴⁵ Rubensohn 1907, 5-7. Plantzos 1999, 24.

¹⁴⁶ Rubensohn 1907, 34. Plantzos 1999, 24.

3.2 Ομάδα «Fund I»

Στα σφραγίσματα από την νήσο Ελεφαντίνη είναι γνωστός ο κάτοχος και ο λόγος χρήσης τους εξαιτίας των πληροφοριών που αντλούνται από τους πάπυρους που τα συνοδεύουν. Αρκετές από τις σφραγίδες που δημιούργησαν τα σφραγίσματα αυτά φαίνεται ότι ήταν εξαιρετικής τεχνοτροπίας. Δεν μπορεί να εντοπιστεί κάποια σχέση μεταξύ των εικονιστικών θεμάτων και των κατόχων τους¹⁴⁷.

Ο Πάπυρος I (311/310 π.Χ.) αποτελεί συμβόλαιο γάμου του Ηρακλείδη και της Δημητριάδος από την Κω. Μάρτυρες είναι ο Κλέων από τη Γέλα, ο Αντικράτης, ο Λύσις και ο Διονύσιος από την Τήμνο, ο Αριστόμαχος από την Κυρήνη και ο Αριστόδικος από την Κω. Ο πάπυρος φέρει μόνο 4 σφραγίσματα. Το **αρ. 1 (Εικ. 15.1)**¹⁴⁸ φέρει την επιγραφή *I IAX*, η οποία ίσως διαβάζεται ως *ΑΡΙΣΤΟ]ΜΑΧ (ΟΣ) ή ...]ΠΑΧ [...*. Πιθανότερο είναι να αναγράφεται *ΧΑΙΡ/Ε* με κατεύθυνση *επί τά λαιά*.¹⁴⁹ Στο σφράγισμα **αρ. 2 (Εικ. 15.2)** η κεφαλή τα γυναικείας μορφής φέρει κοσμήματα και πλούσια κόμη. Ο τύπος της κεφαλής φαίνεται να αντλεί πρότυπο από την τέχνη του 4^{ου} αι. π.Χ. και έχει παράλληλα σε νομίσματα από τις Συρακούσες¹⁵⁰. Στο σφράγισμα **αρ. 3 (Εικ. 15.3)** ο Ηρακλής εικονίζεται με το δεξί του χέρι να στηρίζεται στο ροπαλό του και με τη λεοντή να καλύπτει τον αριστερό του βραχίονα¹⁵¹. Το **αρ. 4 (Εικ. 15.4)** εικονίζει ασπίδα που φέρει ως επίσημα κίονα ιωνικού ρυθμού που επιστέφεται με λοφίο κράνους στην κορυφή του¹⁵².

Ο Πάπυρος II (285/4 π.Χ.) αποτελεί τη διαθήκη του Διονυσίου που αναφέρει τη γυναίκα του, την Καλλίστα, και τους 3 γιούς του, Βάκχιο, Ηρακλείδη και Μητροδώρο. Η διαθήκη κατατέθηκε από τον *συγγραφοφύλακα*¹⁵³ Ηράκλειτο και μάρτυρες ήταν ο Πολυκράτης από την Αρκαδία, ο Ανδροσθένης από την Κω, ο Νουμήνιος από την Κρήτη, ο Σιμωνίδης από τη Μαρώνεια και ο Λύσις και ο Ηράκλειτος από την Τήμνο. Ο πάπυρος φέρει συνολικά 12 σφραγίσματα σε 3 τμήματα ηλού (**Εικ. 21**). Πλησίον όλων των σφραγισμάτων, πλην ενός, αναφέρεται το όνομα του κατόχου της σφραγίδας. Τα σφραγίσματα θα αναφερθούν όπως εμφανίζονται στον πάπυρο, από τα αριστερά προς τα δεξιά. Ο αετός που εικονίζεται στο σφράγισμα του Διονυσίου από την Τήμνο (**αρ. 5, Εικ. 15.16**) ομοιάζει με τον Πτολεμαϊκό αετό¹⁵⁴. Στο σφράγισμα του Μητροδώρου (**αρ. 6, Εικ. 15.15a**) το δεξιό χέρι της μορφής ακουμπά στον γοφό της και στο προτεταμένο αριστερό της χέρι πιθανώς κρατά αντικείμενο που δεν μπορεί να αναγνωρισθεί¹⁵⁵.

¹⁴⁷ Rubensohn 1907, 9-10.

¹⁴⁸ Όλα τα σφραγίσματα που θα εξεταστούν αριθμούνται κατά αύξοντα αριθμό συνοδευόμενα από τη συντομογραφία «αρ.» (αριθμός) και παραθέτονται αντιστοίχως στον Κατάλογο Σφραγισμάτων.

¹⁴⁹ Plantzos 1999, 24. Rubensohn 1907, 10-11. Furtwängler 1900, πίν. IX 34. Βλ. χρυσό δακτυλίδι του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ. με υπτάμενο Έρωτα και την επιγραφή *ΧΑΙΡΕ*. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1867.5-8.414. Williams, D. & Ogden, J., 1994. *Greek Gold: Jewellery of the Classical World*, New York, v. 29.

¹⁵⁰ Rubensohn 1907, 11. Furtwängler 1900, πίν. XXXI 9. Για τα νομίσματα βλ. Head, B.V., 1874. On the chronological sequence of the coins of Syracuse, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society* 14, πίν. III, εικ. 4.

¹⁵¹ Η φτερωτή μορφή που κρατά ο ήρωας είναι ίσως Νίκη ή Ίρις. Βλ. Furtwängler 1900, πίν. XVIII 28, XLIII 35.

¹⁵² Furtwängler 1900, S. 134. Plantzos 1999, 24. Rubensohn 1907, 11-12.

¹⁵³ Για τους *συγγραφοφύλακες* βλ. υποενότητα **1.3 Χρήσεις σφραγίδων**.

¹⁵⁴ Για τον Πτολεμαϊκό αετό ως σύμβολο του Πτολεμαϊκού βασιλείου βλ. υποενότητα **1.3 Χρήσεις σφραγίδων**.

¹⁵⁵ Plantzos 1999, 24, 26. Rubensohn 1907, 12-14.

Η κεφαλή ανδρικής μορφής στο **αρ. 7 (Εικ. 15.15b)** αποτελεί μάλλον πορτρέτο. Ο τύπος που ακολουθείται και οι σιγμοειδείς βόστρυχοι της κόμης ομοιάζουν αρκετά με πορτρέτα στον τύπο του Αλεξάνδρου Γ' (Εικ. 22). Στον τύπο αυτό ο Αλέξανδρος εικονίζεται με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά, κοντή κόμη με αναστολή, «βαρύ» λαιμό και έμφαση στην προς τα άνω συστροφή της κεφαλής, όπως περιγράφει ο Πλούταρχος στο λυσίππειο μοντέλο¹⁵⁶. Η σφραγίδα του Βάκχιου (**αρ. 8**) έχει εντυπωθεί δύο φορές και εικονίζει την Αρτέμιδα με χιτώνα που αφήνει τον δεξιό μαστό της ακάλυπτο. Η θεά φέρει επίσης φαρέτρα και κρατά πυρσό (Εικ. 15.12-13)¹⁵⁷. Το σφράγισμα της Καλλίστας (**αρ. 9, Εικ. 15.10**) εικονίζει τον Αιγύπτιο θεό Θωθ ως καθημένο πίθηκο με τη σελήνη πάνω από την κεφαλή του¹⁵⁸.

Στο σφράγισμα του Σιμωνίδη από τη Μαρώνεια (**αρ. 10, Εικ. 15.14**) το μέτωπο και η κόμη της ανδρικής κεφαλής ομοιάζουν με το πορτρέτο του Αλεξάνδρου Γ' (Εικ. 22). Το σφράγισμα του Πολυκράτη από την Αρκαδία (**αρ. 11, Εικ. 15.9**) εικονίζει κεφαλή γυναικείας μορφής που ομοιάζει με αντίστοιχες κεφαλές του 5^{ου} και κυρίως του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁹. Η σφραγίδα του Ηρακλείδη (**αρ. 12, Εικ. 15.11**) είναι η ίδια με του αδερφού του, Βάκχιου (**αρ. 8, Εικ. 15.12-13**). Στο σφράγισμα **αρ. 13 (Εικ. 15.8)** που ανήκει στον Νουμήνιο από την Κρήτη ακριβώς πίσω από την ερμαϊκή στήλη εικονίζεται μιάτιο που κρέμεται από κλαδί¹⁶⁰. Στο **αρ. 14 (Εικ. 15.7)** που ανήκει στον Ηράκλειτο από την Τήμνο η μορφή κρατά αγγείο με το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό χέρι είναι καλυμμένο με μιάτιο, έχει τονισμένη κοιλιά και ένα αντικείμενο διακρίνεται να κρέμεται ανάμεσα από τα πόδια της. Δεν πρόκειται για φαλλό, αλλά ίσως για την απόληξη λεοντής με αποτέλεσμα να εικονίζεται ίσως ο Ηρακλής μεθυσμένος¹⁶¹. Στο σφράγισμα του Λύσι από την Τήμνο (**αρ. 15, Εικ. 15.6**) ο Ηρακλής κρατά ρόπαλο με το δεξί του χέρι και η λεοντή κρέμεται πέφτοντας πάνω από το αριστερό του χέρι. Ο Rubensohn χρονολογεί την τεχνοτροπία της σφραγίδας στον 5^ο αι. π.Χ.¹⁶².

Η κεφαλή γυναικείας μορφής στο σφράγισμα του Ανδροσθένη από την Κω (**αρ. 16, Εικ. 15.5**) μοιάζει να χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. και ομοιάζει αρκετά με τα πορτρέτα της Βερενίκης Α' στον τύπο της γηραιάς γυναικείας μορφής με πεπονοειδή κόμμωση (Εικ. 23)¹⁶³. Ο Ανδροσθένης κατάγεται από την Κω, νήσο φιλικά διακείμενη προς τον Πτολεμαίο Α', όπου η Βερενίκη Α' γέννησε τον Πτολεμαίο Β' το 308 π.Χ.¹⁶⁴.

¹⁵⁶ Πλούτ. Π. Αλεξ. τ. ή αρ. 2. 2.3, 4.1. Pollitt 1986, 21. Plantzos 1999, 26, 60-61. Rubensohn 1907, 13.

¹⁵⁷ Παράλληλα εντοπίζονται σε νομίσματα του 3^{ου} αι. π.Χ. από το Κοινό των Ακαρνάνων και από την Κρήτη. Gardner 1883, πιν. 27, εικ. 4-5. Svoronos, J., 1980. Numismatique De La Crète Ancienne, Macon, πίν. 33, v. 23-24.

¹⁵⁸ Plantzos 1999, 26. Rubensohn 1907, 13. Για παράλληλα της απεικόνισης του θεού Θωθ βλ. Champollion, J.Fr., 1986. *Pantheon Égyptien: collection des personnages mythologiques de l'Ancienne Égypte*, Paris, πίν. 30 G. Naville, E., 1886. *Das aegyptische Todtenbuch der der XVIII. bis XX. Dynastie*, Berlin, πίν. 136.

¹⁵⁹ Βλ. Furtwängler 1900, πίν. XXVI 61.

¹⁶⁰ Θηλυκές ερμαϊκές στήλες εντοπίζονται στην τέχνη του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Benndorf, O., 1889. *Wiener Vorlegeblätter für archaologische Übungen (1888)*, Wien, πίν. VI, εικ. a.

¹⁶¹ Για παράλληλα βλ. Delattre, A.L., 1899. *Musée Lavignerie de Saint-Louis de Carthage: collection des Pères-Blancs formée par le R.P. Delattre,...* Troisième série, Archéologie chrétienne, Paris, πίν. 36, v. 32, 38.

¹⁶² Plantzos 1999, 24, 26. Rubensohn 1907, 12-13.

¹⁶³ Για τα πορτρέτα της Βερενίκης Α' με πεπονοειδή κόμμωση βλ. Plantzos 1999, 47-48, πίν. 88, εικ. 1 και πίν. 93, εικ. 2, 6. Kraay, C.M., 1966. *Greek Coins*, v. 476. Gigon, O. & Wehrli, Fr., 1958. *MusHelv* 15, Basel/Stuttgart, 30, πίν. 2, εικ. 3. Σβορώνος 1904-1908, πίν. III, εικ. 40-45.

¹⁶⁴ Sherwin-White, S.M., 1978. *Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*, Göttingen, 84.

Πιθανώς, ο Ανδρροσθένης κατείχε δακτύλιο με πορτρέτο της Βερενίκης, τον οποίο χρησιμοποιούσε ως προσωπική σφραγίδα προκειμένου να δηλώσει την σχέση του τόπου καταγωγής του με τον δυναστικό Οίκο¹⁶⁵.

Φαίνεται ότι ο Ηρακλείδης και ο Βάκχιος μοιράζονται την ίδια σφραγίδα (**αρ. 8, 12, Εικ. 15.11-13**), καθώς το σφράγισμα με τη μορφή της Αρτέμιδος εμφανίζεται τρεις φορές. Πιθανώς, ο ένας από τους δύο χρησιμοποίησε την ίδια σφραγίδα με τον αδερφό του επειδή ήταν ανήλικος. Ωστόσο, αν στο κείμενο οι τρεις αδελφοί αναφέρονται με ηλικιακή σειρά, τότε ο Μητροδώρος είναι ο νεότερος. Επιπλέον, στον πάπυρο πλησίον των σφραγισμάτων είναι αναγεγραμμένα τα ονόματα όλων των προσώπων που αναφέρονται στο έγγραφο. Επομένως, ο Βάκχιος και ο Ηρακλείδης δεν μοιράστηκαν μάλλον την ίδια σφραγίδα. Σύμφωνα με τον Πλάντζο, η σφραγίδα του Βάκχιου είναι πιθανώς αυτή που εικονίζει κεφαλή ανδρικής μορφής και εντυπώθηκε πλησίον του σφραγίσματος του Μητροδώρου (**αρ. 7, Εικ. 15.15b**). Άρα, η σφραγίδα του Ηρακλείδη με την ιστάμενη Αρτέμιδα χρησιμοποιήθηκε 3 φορές, χωρίς να είναι γνωστή η αιτία. Ο Διόνυσος και ο Λύσις αναφέρονται ως μάρτυρες και στον Πάπυρο I. Ωστόσο, στον Πάπυρο I τα σφραγίσματα δεν φέρουν υπογραφές και τουλάχιστον τρία άτομα που αναφέρονται στο κείμενο του Παπύρου I δεν τον σφράγισαν. Επομένως, δεν είναι σαφές εάν ο Διονύσιος και ο Λύσις χρησιμοποίησαν ο καθένας την ίδια σφραγίδα για πάνω από 26 χρόνια¹⁶⁶.

Οι Πάπυροι III και IV αφορούν τον ίδιο τύπο νομικής πράξης και χρονολογούνται το 41^ο έτος βασιλείας του Πτολεμαίου, δηλαδή το 284/283 π.Χ. Ο Πάπυρος III γράφτηκε τον μήνα *Αρτεμίσιο* και ο Πάπυρος IV 5 μήνες αργότερα, τον μήνα *Υπερβερέταιο*. Στον Πάπυρο III μια Σύρια γυναίκα, η Ελάφιον, με τον *κύριόν* της Παντάρκη πλήρωσε τα *τροφεία* στον Αντίπατρο από την Αρκαδία. Ο Πανγκράτης από την Αρκαδία ήταν ο *συγγραφοφύλαξ* και μάρτυρες ο Καφισίας και ο Δίφυλος από την Φωκίδα, ο Επίνικος από τη Χαλκίδα, ο Αθηναγόρας από την Αλεξάνδρεια και ο Ξενοκλής από τη Ρόδο. Ο Πάπυρος IV αναφέρει ότι 5 μήνες αργότερα, η ίδια γυναίκα, πλέον με τον Δίωνα ως *κύριο*, πλήρωσε τα *τροφεία* στον Παντάρκη, τον πρώην *κύριο* της. Σε αυτόν τον πάπυρο *συγγραφοφύλαξ* είναι ο Νικαγόρας από την Κυρήνη. Μάρτυρες είναι ο Κλεόνικος από την Αρκαδία, ο Ροδοκλής από την Αίγινα, ο Αφροδίσιος από τη Σίδη, ο Διονύσιος από τη Μαγνησία και ο Θαλίαρχος από την Κυρήνη. Σύμφωνα με τον Rubenshon, η Ελάφιον ήταν μάλλον μια ιερόδουλη που είχε επαφές με άντρες της τοπικής φρουράς¹⁶⁷.

Ο Πάπυρος III φέρει 5 σφραγίσματα σε 2 τμήματα πηλού και ο Πάπυρος IV φέρει 9, σε 3 τμήματα πηλού. Κανένα από τα άτομα που αναφέρονται στα δύο έγγραφα δεν έχει υπογράψει και σφραγίσει και τα δύο. Στον Πάπυρο III το σφράγισμα του Πανγκράτη από την Αρκαδία εικονίζει σάτυρο να πίνει από σκύφο (**αρ. 17, Εικ. 15.19**). Το σφράγισμα του Αντίπατρου από την Αρκαδία (**αρ. 18, Εικ. 15.17**) εικονίζει με

¹⁶⁵ Plantzos 1999, 26, 47-48. Rubensohn 1907, 12. Παρόμοιες κεφαλές με πεπονοειδή κόμμωση εντοπίζονται στο αρχείο του Σελινούντα και σε χάλκινα δίδραγμα που κόπηκαν στην Κω μετά το 308 π.Χ. Σύμφωνα με τον Σβορώνο τα δίδραγμα φέρουν ιδεαλιστικό πορτρέτο της Βερενίκης Α'. Σβορώνος 1904-1908, πίν. XVIII, εικ. 23. Head 1897, πίν. XXX.Π, XLV.5. Salinas 1883, 473-500, τύποι CLXXXIV-CXCVI.

¹⁶⁶ Plantzos 1999, 26.

¹⁶⁷ Plantzos 1999, 26. Στο έργο *Βακχίδες* του Τίτου Μάκκιου Πλάυτου (I.1.45-50) η ιερόδουλη Βακχίς είχε συνάψει συμβόλαιο με έναν στρατιώτη για ένα έτος, αλλά δεν το τήρησε, καθώς ερωτεύτηκε τον Μνησίλοχο, τον πρωταγωνιστή του έργου. Βλ. Anderson, W.S., 1993. *Barbarian Play: Plautus' Roman Comedy*, Toronto, 5-10.

αρκετά ρεαλιστικό τρόπο την κεφαλή ενός αλόγου¹⁶⁸. Στο σφράγισμα του Δίφιλου από τη Φωκίδα (**αρ. 19, Εικ. 15.18**) ο νεαρός εκτείνει το αριστερό του χέρι, στο οποίο κρατά δυσανάγνωστο αντικείμενο. Βάσει του μεγέθους του παραπέμπει περισσότερο σε τόξο παρά σε αλτήρα. Η κόμμωση και η κινησιολογία του κορμού του νεαρού ομοιάζουν με την απεικόνιση του τοξοβόλου Απόλλωνα στα νομίσματα του Κρότωνα¹⁶⁹. Λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης του σφραγίσματος του Επινίκου από τη Χαλκίδα (**αρ. 20, Εικ. 15.21**) δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα. Το κάτω τμήμα του σφραγίσματος του Ξενοκλή από τη Ρόδο (**αρ. 21, Εικ. 15.20**) διατηρείται σε κακή κατάσταση και δεν διακρίνονται όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου της μορφής. Στα αριστερά, πλησίον του κράνους διακρίνεται κάτι που μοιάζει με φτερό πεταλούδας. Δεν είναι σαφές το τι εικονίζεται, ωστόσο δεν αποκλείεται να πρόκειται για λοφίο ή λυμένη παραγναθίδα του κράνους. Τα σφραγίσματα του Καφισία από τη Φωκίδα και του Αθηναγόρα από την Αλεξάνδρεια δεν σώζονται¹⁷⁰.

Από τον Πάπυρο IV, το σφράγισμα του Δίωνα (**αρ. 22, Εικ. 15.29**) εικονίζει φτερωτό γοργόνειο που ομοιάζει με τον τύπο της Μέδουσας του Rondanini¹⁷¹. Στο σφράγισμα του Νικαγόρα από την Κυρήνη (**αρ. 23, Εικ. 15.28**) εικονίζεται ο κορμός μιας καθιστής γυναικείας μορφής με την κεφαλή της να γέρνει ελαφρά προς τα εμπρός, και το αριστερό της χέρι καλυμμένο από πτυχωτό ενδύματος. Η μορφή φορά περιδέραιο και η κεφαλή της μοιάζει με αντίστοιχες του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως η *Αφροδίτη εν Κήποις* του Αλκαμένη (**Εικ. 24**)¹⁷². Το σφράγισμα του Ροδοκλή από την Αίγινα (**αρ. 24, Εικ. 15.25**) εικονίζει θεατρικό προσώπειο με τη μορφή γενειοφόρου ηλικιωμένου άνδρα με κατεύθυνση προς τα δεξιά¹⁷³. Προβληματικό κρίνεται το εικονιστικό θέμα του σφραγίσματος του Παντάρκη από την Αρκαδία (**αρ. 25, Εικ. 15.30**). Σύμφωνα με τον Rubensohn¹⁷⁴, εικονίζεται κεφαλή νεαρού κισσοστεφή Διονύσου¹⁷⁵. Αντίθετα, ο Πλάντζος¹⁷⁶ αναγνωρίζει γοργόνειο διαφορετικό από αυτό στη σφραγίδα του Δίωνα (**Εικ. 15.29**)¹⁷⁷. Η ομοιότητα στα φυσιγνωμικά χαρακτηριστικά της μορφής στη σφραγίδα του Παντάρκη με αυτά στο γοργόνειο της σφραγίδας του Δίωνα φαίνεται να επιβεβαιώνουν την άποψη του Πλάντζου.

Στο σφράγισμα του Αφροδίσιου από τη Σίδη (**αρ. 26, Εικ. 15.27**) δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση το πρόσωπο της μορφής. Ωστόσο, διακρίνονται η κοντή, σγουρή κόμη, και τα βαθιά τοποθετημένα στις κόγχες μάτια. Ανάμεσα στους

¹⁶⁸ Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. 51, εικ. 18.

¹⁶⁹ Για τα νομίσματα του Κρότωνα βλ. Overbeck, J.A., 1871. *Griechische Kunstmythologie: Besonderer Theil, Vol. IV*, Leipzig, πίν. 5, εικ. 21.

¹⁷⁰ Plantzos 1999, 26. Rubensohn 1907, 14-15.

¹⁷¹ Rubensohn 1907, 16. Για τη Μέδουσα του Rondanini βλ. Γλυπτοθήκη του Μονάχου, ν. 252. Wolters, P., 1928. *Führer durch die Glyptothek*, Munich, 29. Brunn, H., 1868. *Beschreibung der Glyptothek König Ludwig's I zu Munich*, Munich, 157-159.

¹⁷² Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. IX 42, XXXVII 15. το αγγείο του Μειδία στο Furtwängler, A. & Reichhold, K., 1904. *Griechische Vasenmalerei: Auswahl hervorragender Vasenbilder (Serie I)*, Munich, πίν. 8. και αργυρά νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Ίστιαία στο Head 1884, πίν. XXIV, εικ. 6-7.

¹⁷³ Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. 26, 51.

¹⁷⁴ Rubensohn 1907, 17.

¹⁷⁵ Ο Rubensohn βασίζει την ταύτιση της μορφής με τον Απόλλωνα παραθέτοντας τα παράλληλα στο Furtwängler 1900, πίν. 26, εικ. 4, 6, πίν. 41, εικ. 17.

¹⁷⁶ Plantzos 1999, 26

¹⁷⁷ Plantzos 1999, 26-27. Rubensohn 1907, 15-17.

βοστρύχους της κόμης διακρίνεται διάδημα. Η λεπτομέρεια αυτή σε συνδυασμό με το νεαρό της ηλικίας της μορφής και τη χρονολογία σύνταξης του παπύρου (284-283 π.Χ.) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανώς εικονίζεται ο Πτολεμαίος Β΄ ο Φιλάδελφος. Η απεικόνιση του Πτολεμαίου ως νέου και η παρουσία του διαδήματος δηλώνουν ότι η σφραγίδα κατασκευάστηκε μάλλον αμέσως μετά την άνοδό του στον θρόνο. Ο συγκεκριμένος τύπος πορτρέτου χρησιμοποιείται από τον Πτολεμαίο στα υστερότερα νομίσματά του¹⁷⁸. Ο Αφροδίσιος ως μάρτυρας της νομικής πράξης χρησιμοποιεί το πορτρέτο του Πτολεμαίου Β΄ στην επίσημη σφραγίδα του. Αυτό πιθανώς δείχνει ότι ο Αφροδίσιος έφερε κάποιο αξίωμα που τον συνέδεε με τη βασιλική αυλή ή αποτελούσε υποστηρικτής του συγκεκριμένου ηγεμόνα¹⁷⁹. Εάν όντως κατείχε κάποιο αξίωμα, τότε η χρήση σφραγίδας με το πορτρέτο του ηγεμόνα αποσκοπεί στο να δείξει πως η νομική πράξη γίνεται υπό τη συναίνεση του ίδιου του Πτολεμαίου Β΄.

Η κεφαλή της γυναικείας μορφής στο σφράγισμα της Ελάφιον από τη Συρία (αρ. 27, Εικ. 15.24) ομοιάζει με το πορτρέτο της Βερενίκης Α΄ στον τύπο της γηραιάς γυναικείας μορφής με πεπονοειδή κόμμωση (Εικ. 23)¹⁸⁰. Η μορφή έχει ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά με αυτήν στο σφράγισμα του Ανδρσοθένη από την Κω (αρ. 16, Εικ. 15.5), ωστόσο δεν πρόκειται για την ίδια σφραγίδα. Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος είχε μεγάλη διάδοση και μάλλον αποτελούσε έναν γενικό τύπο γυναικείας κεφαλής που αργότερα υιοθετήθηκε από τους καλλιτέχνες της βασιλικής αυλής. Πιθανώς, η Ελάφιον, μια Σύρια ιερόδουλη που εργαζόταν στην Ελεφαντίνη, θα είχε αποκτήσει τη σφραγίδα της στην Αίγυπτο και αυτή θα απεικόνιζε απλώς κάποια θέαινα ή κάποιον γενικό εικονογραφικό τύπο γυναικείας κεφαλής¹⁸¹.

Στο σφράγισμα του Κλεονίκου από την Αρκαδία (αρ. 28, Εικ. 15.26) η γυναικεία μορφή φορά στενό ένδυμα και υψώνει το δεξί της χέρι, στο οποίο κρατά σκύφο, για να πιεί. Δεν είναι ευδιάκριτο το τι κρατά με το προτεταμένο αριστερό της χέρι, ωστόσο μάλλον πρόκειται για κάποιο σκεύος. Η μορφή παρουσιάζει ομοιότητες με αντίστοιχη σε σκαραβαιοειδή σφραγιδόλιθο από χαλκηδόνιο από τη Μεγαλόπολη που βρίσκεται στο Βερολίνο (Εικ. 25). Στον σφραγιδόλιθο εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή περσικής καταγωγής με χειριδωτό χιτώνα. Κρατά αλάβαστρο στο αριστερό της χέρι και σκύφο στο δεξί. Η κόμη της καταλήγει σε μακρύ πλοχμό με θυσάνους¹⁸². Στο σφράγισμα του Θαλιάρχου από την Κυρήνη (αρ. 29, Εικ. 15.22) η κοιλιά του κυνός είναι λεία και κάτω από αυτήν εικονίζεται το υπόλοιπο τμήμα του εμπρόσθιου δεξιού ποδιού. Πιθανώς, ο κύων προσπαθεί να γλειφτεί, να ξυθεί ή εικονίζεται πληγωμένος. Αντίστοιχες απεικονίσεις κυνός εντοπίζονται σε νομίσματα

¹⁷⁸ Plantzos 1999, 26, 45. Rubensohn 1907, 16. Για τα νομισματικά πορτρέτα βλ. Poole 1883, πίν. V, εικ. 1-6, πίν. VI, εικ. 1-3.

¹⁷⁹ Για τη χρήση σφραγίδων με πορτρέτο του ηγεμόνα από αξιωματούχους και υποστηρικτές του ηγεμόνα βλ. υποενότητα 1.4 Χρήσεις σφραγίδων.

¹⁸⁰ Για τον τύπο της γυναικείας κεφαλής με πεπονοειδή κόμμωση βλ. υποενότητα 2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών. Για τα πορτρέτα της Βερενίκης Α΄ με πεπονοειδή κόμμωση βλ. Plantzos 1999, 47-48, πίν. 88, εικ. 1 και πίν. 93, εικ. 2, 6. Kraay, C.M., 1966. *Greek Coins*, v. 476. Gigon, O. & Wehrli, Fr., 1958. *MusHelv* 15, Basel/Stuttgart, 30, πίν. 2, εικ. 3. Σβορώνος 1904-1908, πίν. III, εικ. 40-45.

¹⁸¹ Plantzos 1999, 47-48. Plantzos 1999, 26. Rubensohn 1907, 15.

¹⁸² Furtwangler 1900, 55, πίν. XI, εικ. 6, 10. Rubensohn 1907, 15-16.

από την Ερέτρια¹⁸³ (**Εικ. 26**). Τέλος, το σφράγισμα του Διονύσιου από τη Μαγνησία (**αρ. 30, Εικ. 15.23**) εικονίζει κεφαλή νεαρού διαφορετική από αυτήν στη σφραγίδα του Αφροδίσου (**αρ. 26, Εικ. 15.27**). Το κάτω μέρος της κεφαλής δεν διατηρείται και το πορτρέτο μοιάζει να ακολουθεί πρωιμότερα πρότυπα¹⁸⁴.

Ο Πάπυρος V (284/3 π.Χ.) περιλαμβάνει τη συμφωνία μεταξύ δύο αδερφών, του Ερμαγόρα και του Διαγόρα, σχετικά με την κληρονομιά του πατέρα τους. Μάρτυρες είναι ο Δρίμακος και ο Αιγύπτιος *Ταερπχυβς*, το όνομα του οποίου δεν εμφανίζεται πλησίον κανενός από τα σφραγίσματα που διατηρούνται. Ο πάπυρος φέρει 3 σφραγίσματα. Το πρώτο (**αρ. 31, Εικ. 15.11**) έχει πλησίον του τα ίχνη του ονόματος του Ερμαγόρα. Φαίνεται ότι δημιουργήθηκε με την ίδια σφραγίδα που χρησιμοποίησε ο Ηρακλείδης και ίσως και ο Βάκχιος στον Πάπυρο II (**αρ. 8, 12, Εικ. 15.11-13**). Αυτό υποδηλώνει ότι η σφραγίδα άλλαξε χέρια την περίοδο μεταξύ του μήνα *Γορπιαίου* το έτος 285/4 π.Χ. και του μήνα *Τύβι* το έτος 284/3 π.Χ. Μια άλλη ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι η σφραγίδα του Ερμαγόρα είναι διαφορετική από αυτήν του Ηρακλείδη και του Βάκχιου. Ίσως πρόκειται για ένα εικονογραφικό τύπο που χρησιμοποιούνταν σε μαζικής παραγωγής σφραγίδες και επομένως, ο Ερμαγόρας και ο Ηρακλείδης με τον Βάκχιο χρησιμοποιούσαν σφραγίδες που δημιουργήθηκαν από το ίδιο εργαστήριο. Η σφραγίδα του Δριμάκου είναι ένας δακτύλιος με τη βασιλική δέλτο του Τούθμωσι Γ' (**αρ. 32, Εικ. 15.33**). Σκαραβαίοι με το όνομα του συγκεκριμένου Φαραώ ήταν ιδιαίτερα κοινοί κατά την Ύστερη Αιγυπτιακή περίοδο¹⁸⁵. Το τρίτο σωζόμενο σφράγισμα (**αρ. 33, Εικ. 15.31**) δεν συνοδεύεται από κάποια επιγραφή. Το όνομα του Διαγόρα εμφανίζεται στο τέλος του εγγράφου, εκεί όπου έπρεπε να τοποθετηθούν οι σφραγίδες. Επομένως, η σφραγίδα αυτή ανήκει ίσως στον Διαγόρα¹⁸⁶.

¹⁸³ Head & Poole 1884, πίν. 23, εικ. 5. Βλ. επίσης Head 1898, πίν. ΚΑ, εικ. 7. για παράλληλα σε νομίσματα από την Κυδωνία.

¹⁸⁴ Plantzos 1999, 26-27. Rubensohn 1907, 15-16.

¹⁸⁵ Στα πήλινα σφραγίσματα από την Καρχηδόνα, μια ομάδα 1575 σφραγισμάτων φέρει τη βασιλική δέλτο του Τούθμωσι Γ'. Plantzos 1999, 23. Rakob, F., 1991. Ein punisches Heiligtum in Karthago und sein römischer Nachfolgebau: Erster Vorbericht, *RM* 98, 57-61. Berges, D., 1993. Die Tonsiegel aus dem karthagischen Tempelarchiv. Vorbericht, *RM* 100, 245-268. Vercoutter, J., 1945. *Les Objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois*, Paris, 257-263.

¹⁸⁶ Plantzos 1999, 27. Rubensohn 1907, 17.

3.3 Ομάδα «Fund II»

Η ομάδα «Fund II» είναι μια κλειστή ομάδα επιστολών και άλλων εγγράφων οικονομικού χαρακτήρα μεταξύ ιερέων και αξιωματούχων. Οι περισσότερες επιστολές και αιτήματα απευθύνονται στον Μίλωνα, *πράκτορα τῶν ἱερῶν*, που βρισκόταν στην *Απολλινόπολιν*, σημερινό Εντφού. Αποστολέας είναι συχνά κάποιος ιερέας ή ιδιώτης. Σε τέσσερις επιστολές προς τον Μίλωνα αποστολέας είναι ο Ευφρόνιος. Πρόκειται για κάποιον ανώτερό του, όπως φαίνεται από το περιεχόμενο των επιστολών και από τον προσδιορισμό του Μίλωνα ως *ο παρά Ευφρονίου*. Δεν είναι σίγουρο ποιο αξίωμα κατείχε ο Ευφρόνιος, ωστόσο πιθανώς υπηρετούσε ως *οικονόμος* στη *Διόσπολιν την Μεγάλην*¹⁸⁷.

Από την ομάδα «Fund II» σώζονται μόνο 3 σφραγίσματα σε ισάριθμους παπύρους που χρονολογούνται στο 223/222 π.Χ. Ο Πάπυρος Χ¹⁸⁸ περιλαμβάνει επιστολή του Ευφρόνιου στον Μίλωνα που συνέταξε στις 24 του μηνός *Παύνι* το έτος 223/222 π.Χ. Διατηρείται το σφράγισμα του Ευφρόνιου (**αρ. 34, Εικ. 15.35**)¹⁸⁹. Ο Πάπυρος XXIII¹⁹⁰ περιλαμβάνει αίτημα στον Μίλωνα (στον πάπυρο αναγράφεται «*Μείλωνα*»), στο όνομα του βασιλέα Πτολεμαίου και των προγόνων του. Η ημερομηνία που φέρει είναι η 17^η μέρα του μήνα *Μεσορή* του έτους 223/222 π.Χ. Διατηρείται μάλλον το σφράγισμα του αιτούντα, Πανίσκου, γιού του Ποτάμωνα από την Περσία, που εικονίζει τις συζευγμένες κεφαλές της Ίσιδος και του Σαράπιδος (**αρ. 35, Εικ. 15.32**)¹⁹¹.

Ο τύπος των συζευγμένων κεφαλών της Ίσιδος και του Σαράπιδος είναι αρκετά συγχός στη σφραγιδογλυφία (**Εικ. 14**) και χρονολογείται από τον 3^ο αι. π.Χ. όπως αποδεικνύεται από το σφράγισμα. Τον ίδιο αιώνα χρονολογούνται και τα συζευγμένα πορτρέτα του πτολεμαϊκού βασιλικού ζεύγους που εισήγαγε ο Πτολεμαίος Β΄ Φιλάделφος. Ο τύπος των συζευγμένων κεφαλών του Σαράπιδος και της Ίσιδος στα πτολεμαϊκά νομίσματα χρονολογείται επί Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος¹⁹². Το σφράγισμα του Πανίσκου είναι πρωιμότερο αυτών των νομισμάτων. Αυτό πιθανώς δικαιολογεί τις μικρές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στη μορφή του Σαράπιδος ανάμεσα στο σφράγισμα και στον συνήθη τύπο. Ο τελευταίος διαμορφώθηκε από τον Πτολεμαίο Δ΄ υιοθετώντας για τη μορφή του Σαράπιδος έναν πρωιμότερο τύπο απεικόνισης του Δία στα νομίσματα. Ο Σάραπις συνήθως εικονίζεται να φέρει *κάλαθο*, αλλά όταν εικονίζεται μαζί με την Ίσιδα αυτός φέρει στέμμα *atef* και η Ίσις φέρει «αθορικό στέμμα». Από όλους του Πτολεμαίους ηγεμόνες μόνο ο Πτολεμαίος Δ΄ ταυτίστηκε μάλλον με τον Σάραπι και αυτό έγινε μετά τον θάνατό του. Πολλές από τις συζευγμένες κεφαλές Ίσιδος και Σαράπιδος έχουν ταυτιστεί με πτολεμαϊκά βασιλικά ζεύγη, ωστόσο δεν φαίνεται μια τέτοια ταύτιση να επιδιωκόταν. Σε αντίθεση με τον Σάραπι, η Ίσις αρκετά συχνά ταυτίζεται με τις Πτολεμαίες βασίλισσες¹⁹³.

¹⁸⁷ Plantzos 1999, 27. Rubensohn 1907, 34-35.

¹⁸⁸ Rubensohn 1907, 43-45.

¹⁸⁹ Για παράλληλα του σφραγίσματος βλ. Zwierlein-Diehl, E., 1969. *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen. Band II: Staatliche Museen preussischer Kulturbesitz Antikenabteilung Berlin*, Munich.

¹⁹⁰ Rubensohn 1907, 69-70.

¹⁹¹ Plantzos 1999, 27. Rubensohn 1907, 17. Ο Rubensohn αναφέρει ως παράλληλο το σφράγισμα στον πάπυρο P. 9075 = B.G.U. 999 από το Βερολίνο που χρονολογείται το 99/98 π.Χ.

¹⁹² Spier 1989, 32, v. 57. Poole 1883, πίν. XVIII, εικ. 8.

¹⁹³ Plantzos 1999, 27, 82. Rubensohn 1907, 17.

Το τρίτο σφράγισμα από την ομάδα «Fund II» βρίσκεται στον Πάπυρο XXX¹⁹⁴ που περιλαμβάνει σύντομη επιστολή από τον Φιλήμονα στον Μίλωνα και χρονολογείται το 223/222 π.Χ. Διατηρείται το σφράγισμα του Φιλήμονα (**αρ. 36, Εικ. 15.34**) που εικονίζει κεφαλή γυναικείας μορφής προς τα δεξιά. Πιθανώς πρόκειται για απεικόνιση της Ίσιδος με «λιβυκούς» βοστρύχους, ωστόσο δεν διακρίνονται τα χαρακτηριστικά σύμβολα της θεάς (**Εικ. 27**)¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Rubensohn 1907, 81.

¹⁹⁵ Plantzos 1999, 27. Rubensohn 1907, 17. Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. 63, εικ. 27.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΕΝΤΦΟΥ

4.1 Το αρχείο σφραγισμάτων

Στην Άνω Αίγυπτο, στο σημερινό Εντφού (ή Έντφου, στα Αγγλικά «Edfu») (αρχαία *Απολλινόπολις η Μεγάλη*), βρέθηκε το 1905 ένας από τους σημαντικότερους «θησαυρούς» πήλινων σφραγισμάτων της Πτολεμαϊκής περιόδου που αποτελεί πιθανώς κατάλοιπο του αρχείου του ναού του Ωρου στην περιοχή¹⁹⁶. Πρόκειται για περίπου 700 σφραγίσματα που πουλήθηκαν παράνομα στο εξωτερικό. Τα μισά, περίπου 330 σε αριθμό, αγοράστηκαν από τον C.T. Currelly και κατέληξαν στο Royal Ontario Museum (εφεξής ROM) του Τορόντο. Από αυτά, τα 68 εικονίζουν 56 διαφορετικούς τύπους με επιγραφές στα ιερογλυφικά ή μορφές θεών ή ιερών συμβόλων αιγυπτιακού χαρακτήρα. Τα υπόλοιπα 370 περίπου σφραγίσματα αγοράστηκαν από τον W. F. von Bissing, ο οποίος τα κληροδότησε στο Allard Pierson Museum (εφεξής APM) του Άμστερνταμ¹⁹⁷.

Υπάρχουν κάποιες αμφιβολίες ως προς την προέλευση των συγκεκριμένων σφραγισμάτων, καθώς η ακριβής τοποθεσία εύρεσής τους παραμένει άγνωστη. Αρχικά, δεν είναι βέβαιο εάν αυτά βρέθηκαν εντός του ναού ή κοντά σε αυτόν. Η μαρτυρία του λαθρεμπόρου που τα πούλησε ότι βρέθηκαν μέσα σε αγγείο ίσως αποτελεί εφεύρημα του ίδιου του εμπόρου για να δημιουργήσει την εντύπωση ενός «θησαυρού» σφραγισμάτων. Επίσης, είναι πολύ πιθανόν το Εντφού να μην είναι ο αποκλειστικός τόπος προέλευσης των σφραγισμάτων, καθώς πολλά από τα σφραγίσματα του αρχείου σχετίζονται εκτός από τον Ωρο του Εντφού και με άλλες θέσεις και θεότητες της νότιας Αιγύπτου¹⁹⁸.

Τα μόνα σφραγίσματα που κατά μεγάλη πιθανότητα αποτελούν μέρος του αρχείου του ναού του Ωρου στο Εντφού είναι αυτά που φέρουν απεικονίσεις του Ωρου. Άλλες αιγυπτιακές θεότητες που εικονίζονται συχνά είναι η Ίσις της νήσου Φίλαι και ο Κνουμ της νήσου Ελεφαντίνης. *Terminus post quem* ίδρυσης του σωζόμενου αρχείου σφραγισμάτων του ναού στο Εντφού είναι μάλλον το 185 π.Χ. Το 207 π.Χ. ο ναός καταλήφθηκε από Αιγύπτιους επαναστάτες με αποτέλεσμα τα μέχρι τότε αρχεία του ναού να καταστραφούν. Το 186 π.Χ. οι Πτολεμαίοι ανέκτησαν τον έλεγχο του ναού και εκείνη ακριβώς την περίοδο δημιουργήθηκε πιθανώς και το σωζόμενο αρχείο¹⁹⁹.

Στα σφραγίσματα του αρχείου εικονίζονται όλα τα μέλη του Πτολεμαϊκού Οίκου από τον Πτολεμαίο Ε΄ μέχρι και την Κλεοπάτρα Ζ΄, καθώς και οι απόγονοι και κάποιοι εξέχοντες πρόγονοί τους. Μετά τον θάνατο της Κλεοπάτρας Ζ΄ ξέσπασαν επαναστάσεις στο ανατολικό Δέλτα του Νείλου και στη Θηβαΐδα και στις 17 Απριλίου του έτους 29 π.Χ. ο Ρωμαίος κυβερνήτης της Αιγύπτου, Κορνήλιος Γάλλος, ανήγειρε τρίγωνση στήλη στη νήσο Φίλαι μνημονεύοντας τη συμβολή του στην καταστολή επαναστάσεων στην Άνω Αίγυπτο και αναφέροντας τη συνεισφορά του στην υποταγή των αιγυπτιακών πόλεων δια της βίας²⁰⁰. Αυτή η χρονολογία αποτελεί και το *terminus*

¹⁹⁶ Ο ναός του Ωρου στο Εντφού, στη δυτική όχθη του Νείλου, ξεκίνησε να οικοδομείται το 237 π.Χ. επί Πτολεμαίου Γ΄ και ολοκληρώθηκε το 50 π.Χ. επί Πτολεμαίου ΙΒ΄. Στη θέση του υπήρχε παλαιότερος μικρότερος ναός αφιερωμένος επίσης στον Ωρο.

¹⁹⁷ Plantzos 1999, 27. Ο ίδιος 1996 Α΄, 307. Milne 1916, 87.

¹⁹⁸ van Oppen 2021 Β΄, 51.

¹⁹⁹ Lorber & van Oppen 2017, 76. Chassinat & de Rochemonteix 2009, 6.6-8. Cauville & Devauchelle 1984, 35-36.

²⁰⁰ Στράβ. 17.1.53. *IG Philae* II 128. Veisse 2004, 76.

ante quem λειτουργίας του αρχείου του ναού του Ώρου στο Εντφού. Σε αυτές τις επαναστάσεις και στις προσπάθειες καταστολής τους οι ναοί θα αποτελούσαν εύκολο στόχο. Πιθανώς, η καταστροφή του αρχείου του ναού του Ώρου (και η οποία είναι υπεύθυνη για τη διάσωση των σφραγισμάτων) στο τέλος της Πτολεμαϊκής περιόδου σχετίζεται με αυτές τις επαναστάσεις²⁰¹.

Τα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού διασώζουν στην οπίσθια όψη τους αποτύπωμα των ινών του παπύρου που σφράγιζαν και διακρίνονται σε δύο ομάδες με βάση τα εικονιστικά τους θέματα. Η πρώτη και μεγαλύτερη ομάδα είναι η «ελληνική ή ελληνο-αιγυπτιακή». Το 1/3 των σφραγισμάτων της ομάδας αυτής αντλεί εικονιστικά θέματα από την ελληνική ή ελληνο-αιγυπτιακή μυθολογία. Τα υπόλοιπα σφραγίσματα της ομάδας εικονίζουν πορτρέτα μελών του Πτολεμαϊκού Οίκου. Η δεύτερη και μικρότερη ομάδα σφραγισμάτων είναι η «αιγυπτιακή» που αποτελείται από 119 σφραγίσματα που εικονίζουν 56 διαφορετικούς τύπους, αμιγώς αιγυπτιακού χαρακτήρα. Κάποια φέρουν επιγραφές σε ιερογλυφική γραφή, ενώ άλλα εικονίζουν αιγυπτιακές θεότητες ή ιερά σύμβολα. Η «αιγυπτιακή» ομάδα προσφέρει τις σημαντικότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρονολόγηση, τη χρήση και τον χαρακτήρα του θησαυρού²⁰².

Πέραν από ένα σφράγισμα που φέρει τη βασιλική δέλτο (*cartouche*) του Σέσωστρι Γ΄ της ΙΒ΄ Δυναστείας (**αρ. 37, Εικ. 28**), τα υπόλοιπα σφραγίσματα φαίνεται να χρονολογούνται από τη μέση Πτολεμαϊκή περίοδο και εξής. Η μόνη συγκεκριμένη χρονολόγηση που μπορεί να αναγνωριστεί προέρχεται από τη βασιλική δέλτο του Πτολεμαίου Θ΄ Σωτήρα Β΄ (περίοδος βασιλείας: 116-106 π.Χ.) που εικονίζεται σε ένα σφράγισμα (**αρ. 43, Εικ. 34**). Πέραν της βασιλικής δέλτου του Πτολεμαίου Θ΄, τα ηγεμονικά πορτρέτα ελληνικής τεχνοτροπίας αποτελούν τη μόνη άμεση αναφορά στην κεντρική διοίκηση της Αιγύπτου εκείνης της εποχής²⁰³.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι τα γυναικεία πορτρέτα των σφραγισμάτων, στα οποία αναγνωρίζονται οι τέσσερις γνωστοί εικονιστικοί τύποι γυναικείων πορτρέτων²⁰⁴. Οι Κλεοπάτρες Α΄-Γ΄ εικονίζονται πιθανώς στα σφραγίσματα του Εντφού στον τύπο της Ίσιδος. Ωστόσο, η ταύτιση αυτή δεν είναι απολύτως βέβαιη. Για την Κλεοπάτρα Α΄ και την Κλεοπάτρα Β΄ δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες ότι κατά τη θεοποίησή τους ταυτίστηκαν με την Ίσιδα ή έλαβαν λατρεία στο όνομά της. Αντιθέτως, είναι γνωστό ότι κάτι τέτοιο συνέβη με την Κλεοπάτρα Γ΄ και την Κλεοπάτρα Ζ΄. Ωστόσο, αναγνώριση ηγεμονικών πορτρέτων στα σφραγίσματα αυτά θα πρέπει να γίνεται με φειδώ, καθώς οι γνώσεις περί θεοποίησης των περισσότερων Πτολεμαίων βασιλισσών δεν τεκμηριώνουν απόλυτα μια απευθείας ταύτιση με την Ίσιδα²⁰⁵.

Στα ανδρικά ηγεμονικά πορτρέτα οι Πτολεμαίοι εικονίζονται με γενειάδα ή αγένειοι και συνοδεύονται με ελληνικά ή/και αιγυπτιακά ηγεμονικά σύμβολα²⁰⁶. Ο Δ. Πλάντζος αναγνωρίζει στα σφραγίσματα του Τορόντο δύο τύπους ανδρικού

²⁰¹ Lorber & van Oppen 2017, 76-77. Milne 1916, 97. Connelly & Plantzos 2006, 272. Plantzos 1999, 45-46.

²⁰² Plantzos 1999, 27. Ο ίδιος 1999 Α΄, 307-308. Milne 1916, 87.

²⁰³ Plantzos 1999, 27-28.

²⁰⁴ Για τους τύπους γυναικείων πορτρέτων που χρησιμοποιούν οι Πτολεμαϊκές βασίλισσες βλ. υποενότητα **2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών**.

²⁰⁵ Plantzos 2011, 399, 404. Kyrieleis 1975, 114-115. Boardman & Vollenweider 1978, 82. Spier 1989, 31. Vollenweider 1995, 103-106.

²⁰⁶ Milne 1916, 91-94.

ηγεμονικού πορτρέτου που σχετίζεται μάλλον με τους Πτολεμαίους. Ο πρώτος τύπος χαρακτηρίζεται από μεγάλη μύτη, χοντρά μάγουλα, χοντρά χείλη και τα γενικά φυσιολογικά χαρακτηριστικά των Πτολεμαίων. Ο δεύτερος τύπος χαρακτηρίζεται από πιο ατίθασα μαλλιά και μια ελαφριά γενειάδα. Σε κάποια από τα σφραγίσματα του τύπου αυτού η ηγεμονική μορφή φορά δορά αετού ή λεοντή. Και στους δύο τύπους οι μορφές φέρουν διάδημα²⁰⁷. Η παρουσία των ηγεμονικών πορτρέτων στα σφραγίσματα αποδεικνύει τη σχέση του ιερατείου του Εντφού με την πτολεμαϊκή διοίκηση²⁰⁸.

Προτού εξεταστούν τα σφραγίσματα είναι σημαντικό να γίνει μια αναφορά στη λειτουργία των ναών, όπως αυτού του Ώρου στο Εντφού. Το αρχείο ενός ναού περιλάμβανε αντίγραφα εγγράφων και συμβολαίων που κατέθεταν προς φύλαξη ιδιώτες (τα πρωτότυπα των εγγράφων τα κρατούσαν οι ίδιοι), καθώς και επιστολές και έγγραφα που αφορούσαν το προσωπικό του ναού, θέματα λατρείας, οικονομικούς λογαριασμούς και συναλλαγές του ναού του Ώρου με άλλους ναούς της Άνω Αιγύπτου και με την Αλεξάνδρεια. Οι αιγυπτιακοί ναοί αποτελούσαν μεγάλα οικονομικά κέντρα που εξασφάλιζαν εισόδημα από τις έγγειες ιδιοκτησίες τους και από τις οικονομικές τους δραστηριότητες για τις οποίες φορολογούνταν²⁰⁹.

Επί βασιλείας Πτολεμαίων υπήρχαν δύο συστήματα διοίκησης των αιγυπτιακών ναών. Το πρώτο περιλάμβανε τον *λήσονιν* ιερέα που εκλεγόταν από τους υπόλοιπους ιερείς για να διαχειρίζεται τα οικονομικά του ναού και το προσωπικό του. Αυτός λάμβανε έγκριση από το κράτος και ορισμένες φορές ήταν υπόλογος σε κρατικό επιβλέποντα, τον *επιστάτη*²¹⁰. Οικονομικές παρατυπίες από τους *λησόνιδες* ιερείς του Εντφού επί Πτολεμαίου Γ' οδήγησαν σε κρατικό έλεγχο των οικονομικών και σε κατάσχεση της προσωπικής τους ιδιοκτησίας το 224-223/222 π.Χ.²¹¹. Τον 2^ο και τον 1^ο αι. π.Χ. στον ναό του Εντφού εφαρμόζοταν το δεύτερο σύστημα διοίκησης των αιγυπτιακών ναών. Αυτό περιλάμβανε τη συγκέντρωση ιερατικών τίτλων και διοικητικής εξουσίας σε στρατιωτικούς αξιωματούχους και υψηλούς αξιωματούχους του κράτους. Από τον ναό του Εντφού είναι γνωστά τρία παραδείγματα *στρατηγών* που σχετίζονται με αυτό το σύστημα διοίκησης στην Άνω Αίγυπτο. Πρόκειται για κάποιον Παχώμ (περί τα 125-80 π.Χ.), έναν άλλο Παχώμ, γνωστό και ως Ιέρακα, (1^{ος} αι. π.Χ.) και τον Παμήγχη, υιό του Ιέρακα (επί βασιλείας της Κλεοπάτρας Ζ')²¹².

²⁰⁷ Plantzos 1999, 45-46.

²⁰⁸ Plantzos 1996 Α'. 308.

²⁰⁹ Lorber & van Oppen 2017, 77. Plantzos 1999, 28.

²¹⁰ Thiers 2009, 234.

²¹¹ *P. Eleph.* 6-30.

²¹² *PP VIII* 292b. Gorre 2009, 28-41, v. 8-10. Lorber & van Oppen 2017, 77.

4.2 Οι συλλογές σφραγισμάτων στο Τορόντο και στο Άμστερνταμ

Όπως αναφέρθηκε, τα μισά σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού, περίπου 330 σε αριθμό, βρίσκονται στο ROM του Τορόντο και τα υπόλοιπα στο APM του Άμστερνταμ. Από τα 330 σφραγίσματα που βρίσκονται στο Τορόντο, τα 68 εικονίζουν 56 διαφορετικούς τύπους και φέρουν επιγραφές στα ιερογλυφικά ή μορφές θεών ή ιερά σύμβολα αιγυπτιακού χαρακτήρα. Πρόκειται για τη λεγόμενη «αιγυπτιακή ομάδα»²¹³, τα σφραγίσματα της οποίας δημοσίευσε και κατηγοριοποίησε η Murray το 1907²¹⁴. Τα σφραγίσματα από το ROM που εντάσσονται στην «ελληνική ή ελληνο-αιγυπτιακή ομάδα», περίπου 262 στον αριθμό, δημοσίευσε και κατηγοριοποίησε ο Milne το 1916. Με βάση τα εικονιστικά θέματα ο Milne κατέληξε στις εξής κατηγορίες σφραγισμάτων: «γενικά θέματα», «ελληνική μυθολογία», «ελληνο-αιγυπτιακή μυθολογία», «ανδρικά πορτρέτα», «γυναικεία πορτρέτα» και «ομαδικά πορτρέτα»²¹⁵.

Σε αντίθεση με τα σφραγίσματα που βρίσκονται στο Τορόντο, τα σφραγίσματα που βρίσκονται στο Άμστερνταμ δεν έχουν μελετηθεί και κυρίως δεν έχουν δημοσιευθεί τόσο αναλυτικά και ανά κατηγορίες εικονιστικών θεμάτων. Γι' αυτόν τον λόγο, η όποια εξέταση θα γίνει με βάση τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα σφραγίσματα²¹⁶. Είκοσι τρία σφραγίσματα φέρουν επιγραφές στα ιερογλυφικά που περιλαμβάνουν ιερατικούς τίτλους²¹⁷. Τα υπόλοιπα σφραγίσματα της συλλογής εικονίζουν μορφές ζώων, αντικείμενα, ελληνικές και αιγυπτιακές θεότητες και κεφαλές. Τα ηγεμονικά πορτρέτα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς τους εικονογραφικούς τύπους, με τα γυναικεία να εικονίζουν τις Πτολεμαίες βασίλισσες, κυρίως τις Κλεοπάτρες Β' και Γ'²¹⁸.

Είναι σημαντικό να γίνει μια διευκρίνιση ως προς την ακεραιότητα του αρχείου των σφραγισμάτων προτού προχωρήσουμε στην αναλυτική εξέταση του. Ελάχιστες περιπτώσεις σφραγισμάτων ίσως δεν ανήκαν στο αρχείο αλλά προστέθηκαν ακούσια ή εκούσια από τον έμπορο αρχαιοτήτων. Αυτό το γεγονός έχει ως αποτέλεσμα τα όποια συμπεράσματα να διατυπώνονται με επιφύλαξη. Ασφαλές κριτήριο ως προς την εγκυρότητα αρκετών σφραγισμάτων αποτελεί η συχνή επανάληψη εικονιστικών θεμάτων και η σύνδεση τους με τον Ώρο του Εντφού. Η παρουσία ελληνικών εικονιστικών θεμάτων σε ένα αρχείο με φαραωνικά εικονιστικά θέματα δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, όπως επίσης και η φύλαξη ενσφράγιστων εγγράφων από τα Δένδρα, την Έσνα, την πόλη Φίλαι ή την Ελεφαντίνη στο Εντφού²¹⁹.

²¹³ Milne 1916, 87-88.

²¹⁴ Murray 1907, 62-63.

²¹⁵ Milne 1916, 88-95.

²¹⁶ Σφραγίσματα από το Εντφού που βρίσκονται στο APM έχουν έως τώρα δημοσιεύσει και μελετήσει οι Kyrielleis (1975), Πλάντζος (1996 Α', 2011), van Oppen (2021 Β'), Lorber (2021), Lorber & van Oppen (2017, 2018).

²¹⁷ Lorber & van Oppen 2017, 78.

²¹⁸ Lorber & van Oppen 2017, 82. Plantzos 1996 Α', 308.

²¹⁹ van Oppen 2021 Α', 3.

4.3 «Αιγυπτιακά» σφραγίσματα

Από τα 47 σφραγίσματα του Εντφού με ιερογλυφικές επιγραφές (24 στο Τορόντο και 23 στο Άμστερνταμ), 23 φέρουν ιερατικούς τίτλους που σχετίζονται με την Ίσιδα της νήσου Φίλαι και τον Κνουμ της Ελεφαντίνης. Τα σφραγίσματα με ιερογλυφικές επιγραφές από τη νήσο Φίλαι και την Ελεφαντίνη κατέληξαν πιθανώς στο αρχείο του Εντφού μέσω επιστολών ή αναφορών προς τον Παμήγχη από τους ιερείς. Τα σφραγίσματα αυτά χρονολογούνται επί Κλεοπάτρας Ζ΄ και παρόλο που κάποια αναφέρουν ονόματα ιερέων, αυτοί δεν μπορούν να ταυτιστούν με γνωστά πρόσωπα. Η πλειοψηφία των σφραγισμάτων της συγκεκριμένης κατηγορίας φέρουν εικονιστικές παραστάσεις, όπως ο Ώρος του Εντφού με καμάκι²²⁰.

Από τα σφραγίσματα της «αιγυπτιακής» ομάδας του Τορόντο που δημοσίευσε η Murray, το **αρ. 37 (Εικ. 28)** προέρχεται μάλλον από σφραγίδα της ΙΒ΄ Δυναστείας χωρίς να είναι σίγουρο αν χρονολογείται από εκείνη την περίοδο. Το σφράγισμα δημιουργήθηκε από σκαραβαίο όπως προδίδεται από το περίγραμμα της σφραγίδας και τις τεχνοτροπικές λεπτομέρειες²²¹. Το σφράγισμα φέρει τους τίτλους του Σέσωστρι Γ΄. Η ομοιότητα της συγκεκριμένης σφραγίδας με αντίστοιχες της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. δείχνει ότι είναι σύγχρονη του Σέσωστρι, ο οποίος μαζί με τον Amenemhet Γ΄ θεωρούνταν ιδρυτές των τελετουργιών στο Εντφού. Σύμφωνα με τον Bianchi, το συγκεκριμένο σφράγισμα πιθανώς αποτελούσε κειμήλιο που κάποια στιγμή ενσωματώθηκε με τα υπόλοιπα σφραγίσματα του αρχείου²²².

Τα σφραγίσματα **αρ. 38-39 (Εικ. 29-30)** είναι όμοια με το **αρ. 37 (Εικ. 28)**, ωστόσο δεν δημιουργήθηκαν μάλλον από την ίδια σφραγίδα. Σύμφωνα με τη Murray, τα ονόματα στις επιγραφές δεν ανήκουν σε θεότητες, αλλά σε ιερείς. Αυτό επιβεβαιώνεται από το ότι στη μυθολογία πατέρας του Ουννεφέρ είναι ο Γκέμπ. Ο προφήτης της Ίσιδος σε αυτήν την περίπτωση αποκαλείται *Hn ntr* και όχι απλώς *Hn*²²³.

Στο **αρ. 40 (Εικ. 31)** «P-en-Re» φαίνεται ότι είναι το όνομα του γιού του ιδιοκτήτη της δέλτου. Ο Όρισις φέρει σκήπτρο *ws*²²⁴ και ο Κνουμ έχει κεφαλή κριού, φέρει στέμμα *atef* και κρατά σκήπτρο *ws*. Τα **αρ. 41-42 (Εικ. 32-33)** αποτελούν παραλλαγές του ίδιου ονόματος ή τίτλου και η πρώτη δέλτος έχει πάντα το *Ntr* να επαναλαμβάνεται εις διπλούν. Στο **αρ. 41** οι ιερατικοί τίτλοι στα αριστερά είναι οι ίδιοι που εντοπίζονται και στο **αρ. 39 (Εικ. 30)**. Όσον αφορά τις 3 μορφές θεοτήτων, η πρώτη είναι θραυσμένη, ενώ οι υπόλοιπες δύο φέρουν *pschent* και πρόκειται μάλλον για τις θεότητες Νέκχμπετ και Βουτώ. Το **αρ. 43 (Εικ. 34)** είναι το σφράγισμα που φέρει τη βασιλική δέλτο του Πτολεμαίου Θ΄. Το σφράγισμα δημιουργήθηκε με τετράγωνη σφραγίδα και στην οπίσθια όψη του φέρει το αποτύπωμα των ιών του παπύρου²²⁵.

Από τα «αιγυπτιακά» σφραγίσματα που βρίσκονται στο Τορόντο, 12 στον αριθμό αποτελούν μια ομάδα που φέρει ιερατικούς τίτλους και ονόματα ιερέων. Οι σφραγίδες αυτές φέρουν δύο ή τρεις οριζόντιες γραμμές με τις ανώτερες να φέρουν

²²⁰ Lorber & van Oppen 2017, 78-79.

²²¹ Murray 1907, 63.

²²² Bianchi 2021, 14.

²²³ Murray 1907, 63-64.

²²⁴ Ως σκήπτρο *ws* (ουάς) ορίζεται το σκήπτρο-ράβδος με σχηματικά αποδοσμένη κεφαλή ζώου στη μια άκρη και διχαλωτή απόληξη στην άλλη. Πρόκειται για σύμβολο εξουσίας και χρησιμοποιείται τόσο από θεότητες όσο και από τον Φαραώ.

²²⁵ Murray 1907, 62, 64-65. van Oppen 2021 Β΄, 14. Lorber & van Oppen 2017, 75.

τους τίτλους και τις κατώτερες το όνομα του ιερέα και του πατέρα του. Στο **αρ. 44 (Εικ. 35)** ο Ώρος έχει κεφαλή γερακιού και είναι στεφανωμένος με δίσκο και ο Χαπί φέρει κάλυμμα κεφαλής με μορφή παπύρου²²⁶.

Στο σφράγισμα **αρ. 45 (Εικ. 36)** η επιγραφή είναι χωρισμένη σε 3 οριζόντιες γραμμές και ομοιάζει αρκετά με αυτήν του **αρ. 46 (Εικ. 37)**. Στη δεύτερη σειρά το φίδι με κέρατα και δίσκο αναπαριστά μάλλον την Ίσιδα ή την Άθωρ. Το **αρ. 47 (Εικ. 38)** αποτελεί εξαίρεση καθώς δεν ακολουθείται ο συνήθης τύπος και το όνομα εμφανίζεται στη μεσαία σειρά και οι τίτλοι στην πρώτη και την τελευταία σειρά αντίστοιχα. Λόγω της αποσπασματικής κατάστασης του σφραγίσματος είναι δυνατή η ανάγνωση μόνο της δεύτερης και τρίτης σειράς. Στα **αρ. 48-49 (Εικ. 39-40)** οι τίτλοι που αναφέρονται δείχνουν την πιθανή προέλευση των συγκεκριμένων σφραγισμάτων από τη νήσο Φίλαι²²⁷.

Όσον αφορά τις απλές απεικονίσεις θεοτήτων, στο σφράγισμα **αρ. 50 (Εικ. 41)** η Ίσις ή Άθωρ φέρει δίσκο, κέρατα και *ουραίο*. Κρατά σκήπτρο με κορυφή σε σχήμα άνθους παπύρου στο αριστερό χέρι και σύμβολο *'nkh* στο δεξί. Ο Θωθ εικονίζεται με κεφαλή ίβιδος, φέρει *atef*, ανασηκώνει το αριστερό χέρι και με το δεξί κρατά και αυτός σύμβολο *'nkh*. Στο σφράγισμα **αρ. 51 (Εικ. 42)** η Ίσις φέρει «αθωρικό στέμμα» και κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου, ενώ ο Ώρος στα αριστερά φέρει *pschent*. Η σημασία του σφραγίσματος **αρ. 52 (Εικ. 43)** έγκειται στο ότι εικονίζει τον χαρακτηριστικό εικονογραφικό τύπο του Ώρου στο Εντφού²²⁸. Στην εσωτερική πλευρά του περιβόλου του ναού στο Εντφού ο Ώρος εικονίζεται να επιτίθεται στους αντιπάλους του χρησιμοποιώντας καμάκι²²⁹. Το καμάκι του Ώρου είναι γνωστό ως *djabat*. Η απεικόνισή του στα σφραγίσματα εξυπηρετεί μάλλον τη λειτουργία λογοπαίγνιου, καθώς ο όρος *djabat* χρησιμοποιείται στα αιγυπτιακά για να δηλώσει το *σφραγίζειν*. Επίσης, στα Αραβικά η ρίζα *djabat* αποτελεί την ετυμολογία του τοπωνυμίου Εντφού²³⁰. Πιθανώς, αυτό οφείλεται στο ότι η ίδια η πράξη της σφράγισης μιμείται τον τρόπο με τον οποίο το καμάκι κτυπά το σώμα του εχθρού²³¹.

Στο σφράγισμα **αρ. 53 (Εικ. 44)** είναι αξιοπρόσεκτο το ότι η μορφή του Θωθ εικονίζεται μέχρι τα γόνατα, γεγονός ασυνήθιστο σε αυτά τα σφραγίσματα. Στο **αρ. 54 (Εικ. 45)** ο *ουραίος* αναπαριστά την Άθωρ ή την Ίσιδα. Δεκατέσσερα σφραγίσματα από το Τορόντο εικονίζουν την κεφαλή γερακιού του Ώρου (**αρ. 55-57, Εικ. 46-48**)²³².

Το **αρ. 58 (Εικ. 49)** φέρει μια ιδιαίτερη παράσταση. Σύμφωνα με τη Murray, εικονίζεται θεϊκή ή ηγεμονική μορφή σε φορείο. Το αйлουροειδές πλησίον του φορείου είναι πιθανώς λεοπάρδαλη, επειδή είναι αρκετά μικρό σε μέγεθος ώστε να είναι λέαινα. Σύμφωνα με μια διαφορετική ερμηνεία, πρόκειται για τα λεοντόσχημα πόδια του φορείου. Το τελευταίο φέρει δύο στύλους για τη μεταφορά του, ωστόσο οι δύο ημικυκλικές λαβές που εικονίζονται υπονοούν ότι πιθανώς το φορείο είναι στην πραγματικότητα έλκηθρο και οι λαβές χρησιμοποιούνται για το δέσιμο των σκοινιών

²²⁶ Murray 1907, 65-66.

²²⁷ Murray 1907, 66-67. Bianchi 2021, 10-11. Lorber & van Oppen 2017, 78.

²²⁸ Murray 1907, 67-68.

²²⁹ Forster 2006. Bianchi 2021, 12-13.

²³⁰ Gardiner 1944. Youssef 1983, 219

²³¹ Bianchi 2021, 12-13.

²³² Murray 1907, 68-69.

με τα οποία το έλκηθρο ελκόταν²³³. Σύμφωνα με τον Bianchi το εικονιστικό θέμα του σφραγίσματος αναγνωρίζεται σε θηβαϊκά γκράφιτι και αποτελεί ανεικονική απεικόνιση του θεού Άμμωνα²³⁴.

Υπάρχουν δύο παραδείγματα του **αρ. 59 (Εικ. 50)** που σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση. Το συγκεκριμένο σφράγισμα αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς η εικονιστική παράσταση του σφραγίσματος είναι πολύ μικρή σε σχέση με το μεγάλο μέγεθος της σφραγίδας. Σφραγίδες τέτοιου μεγέθους είναι συνήθως ολόγραφες. Επίσης, δεν είναι σύνηθες στις σφραγίδες να εικονίζονται μόνο δύο ιερογλυφικά αντί για μια ολόκληρη επιγραφή ή/και κάποια μορφή²³⁵. Σύμφωνα με τον Bianchi, το *'nhk* οδηγεί στην ταύτιση του καμακιού με τον Ώρο και στη σύνδεσή τους. Το καμάκι λειτουργεί ως προσωποποίηση του θεού και μπορεί να συσχετιστεί με τη διαδικασία της *αντονομασίας*²³⁶. Το **αρ. 60 (Εικ. 51)** εικονίζει σύμφωνα με τη Murray ίσως ένα φορείο²³⁷, ενώ σύμφωνα με τον Bianchi αποτελεί και αυτό μια ανεικονική απεικόνιση του θεού Άμμωνα²³⁸.

Από τα σφραγίσματα της «αιγυπτιακής» ομάδας που βρίσκονται στο Άμστερνταμ, η μορφή στο **αρ. 61 (Εικ. 52)** δεν είναι βέβαιο ότι ταυτίζεται με τη θεά Taweret, καθώς το συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα επαναλαμβάνεται συχνά στο επιστύλιο του *mammisi* στη νήσο Φίλαι²³⁹. Ξεχωρίζει το σφράγισμα **αρ. 62 (Εικ. 53)**, καθώς αποτελεί το μοναδικό σφράγισμα από το Εντφού με φαραωνικό θέμα που φέρει την ελληνική επιγραφή *ωρος*. Το σφράγισμα αυτό κατά πάσα πιθανότητα ανήκει στην αντίστοιχη ομάδα σφραγισμάτων του Τορόντο που εικονίζουν την κεφαλή γερακιού του Ώρου και το ιερό του όπλο²⁴⁰. Το συγκεκριμένο σφράγισμα πιθανώς αποδεικνύει ότι κατεξοχήν αιγυπτιακά εικονιστικά θέματα μπορούσαν να εικονίζονται σε σφραγίδες ελληνόφωνων ιδιωτών²⁴¹. Το σφράγισμα **αρ. 63 (Εικ. 54)** εικονίζει τον θεό Όνουρι. Η συγκεκριμένη θεότητα γνωρίζουμε από επιγραφές ότι συνδέεται με τον Μύθο του Ώρου στο Εντφού και φαίνεται ότι αυτός είναι που δώρισε το καμάκι στον Ώρο²⁴².

²³³ Murray 1907, 70.

²³⁴ Bianchi 2021, 10.

²³⁵ Murray 1907, 63, 70. Bianchi 2021, 13.

²³⁶ Bianchi 2021, 13. Reymond 1963. Traunecker 1997, 171.

²³⁷ Murray 1907, 70.

²³⁸ Bianchi 2021, 10.

²³⁹ Junker & Winter 1965, 206-211. Bianchi 2021, 9-10.

²⁴⁰ Bianchi 2021, 12.

²⁴¹ van Oppen 2021 B', 71.

²⁴² Drioton 1948, 29, 32. Bianchi 2021, 14. Πιθανό παράλληλο με το σφράγισμα είναι η απεικόνιση Πτολεμαίου στη νήσο Φίλαι να κτυπά με δόρυ μια χελώνα. Η ηγεμονική παράσταση έχει σκοπό να αναδείξει ότι ο ηγεμόνας είναι τόσο πολεμιστής όσο και κυνηγός και εξισώνεται με τον Ώρο, ενώ παράλληλα φέρει το κάλυμμα κεφαλής του Όνουρι. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την απεικόνιση του Πτολεμαίου βλ. Junker 1958, 66-68, εικ. 34.

4.4 Θεότητες

Όσον αφορά τα εικονιστικά θέματα με θεότητες, οι ελληνικές και ελληνο-αιγυπτιακές θεότητες εντοπίζονται σε ίδιο ποσοστό στα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού. Η απουσία προσωποποιημένων εννοιών, εκτός των περιπτώσεων Νίκης, είναι αξιοσημείωτη²⁴³. Στις θεϊκές μορφές είναι δύσκολη, έως και αδύνατη, η διάκριση μεταξύ αιγυπτιακών και ελληνικών θεοτήτων. Για παράδειγμα, μια κεφαλή Απόλλωνα μπορεί κάλλιστα να εικονίζει τον Ώρο, τον οποίο οι Έλληνες ταύτιζαν με τον Απόλλωνα. Η ταύτιση αυτή αντανακλάται στο ότι το σημερινό Εντφού ονομαζόταν *Απολλινόπολις* ή *πόλις του Απόλλωνα*²⁴⁴.

Σύνηθες εικονιστικό θέμα στα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού με θεϊκές μορφές είναι η απεικόνιση του Σαράπιδος. Ο Σάραπις, ίσως η πιο σημαντική ελληνιστική θεότητα στην Αίγυπτο, προέκυψε από την ταύτιση του Οσίριδος και του Άπιδος με τον Δία, τον Διόνυσο και τον Πλούτωνα. Πέραν από την προέλευση του Οσίριδος-Άπιδος από τη Μέμφιδα, ο Σάραπις θεωρούνταν αλεξανδρινή θεότητα, της οποίας η λατρεία δεν επεκτάθηκε πέραν της πτολεμαϊκής πρωτεύουσας²⁴⁵. Η παρουσία σφραγισμάτων με τη μορφή του Σαράπιδος στο Εντφού δείχνει ότι οι πιστοί του ταξίδευαν στην Άνω Αίγυπτο. Οι διαφορετικοί εικονογραφικοί τύποι του Σαράπιδος στα σφραγίσματα του Εντφού αντανακλούν το φαινόμενο του συγκρητισμού, κατά το οποίο η εικόνα μιας θεότητας φέρει ποικίλους συμβολισμούς δάνεια από διάφορες ελληνιστικές λατρείες. Το σφράγισμα **αρ. 64 (Εικ. 55)** από το Τορόντο εικονίζει τον Δία ιστάμενο και γυμνό με ιμάτιο πάνω από τον δεξιό ώμο. Ο θεός εικονίζεται στον πιο διαδεδομένο εικονογραφικό του τύπο και στο δεξί του χέρι κρατά μάλλον Νίκη ή αετό. Η μακριά κόμη και γενειάδα, ο χιασμός του σώματος και το υψωμένο χέρι με το οποίο κρατά το σκήπτρο αποτελούν ωστόσο συνήθη στοιχεία στην εικονογραφία του Σαράπιδος²⁴⁶.

Το σφράγισμα **αρ. 65 (Εικ. 56)** από το ΑΡΜ εικονίζει τον Ηρακλή γυμνό στον εικονογραφικό τύπο του αθλητή. Πάνω από το ρόπαλό του βρίσκεται φίδι. Το κέρασ Αμάλθειας δεν είναι κοινό στοιχείο στην εικονογραφία του ήρωα και στην κεφαλή του φέρει δύο αδιευκρίνιστα αντικείμενα. Ίσως πρόκειται για *pschent*, *atef*, δύο *ουραίους* ή φύλλα λωτού. Σε κάθε περίπτωση, τα στοιχεία αυτά οδηγούν στην ταύτιση με κάποια αιγυπτιακή θεότητα με πιθανότερο υποψήφιο τον Αρποκράτη, που εικονίζεται με κέρασ Αμάλθειας στην ελληνο-ρωμαϊκή εικονογραφία²⁴⁷.

Όσον αφορά τις γυναικείες θεότητες ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία της Ίσιδος. Τα σφραγίσματα **αρ. 66-67 (Εικ. 57-58)** από το ROM εικονίζουν ιστάμενη γυναικεία θεότητα με χιτώνα και πέπλο που φέρει σύμβολα της Ίσιδος και της Δήμητρας. Οι Έλληνες είχαν ταύτιση την Ίσιδα με τη Δήμητρα πολύ πριν την

²⁴³ Milne 1916, 96.

²⁴⁴ van Oppen 2021 B', 52.

²⁴⁵ Quack & Paarmann 2013. Legras 2014. Herklotz 2018. Stiehl 1963. Welles 1963.

²⁴⁶ van Oppen 2021 B', 52. Milne 1916, 90.

²⁴⁷ van Oppen 2021 B', 52. Για ελληνο-ρωμαϊκά πηλίνα ειδώλια Αρποκράτη με κέρασ Αμάλθειας βλ. Petrie, W.M.F., 1911. *Roman Portraits and Memphis IV*, London, 20, πίν. 15, εικ. 20. Hall, E.S., 1977. Harpocrates and Other Child Deities in Ancient Egyptian Sculpture, *JARCE* 14, 56-57, πίν. 27.1, 28.4, 29.4. Bayer-Niemeir, E., 1988. *Bildwerke der Sammlung Kaufmann I: Griechisch-römische Terrakotten, Melsungen*, 89-91, v. 84-88, πίν. 17. Marcovich, M., 1988. *Studies in Graeco-Roman Religions and Gnosticism, Studies in Greek and Roman Religion* 4, Leiden, 42-45.

Ελληνιστική περίοδο²⁴⁸. Το **αρ. 68 (Εικ. 59)** επίσης από το Τορόντο φέρει μια εξαιρετική απεικόνιση των ιστάμενων Σαράπιδος και Ίσιδος σε χιασμό με τις κεφαλές τους να βρίσκονται αντωπά. Η γενειοφόρα μορφή του Σαράπιδος, στα δεξιά του θεατή, φέρει στην κεφαλή της *modius*²⁴⁹. Η μορφή της Ίσιδος, στα αριστερά του θεατή, φορά ποδήρες πτυχωτό ένδυμα και «αθωρικό στέμμα». Στην άκρη του σφραγίσματος, στα αριστερά του θεατή, εικονίζεται κουλουριασμένο ερπετό. Η παρουσία του οδηγεί σε πιθανή σύνδεση του Σαράπιδος και της Ίσιδος με την ελληνιστική λατρεία των ερπετόμορφων Θερμούθις (Thermouthis) και Αγαθοδαίμονα²⁵⁰.

Τα σφραγίσματα **αρ. 69** από το APM και **αρ. 70** από το ROM (**Εικ. 60-61**) φέρουν ένα σχετικά κοινό εικονογραφικό θέμα που συναντάται 11 φορές στο αρχείο του Εντφού. Η γενειοφόρα κεφαλή του Σαράπιδος φέρει μικρογραφικό *atef*, διακοσμημένο με κυρτά κέρατα κριού σε οριζόντια κατεύθυνση. Εναλλακτικά, φέρει δάφνινο στεφάνι ή ταινία στη σγουρή του κόμη. Η κεφαλή του είναι καλυμμένη με μάτιο. Στα δεξιά του θεατή, η κεφαλή της Ίσιδος φέρει μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα», διακοσμημένο με *shuty*²⁵¹, που στηρίζεται σε *στεφάνη*. Το *atef* αποτελεί στοιχείο του Οσίριδος και το στεφάνι αποτελεί στοιχείο του Δία, επομένως πρόκειται πιθανώς για ταύτιση του Δία με τον Σάραπι. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Δία-Σαράπιδος και της Ίσιδος, ιδιαίτερα το ανορθωμένο βλέμμα με τα διάπλατα μάτια, παραπέμπουν σε εκείνα που απαντούν σε ιδεαλιστικά ηγεμονικά πορτρέτα. Οι δύο συγκεκριμένες θεότητες, σύμφωνα με τον van Oppen, πιθανώς αποτελούν απεικόνιση ενός πτολεμαϊκού βασιλικού ζεύγους²⁵².

Εξχωριστό σφράγισμα είναι το **αρ. 71 (Εικ. 62)** από το Τορόντο, καθώς εικονίζονται 3 αντί για 2 συζευγμένες κεφαλές. Σε πρώτο επίπεδο, στα αριστερά του θεατή, γενειοφόρα κεφαλή Σαράπιδος φέρει *atef*, ενώ η μακριά κυματιστή του κόμη συγκρατείται με ταινία και το ένδυμά του πορπώνεται πάνω από τον ώμο. Στη μέση, σε δεύτερο επίπεδο, κεφαλή γυναικείας μορφής φέρει *στεφάνη* που επιστέφεται με οκτάκτινο άστρο, φορά περιδέραιο και πτυχωτό ένδυμα. Σε τρίτο επίπεδο, στα δεξιά του θεατή, εικονίζεται κεφαλή Ίσιδος με περιδέραιο, πτυχωτό ένδυμα και «αθωρικό στέμμα» που επιστέφεται με *shuty* και διακοσμείται με βλαστό σίτου. Η μεσαία μορφή, εξαιτίας του άστρου, ταυτίζεται μάλλον με τη Σώθι (*Sopdet*), την προσωποποίηση του Σείριου (αστερισμός του Μεγάλου Κυνός), του οποίου η εμφάνιση στα μέσα του καλοκαιριού σηματοδοτούσε τις πλημμύρες του Νείλου²⁵³. Έχοντας αυτό ως βάση μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η ανδρική μορφή αποτελεί ταύτιση του Σαράπιδος με τον Όσιρι και με τον *Sha*, τον αστερισμό του Ωρίωνα. Η Ίσις, εξισωμένη με την Άθωρ όπως φαίνεται από το στέμμα, συνδέεται με τη Δήμητρα μέσω του στάχως που συμβολίζει τη γονιμότητα που θα επέλθει με την πλημμύρα του Νείλου. Η εικονογραφία της συγκεκριμένης θεϊκής τριάδας ταιριάζει ιδιαίτερα με τη νήσο Ελεφαντίνη, στο σημείο όπου μέσω του πρώτου καταρράκτη ο ποταμός Νείλος χύνεται στην Αίγυπτο²⁵⁴.

²⁴⁸ Ηρόδ. II.144, 156.

²⁴⁹ Ως *modius* ορίζεται το κυλινδρικό κάλυμμα κεφαλής ή στέμμα που φέρουν οι αιγυπτιακές ή ελληνο-ρωμαϊκές θεότητες.

²⁵⁰ van Oppen 2021 B', 53. Milne 1916, 89-90.

²⁵¹ Ως *shuty* ορίζεται το ζεύγος κάθετα τοποθετημένων φτερών που συνήθως διακοσμούν αιγυπτιακά στέμματα.

²⁵² van Oppen 2021 B', 53-54. Milne 1916, 90.

²⁵³ Διόδ. I.27.4. Πλούτ. II. Ίσ. και Οσ. XXXVIII.2.

²⁵⁴ van Oppen 2021 B', 54-55. Milne 1916, 90.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι η Ίσις-Άθωρ-Δήμητρα εικονίζεται ξεχωριστά από τη Σώθι στο παραπάνω σφράγισμα. Η Ίσις ήταν στενά συνδεδεμένη με τη Σώθι, όπως και ο Όσιρις με τον Sha. Μάλιστα, τα συγκεκριμένα άστρα θεωρούνταν τα ουράνια σώματα (*bau*, «πνεύματα» ή «ψυχές») των δύο θεοτήτων. Ακριβώς αυτή η ταύτιση του Οσίριδος με τον Sha και της Ίσιδος με της Σώθις εικονίζεται στο **αρ. 72 (Εικ. 63)** από το Τορόντο. Ο Όσιρις φορά ταινία και η κόμη του έχει τη μορφή κυματιστών βοστρύχων. Η Ίσις φορά *σπεράνη* ή *modius*. Ο Milne εξετάζοντας το **αρ. 72** κατέταξε τη σφραγίδα που τα δημιούργησε στα κατώτερης ποιότητας έργα και μίλησε για πιθανά πορτρέτα του Πτολεμαίου Β' και της Αρσινόης Β' ²⁵⁵.

Στο αρχείο σφραγισμάτων του Εντφού υπάρχουν αρκετά παραδείγματα απεικόνισης μόνο της Σώθι, όπως το **αρ. 73 (Εικ. 64)**, πολλά από τα οποία προέρχονται από την ίδια σφραγίδα. Αν και διαφέρουν ως προς τις λεπτομέρειες, όλα εικονίζουν την κεφαλή της Ίσιδος-Σώθι με τον ίδιο τύπο κόμμωσης. Η κεφαλή εικονίζεται πάνω σε ημισέληνο που στις δύο άκρες της φέρει οκτάκτινα άστρα ²⁵⁶. Το μοναδικό σφράγισμα **αρ. 74 (Εικ. 65)** από το Άμστερνταμ εικονίζει την Ίσιδα-Σώθι να ιππεύει πλαγίως κύνα εν κινήσει προς τα δεξιά, ενώ η κεφαλή του εικονίζεται σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Εκατέρωθεν της θεότητας εικονίζονται δύο πεντάκτινα άστρα ²⁵⁷. Το μοτίβο της γυναικείας θεότητας που ιππεύει ζώο έχει παράλληλα σε μεγάλο αριθμό απεικονίσεων αιγυπτιακών και ελληνικών θεοτήτων, όπως η Αφροδίτη ²⁵⁸. Στο συγκεκριμένο σφράγισμα η αστρική υπόσταση της θεότητας δηλώνεται με το ζώο που αυτή ιππεύει, υποδηλώνοντας έτσι τον αστερισμό του Μεγάλου Κυνός ²⁵⁹. Οι ιδιοκτήτες αυτών των σφραγίδων πρέπει να επέλεξαν τα συγκεκριμένα εικονιστικά θέματα καθώς θα ένιωθαν κάποια προσωπική σύνδεση με τη Σώθι ως προάγγελο των πλημμυρών του Νείλου και κατά συνέπεια της γονιμότητας της Κοιλιάδας του Νείλου. Πιθανώς, οι ιδιοκτήτες των σφραγίδων αυτών σχετίζονταν με την καλλιέργεια των εκτάσεων της Κοιλιάδας και ο βιοπορισμός τους εξαρτιόταν άμεσα από το ευεργετικό έργο της Σώθι ²⁶⁰.

Μεγάλος αριθμός σφραγισμάτων από το Εντφού φέρει κεφαλή γυναικείας μορφής με τα χαρακτηριστικά σύμβολα της Άθωρ ή/και της Ίσιδος, καθώς και της Δήμητρας και/ή της Μουτ. Κάποιες από αυτές τις κεφαλές έχουν ταυτιστεί με θεοποιημένες Πτολεμαίες βασίλισσες της ύστερης Πτολεμαϊκής περιόδου. Ένα από τα ομορφότερα παραδείγματα είναι το **αρ. 75 (Εικ. 66)** από το Άμστερνταμ. Η κεφαλή αποτελεί μάλλον πορτρέτο βασίλισσας εξαιτίας του διαδήματος που διακοσμείται με βλαστό σίτου. Τα χαρακτηριστικά της Δήμητρας, της Άθωρ ή της Ίσιδος και της ελληνιστικής ηγεμονίας είναι εμφανή. Ο van Oppen αναγνωρίζει στο σφράγισμα την Κλεοπάτρα Α' στη μορφή της Ίσιδος-Δήμητρας με βάση τα χαρακτηριστικά της σε χρυσό *μνάειον* από την Αλεξάνδρεια που χρονολογείται περί τα 180-177 π.Χ. (**Εικ. 67**) ²⁶¹. Και στο σφράγισμα και στο νόμισμα τα μάτια αποδίδονται μεγάλα και ανοιχτά,

²⁵⁵ van Oppen 2021 B', 55. Milne 1916, 95, 100-101.

²⁵⁶ van Oppen 2021 B', 55. Milne 1916, 90. Plantzos 2011, 397, εικ. 1.1. Lorber & van Oppen 2018, 365, εικ. 42-44.

²⁵⁷ van Oppen 2021 B', 55.

²⁵⁸ Bianchi 2021, 10-11. Για παράλληλα της γυναικείας θεότητας που ιππεύει ζώο βλ. Boutantin 2014, 220-225. Bergman 1974, 81-109. Boehm 1998, 408-417.

²⁵⁹ Clerc 1978, 247-250.

²⁶⁰ van Oppen 2021 B', 55.

²⁶¹ Smith 1988, πίν. 75, v. 15-16. Walker & Higgs 2001, 77.

η μύτη «μυτερή» και ανασηκωμένη, το στόμα μικρό με σαρκώδη χείλη και το πιγούνι στρογγυλό²⁶².

Το σφράγισμα **αρ. 75 (Εικ. 66)** εντάσσεται σε μια γενικότερη ομάδα σφραγισμάτων που φέρουν την «ελληνική» παραλλαγή του εικονογραφικού τύπου κεφαλής της Ίσιδος. Η συχνότητα με την οποία απαντάται ο συγκεκριμένος τύπος σε σφραγίδες αξιωματούχων του βασιλείου εκτός Αιγύπτου και η μεγάλη διάδοσή του υποδηλώνουν ότι δημιουργήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στην Πτολεμαϊκή βασιλική αυλή και δεν πρόκειται για ιερατικό μοτίβο²⁶³.

Ένα άλλο όμορφο και ενδιαφέρον σφράγισμα είναι το **αρ. 76 (Εικ. 68)** από το Τορόντο που εικονίζει κεφαλή Ίσιδος με το στήθος της ελαφρώς στραμμένο κατ' ενώπιον. Το κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου που φέρει η μορφή παραδοσιακά σχετιζόταν με Αιγύπτια θεότητες, όπως η Μουτ και η Νεκχμπέτ. Από την εποχή του Παλαιού Βασιλείου το φορούσαν οι φαραωνικές βασίλισσες, ενώ από την Ύστερη Περίοδο τόσο η Άθωρ όσο και η Ίσις εικονίζονται με αυτό. Η ευρεία διάδοση και χρήση του από πολλές θεότητες δεν επιτρέπει την αναγνώριση της θεότητας που εικονίζεται στο σφράγισμα. Η όλη περιβολή της μορφής ταιριάζει με την παραδοσιακή «αιγυπτιακή» παραλλαγή του εικονογραφικού τύπου κεφαλής της Ίσιδος. Το συγκεκριμένο κάλυμμα κεφαλής μπορούσαν να το φορέσουν οι θεοποιημένες Πτολεμαϊές βασίλισσες μόνο μετά τον θάνατό τους. Η ελληνιστική τεχνοτροπία απόδοσής του αφήνει ανοιχτό το ερώτημα εάν ο χαρακτήρας ή και ο ιδιοκτήτης της σφραγίδας γνώριζε την ποικιλία συμβολισμών που το στοιχείο αυτό έφερε²⁶⁴. Παρά την απουσία διαδήματος, οι van Oppen και Lorber υποστηρίζουν ότι η σφραγίδα αποτελούσε απόκρυφο πορτρέτο της Κλεοπάτρας Β' στον τύπο της Άθωρ-Ίσιδος²⁶⁵. Αντιθέτως, ο Πλάντζος προτείνει την ταύτιση του σφραγίσματος με πορτρέτο της Κλεοπάτρας Ζ', και πιθανώς μεταθανάτιο εξαιτίας της παρουσίας του καλύμματος κεφαλής με μορφή ορνέου²⁶⁶. Το **αρ. 76 (Εικ. 68)**, σε αντίθεση με το **αρ. 75 (Εικ. 66)**, ανήκει σε ομάδα σφραγισμάτων που φέρουν έναν «αιγυπτιακό» τύπο κεφαλής της Ίσιδος²⁶⁷.

Το σφράγισμα **αρ. 77 (Εικ. 69)** από το Τορόντο φέρει κεφαλή Ίσιδος σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Το πτυχωτό ένδυμα της μορφής δένεται με κόμβο στο στήθος. Πρόκειται για το μοναδικό σφράγισμα από το αρχείο του Εντφού που εικονίζει πτυχωτό ένδυμα που δένεται με κόμβο στο στήθος, το οποίο συνδέθηκε με την Ίσιδα κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο²⁶⁸. Το μεγάλο ποσοστό σφραγισμάτων με τη μορφή της Ίσιδος-Άθωρ δικαιολογείται μάλλον από τις σχέσεις του ιερατείου του Ωρου στο Εντφού με αυτά της Ίσιδος στη νήσο Φίλαι και της Άθωρ στα Δένδρα²⁶⁹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αμφισημίας ή πολυσημίας της εικονογραφίας στα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού αποτελεί το σφράγισμα **αρ. 78 (Εικ. 70)** με άλλα 4 παραδείγματα στο APM και στο ROM. Σε πρώτο επίπεδο εικονίζεται κεφαλή

²⁶² van Oppen 2021 B', 55-56. Lorber & van Oppen 2018, 361, 374-375, εικ. 29. Οι ίδιοι 2017, 83-84, εικ. 16-17. Plantzos 2011, 397, εικ. 1a. Ο ίδιος 1996 A', 310, πιν. 51, εικ. 17. και 1996 B', 55-56.

²⁶³ Plantzos 1999, 52-53, 81. Ο ίδιος 1996 A', 310. και 1996 B', 55-56.

²⁶⁴ van Oppen 2021 B', 56. Lorber & van Oppen 2018, 353-354. Οι ίδιοι 2017, 79. Plantzos 2011, 396-399, 403-405. Ο ίδιος 1996 A', 310. και 1996 B', 57. Milne 1916, 94, 100.

²⁶⁵ van Oppen 2021 B', 56. Lorber & van Oppen 2018, 377. Lorber & van Oppen 2017, 79.

²⁶⁶ Plantzos 2011, 404-405.

²⁶⁷ Plantzos 1966 A', 310.

²⁶⁸ van Oppen 2021 B', 56-57. Milne 1916, 89.

²⁶⁹ Lorber & van Oppen 2017, 79.

του Κνουμ με κέρασ κριού και *atef*. Στο μέσον εικονίζεται κεφαλή της Σάτι με κέρατα γαζέλας εκατέρωθεν ενός *hedjet*²⁷⁰. Σε τρίτο επίπεδο εικονίζεται η κεφαλή του Άνουκι στεφανωμένη με 4 μακριά φτερά στρουθοκαμήλου. Σύμφωνα με τον van Oppen, οι τρεις κεφαλές αποτελούν *interpretatio graeca* της θεϊκής τριάδας της Ελεφαντίνης και η παρουσία της στο αρχείο Εντφού είναι απόλυτα κατανοητή και τονίζει τη σχέση της Ελεφαντίνης με τον ναό του Ώρου²⁷¹. Ο Milne ταύτισε τις κεφαλές με τον Πτολεμαίο Η΄ που φέρει τα χαρακτηριστικά του θεού Άμμωνα, με την Κλεοπάτρα Β΄ και με τον πρίγκιπα Πτολεμαίο Θ΄²⁷². Ωστόσο, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των μορφών δεν επιτρέπουν την αναγνώριση πτολεμαϊκών πορτρέτων και την όποια ταύτιση.

Οι συζευγμένες κεφαλές του θεϊκού ζεύγους Κνουμ και Σάτι εικονίζονται σε τρία σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 79 (Εικ. 71)** από το ROM, που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα. Ο Κνουμ φέρει μικρογραφικό *atef* και ένα μεγάλο κυρτό κέρασ κριού. Η Σάτις φορά το χαρακτηριστικό της στέμμα (*hedjet* με κέρατα γαζέλας εκατέρωθεν του). Τα απλοποιημένα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά κάνουν πιθανή την ταύτιση του θεϊκού ζεύγους με κάποιο πτολεμαϊκό ηγεμονικό ζεύγος. Δεν μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα εάν τέτοιες σφραγίδες χρησιμοποιούνταν από ιερείς, ωστόσο είναι εμφανής, σύμφωνα με τον van Oppen, η προτίμηση του ιδιοκτήτη της σφραγίδας στις θεότητες της Ελεφαντίνης²⁷³.

Το σφράγισμα **αρ. 80 (Εικ. 72)** από το Τορόντο εικονίζει ενδεδυμένη και γενειοφόρα κεφαλή του Άμμωνα. Η παρουσία αυτής της θεότητας στο αρχείο του Εντφού μπορεί να είναι δηλωτική της καταγωγής του ιδιοκτήτη της σφραγίδας από την Όαση της Σίβας ή την Αλεξάνδρεια. Μια άλλη πιθανή ερμηνεία είναι ότι το σφράγισμα εικονίζει έναν τοπικό εικονογραφικό τύπου του Κνουμ. Το σφράγισμα **αρ. 81 (Εικ. 73)** από το Άμστερνταμ είναι επίσης ιδιαίτερο, καθώς εικονίζει τον Αρποκράτη να φέρει ένα δάχτυλο στο στόμα και τον αντίχειρα στο πιγούνι. Στο σφράγισμα αυτό αποτυπώνεται η δυσκολία διάκρισης μεταξύ «ελληνικών» και «αιγυπτιακών» τεχνοτροπιών²⁷⁴.

Το **αρ. 82 (Εικ. 74)** από το APM είναι να μοναδικό σφράγισμα που εικονίζει «αιγυπτιακή» θεότητα με «ελληνική» ή «αιγυπτιακή» τεχνοτροπία. Πίσω από τη μορφή εικονίζεται κέρασ Αμάλθειας με δύο στρογγυλούς καρπούς, ένα επίμηκες αρτοσκεύασμα και δύο βλαστούς σίτου, όλα δεμένα με σπειρωτή ταινία. Στον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο εντοπίζονται επιρροές από τον Μπα, το πνεύμα με μορφή πτηνού με ανθρώπινη κεφαλή. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Μπα, το πτηνό στο σφράγισμα είναι αετός και όχι γεράκι. Είναι αδύνατο να αναγνωριστεί το τί απεικόνιζε η σφραγίδα αυτή για τον καλλιτέχνη ή τον ιδιοκτήτη, ωστόσο ο van Oppen υποθέτει ότι εικονίζεται ο Μάντουλις²⁷⁵. Πρόκειται για έναν νουβικής προέλευσης θεό του Ηλίου που εξισώθηκε με τον Ώρο και λατρευόταν στη νήσο Φίλαι²⁷⁶.

Όσον αφορά τις «ελληνικές» θεότητες, αρκετά συχνή είναι η απεικόνιση του Απόλλωνα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 83 (Εικ. 75)** από το Τορόντο. Ήδη

²⁷⁰ Ως *hedjet* ορίζεται το λευκό στέμμα της Άνω Αιγύπτου.

²⁷¹ van Oppen 2021 Β΄, 57. Lorber & van Oppen 2017, 79.

²⁷² Milne 1916, 101.

²⁷³ van Oppen 2021 Β΄, 57-58. Lorber & van Oppen 2018, 369. Milne 1916, 95.

²⁷⁴ van Oppen 2021 Β΄, 58. Milne 1916, 90.

²⁷⁵ Για τον Μάντουλι βλ. Nock 1934. Hallof 2006, 65. Laskowska-Kusztal 2010. Η ίδια 2015.

²⁷⁶ van Oppen 2021 Β΄, 58-59.

ο Milne είχε ταυτίσει τη μορφή στο **αρ. 83** με τον Απόλλωνα²⁷⁷. Τα νεανικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του θεού είναι ιδεαλιστικά και η κόμμωσή του αντανακλά τη δυσκολία συσχέτισης των «λιβυκών» βοστρύχων αποκλειστικά με την Ίσιδα. Σε νομίσματα από τη Μύρινα, ο Απόλλων εικονίζεται επίσης με μακριούς «λιβυκούς» βοστρύχους (**Εικ. 76**)²⁷⁸. Το **αρ. 83** κάνει επίσης διακριτή τη διαφορά μεταξύ ταινίας και διαδήματος, με την πρώτη να είναι χαρακτηριστικά πιο λεπτή και χωρίς ελεύθερα άκρα να πέφτουν στον σβέρκο της μορφής²⁷⁹. Για την κεφαλή του Απόλλωνα στο σφράγισμα υπάρχουν επίσης εικονογραφικά παράλληλα σε δακτυλιόλιθους από γρανάτη (**Εικ. 77**) και στο αρχείο σφραγισμάτων από τη συνοικία του Σκαρδανά από τη Δήλο²⁸⁰. Το **αρ. 84 (Εικ. 78)** από το ΑΡΜ εντοπίζεται σε άλλα 4 παραδείγματα²⁸¹. Η μικρογραφική απόδοση του Απόλλωνα είναι εμφανώς επηρεασμένη από τη μορφή του ίδιου του θεού στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα στην Αθήνα (**Εικ. 79**). Όπως προαναφέρθηκε, στο Εντφού ο Απόλλων ταυτιζόταν με τον Ώρο. Ο ιδιοκτήτης της σφραγίδας ήταν πιθανώς ένα προεξέχον πρόσωπο, βάσει της εξαιρετικής τεχνοτροπίας της σφραγίδας και των συχνών δοσοληψιών με τον ναό, όπως μαρτυρείται από τα 5 σφραγίσματα²⁸².

Σε ό,τι αφορά τις ελληνικές θεότητες που λατρεύονταν στην Αίγυπτο, η λατρεία της Αθηνάς φαίνεται ότι ήταν μια από αυτές που γνώρισαν ευρεία διάδοση. Οι σφραγίδες με την Αθηνά μοιάζουν τοπικής αιγυπτιακής παραγωγής καθώς είναι προϊόντα κατώτερης ποιότητας²⁸³. Οι κεφαλές Αθηνάς από τα σφραγίσματα έχουν παράλληλα σε δακτυλιόλιθο από γρανάτη (**Εικ. 80**)²⁸⁴. Σύμφωνα με τους Lorber και van Oppen τα σφραγίσματα αυτά σχετίζονται με τη λατρεία της Νήιθ στην Άνω Αίγυπτο. Επιγραφές στον ναό του Εντφού την περιγράφουν ως θεία μητέρα του Ρα, τη θεία μητέρα που προεδρεύει στο Εντφού²⁸⁵. Η Νήιθ είχε μεγάλο λατρευτικό κέντρο στην Έσνα (Esna) και μάλλον τα σφραγίσματα με τη μορφή της μαρτυρούν επαφές του ναού της με έναν ή περισσότερους στρατηγούς της *Απολλινοπολίτιδος νομής*²⁸⁶.

Στο μεγάλο ωοειδές σφράγισμα με **αρ. 85 (Εικ. 81)** από το ΑΡΜ, εικονίζεται κεφαλή Αθηνάς με κράνος που έχει τη μορφή σατύρων στον τύπο κεφαλής Ιανού. Μακρύς βόστρυχος πέφτει στον λαιμό της και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά είναι αδρά και ιδεαλιστικά. Στο αρχείο του Εντφού υπάρχουν τουλάχιστον 15 ακόμη σφραγίσματα με την κρανοφόρα κεφαλή της Αθηνάς, γεγονός που μαρτυρά τη δημοτικότητα της συγκεκριμένης θεάς. Ιδιαίτερο σφράγισμα είναι το **αρ. 86 (Εικ. 82)** από το Άμστερνταμ που εικονίζει την Αθηνά *Αλκίδημο* σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά²⁸⁷. Στα πόδια της θεάς εικονίζεται κουλουριασμένο ερπετό. Το σφράγισμα

²⁷⁷ Milne 1916, 89.

²⁷⁸ Sacks 1985, v. 42-45. Lorber & van Oppen 2018, 356, εικ.15.

²⁷⁹ van Oppen 2021 Β', 59. Milne 1916, 89.

²⁸⁰ Plantzos 1999, 81. Για τα σφραγίσματα από τη συνοικία του Σκαρδανά στη Δήλο βλ. Marcade, J., 1969. *Au Musée de Délos: Étude sur la Sculpture Hellénistique en Ronde Bosse Découverte dans l'Île, Paris*. Deutsches Archäologisches Institut, 1990, Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988, Mainz, πίν. 17, εικ. 1

²⁸¹ Milne 1916, 94, 99-100. Lorber & van Oppen 2017, 80, εικ. 11.

²⁸² van Oppen 2021 Β', 59-60.

²⁸³ Milne 1916, 96.

²⁸⁴ Plantzos 1999, 82.

²⁸⁵ El-Sayed 1982, 49-50, έγγραφα 890-891, 893, 954, 955.

²⁸⁶ El-Sayed 1982, 43-45. Lorber & van Oppen 2017, 80.

²⁸⁷ Για την Αθηνά *Αλκίδημο* βλ. Brett 1950. Havelock 1980.

αποδεικνύει την επιβίωση της λατρείας της Αθηνάς *Αλκιδήμου* από την Πέλλα στον χώρο της νότιας Αιγύπτου²⁸⁸.

Ένα εξαιρετικό, αν και αποσπασματικά σωζόμενο, σφράγισμα με κεφαλή Αθηνάς από το Άμστερνταμ είναι το **αρ. 87 (Εικ. 83)**. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της θεάς ακολουθούν τα κλασικιστικά ιδεώδη ομορφιάς, η κόμη της αποτελείται από λεπτούς βοστρύχους που πέφτουν γύρω από το πρόσωπο και από ένα μεγαλύτερο βόστρυχο που πέφτει στον λαιμό. Τα «αιγυπτιακά» εικονογραφικά χαρακτηριστικά στο κράνος δεν ανήκουν στην Κλασική ελληνική εικονογραφία της Αθηνάς, αλλά περισσότερο στην Ελληνιστική εικονογραφία της Ίσιδος-Δήμητρας. Πιθανώς, στο συγκεκριμένο σφράγισμα η Αθηνά να ταυτίζεται με τη Νηίθ²⁸⁹.

Οκτώ σφραγίσματα προερχόμενα από 4 διαφορετικές σφραγίδες από το αρχείο του Εντφού εικονίζουν νεαρή κεφαλή Διονύσου²⁹⁰. Παράδειγμα αποτελεί το **αρ. 88 (Εικ. 84)** από το Άμστερνταμ, στο οποίο η πλούσια κόμη του θεού συγκρατείται με κόμβο που πέφτει στον αυχένα. Ενδιαφέρον είναι το ελαφρώς λοξό φρύδι πάνω από το μεγάλο ορθάνοιχτο μάτι του θεού²⁹¹. Ο Διόνυσος συμπεριλήφθηκε στην πτολεμαϊκή ηγεμονική λατρεία και εικονογραφία. Μάλιστα, ο Πτολεμαίος ΙΒ΄ υιοθέτησε τον τίτλο «Νέος Διόνυσος». Το σφράγισμα **αρ. 88 (Εικ. 84)** ομοιάζει με δύο δακτυλιόλιθους (**Εικ. 85-86**) που εικονίζουν τον Διόνυσο κισσοστεφή με την κόμη να απολήγει σε κόμβο στο πίσω μέρος της κεφαλής. Ο τύπος αυτός σχετίζεται μάλλον με τη βασιλική αυλή, ωστόσο δεν δημιουργήθηκε υποχρεωτικά εκεί. Τα νομίσματα του 1^{ου} αι. π.Χ. αναπαράγουν τον ίδιο ή παρόμοιους τύπους με κλασικίζουσες κεφαλές Διονύσου ή μαινάδων²⁹². Ίσως η Αλεξάνδρεια συνέβαλε στη δημιουργία και την ανάπτυξη του τύπου αυτού, ο οποίος όμως ταυτόχρονα αναπτύχθηκε και σε άλλα κέντρα του ελληνιστικού κόσμου²⁹³.

Το σφράγισμα **αρ. 89 (Εικ. 87)** από το Τορόντο μαζί με άλλο ένα παράδειγμα προέρχονται από την ίδια σφραγίδα και εικονίζουν την κεφαλή του Διονύσου σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά²⁹⁴. Μοναδικό σφράγισμα από το Άμστερνταμ είναι το **αρ. 90 (Εικ. 88)**. Η μορφή αποδίδεται με κλασικίζουσα τεχνοτροπία και έχει μουστάκι και γενειάδα σε μακριούς βοστρύχους. Η σγουρή κόμη πέφτει στα πλάγια της κεφαλής καλύπτοντας το αυτί, ενώ ένας μικρός σγουρός βόστρυχος πέφτει στην παρειά²⁹⁵.

Ένα άλλο μοναδικό σφράγισμα που σχετίζεται με τη λατρεία του Διονύσου είναι το **αρ. 91 (Εικ. 89)** από το ΑΡΜ με δύο μορφές σατύρων. Η κεφαλή σατύρου στα αριστερά του θεατή είναι φαλακρή, έχει βαθιά τοποθετημένα σε κόγχες μάτια, κοντόχοντρη μύτη, μουστάκι και μυτερή γενειάδα. Η κεφαλή στα δεξιά του θεατή έχει μακριά κόμη που περιβάλλει το πρόσωπο, μεγάλα μάτια και μεγάλη μύτη, μουστάκι και μακριά ατίθαση γενειάδα. Πιθανώς, οι δύο σάτυροι εικονίζουν τον Σιληνό και τον Μαρσούα. Η κεφαλή στα αριστερά εντάσσεται στη «σωκρατική» απεικόνιση του Σιληνού²⁹⁶. Η ταυτότητα του άλλου σατύρου δηλώνεται ίσως από έναν δακτυλιόλιθο

²⁸⁸ van Oppen 2021 Β΄, 60-61. Lorber & van Oppen 2017, 80. Οι ίδιοι 2018, 352, εικ. 2.

²⁸⁹ van Oppen 2021 Β΄, 61.

²⁹⁰ Για αυτά που βρίσκονται στο Τορόντο βλ. Milne 1916, 89.

²⁹¹ van Oppen 2021 Β΄, 61.

²⁹² Poole 1883, πίν. XVI.6-7. Wroth, W., 1889. *Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the Kingdom of Bosphorus, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 13*, London, πίν. III.7-10.

²⁹³ Plantzos 1999, 81.

²⁹⁴ van Oppen 2021 Β΄, 61-62. Milne 1916, 89.

²⁹⁵ van Oppen 2021 Β΄, 62. Lorber & van Oppen 2017, 90, εικ. 30.

²⁹⁶ Πλά. *Συμπ.* 215Α-Δ, 216C-D, 221D-E, 222D. Ξεν. *Συμπ.* 4.19.

από κορνεόλη στο Άμστερνταμ που εικονίζει παρόμοια κεφαλή στον τύπο του Ιανού (Εικ. 90). Στον δακτυλιόλιθο αυτόν ο Πάνας εικονίζεται στα αριστερά του θεατή με κέρατα κριού και συνοδεύεται από την επιγραφή Π. Στα δεξιά του θεατή εικονίζεται ο Μαρσύας βάση της επιγραφής Μ κάτω από το πιγούνι του. Σύμφωνα με τον van Oppen, το σφράγισμα πιθανώς δηλώνει ένα ενδιαφέρον πέραν του Διονύσου, προς τη φιλοσοφία ή ακόμα και την Ορφική λατρεία²⁹⁷.

Εκτός από τον Διόνυσο και ο Ερμής συμπεριλήφθηκε στην ηγεμονική λατρεία στην Αίγυπτο, όπως τεκμηριώνεται και από τα σφραγίσματα του Εντφού. Περίπου 15 σφραγίσματα από το αρχείο του Εντφού φέρουν *κηρύκειον*. Ο θεός Ερμής, στον οποίο ανήκει το *κηρύκειον*, εικονίζεται με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά στο αρ. 92 (Εικ. 91) από το ROM²⁹⁸. Ο Milne ταυτίζει την εικονιζόμενη στο σφράγισμα μορφή με τον Ερμάνουβι²⁹⁹. Η συγκεκριμένη θεότητα συνδυάζει τα χαρακτηριστικά του ψυχοπομπού που φέρουν ο Ερμής και ο Άνουβις και γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο³⁰⁰. Στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο ο Ερμής ταυτιζόταν με τον Ωρο, ενώ στην τέχνη εικονίζεται να φέρει φύλλο λωτού πάνω από την κεφαλή του σε συνδυασμό με τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά τους. Ο Ερμής ταυτιζόταν επίσης με τον Θωθ, τον Αιγύπτιο θεό προστάτη των γραφών και της σοφίας. Σύμφωνα με τον van Oppen δεν είναι ξεκάθαρο, εάν η κεφαλή στο σφράγισμα αρ. 92 εικονίζει Πτολεμαίο ηγεμόνα ή πρίγκιπα στον εικονογραφικό τύπο του Ερμή³⁰¹. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά στο σφράγισμα δεν είναι αρκετά εξαστομικευμένα ώστε να ενισχύουν την υπόθεση ότι πρόκειται για ηγεμονικό πορτρέτο. Το σφράγισμα αρ. 93 (Εικ. 92), επίσης από το Τορόντο, εικονίζει πιθανώς Πτολεμαίο πρίγκιπα στον τύπο του Ερμή, ωστόσο και σε αυτήν την περίπτωση τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά δεν επιτρέπουν την αναγνώριση συγκεκριμένου πρίγκιπα³⁰².

Το αρ. 94 (Εικ. 93) είναι ένα μοναδικό σφράγισμα που δημιουργήθηκε από εξαιρετικής ποιότητας επιμήκη ωσειδή δακτυλιόλιθο. Ο Ηρακλής εικονίζεται με μουστάκι και γενειάδα, αλλά με το μεγάλο, στρογγυλό και προεξέχον πιγούνι να είναι ξυρισμένο. Στον αυχένα του ένα δυσδιάκριτο αντικείμενο αποτελεί μάλλον τμήμα της λεοντής. Στο σημείο αυτό, στην αριστερή πλευρά του σφραγίσματος, είναι ορατά δακτυλικά αποτυπώματα³⁰³.

Όσον αφορά τις ελληνικές γυναικείες θεότητες, το αρ. 95 (Εικ. 94) από το ROM εικονίζει κεφαλή Αρτέμιδας. Η κόμμωση της θεάς αποτελείται από *λαμπάδιον* που πέφτει στον αυχένα και η κόμη της συγκρατείται πάνω από το μέτωπο με λεπτή ταινία. Η μορφή έχει ώριμα και παχύσαρκα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που δεν είναι ιδεαλιστικά, γενικευμένα ή κλασικίζοντα, όπως θα ταίριαζε σε κεφαλή της Αρτέμιδος, αλλά δεν ταυτίζονται και με αυτά κάποιας συγκεκριμένης Πτολεμαίας βασίλισσας. Ωστόσο, σύμφωνα με τον van Oppen, πιθανή είναι η ταύτιση της εικονιζόμενης μορφής με τη Βερενίκη Β³⁰⁴. Και ο Milne εξετάζοντας το συγκεκριμένο

²⁹⁷ van Oppen 2021 B', 62.

²⁹⁸ van Oppen 2021 B', 63. Plantzos 1999, 81.

²⁹⁹ Milne 1916, 90.

³⁰⁰ Για τον Ερμάνουβι βλ. Kákosy 1990. Stefanović 2006. Malaise 2014.

³⁰¹ Για απεικόνιση Πτολεμαίων πριγκίπων στον τύπο του Ερμή βλ. υποενότητα 4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα.

³⁰² van Oppen 2021 B', 63. Milne 1916, 91, 97.

³⁰³ van Oppen 2021 B', 63.

³⁰⁴ van Oppen 2021 B', 63-64.

σφράγισμα κάνει λόγο για πιθανό πορτρέτο βασίλισσας στον τύπο της θεάς Αρτέμιδος³⁰⁵.

Το σφράγισμα **αρ. 96 (Εικ. 95)**, επίσης από το ROM, φέρει μια ακόμα απεικόνιση της Αρτέμιδος³⁰⁶. Το ιμάτιο υπέρ την κεφαλή της μορφής ταιριάζει περισσότερο με τον συνηθισμένο τύπο απεικόνισης της Ήρας. Η παρουσία χαρακτηριστικών που ανήκουν σε παραπάνω από μια θεότητα οδηγεί στην υπόθεση ότι το σφράγισμα αποτελεί *interpretatio graeca* κάποιας αιγυπτιακής θεότητας. Στην πόλη Sais, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές³⁰⁷, υπήρχε γλυπτό της θεάς Νηίθ με ιμάτιο υπέρ την κεφαλήν. Παρ' όλο που οι Έλληνες ταύτιζαν τη Νηίθ με την Αθηνά, ο Πλούταρχος την ονομάζει Ίσιδα. Επομένως, το σφράγισμα αποτελεί τεκμήριο της ταύτισης της Αθηνάς και της Αρτέμιδος με τη Νηίθ και την Ίσιδα. Σύμφωνα με τους Lorber και van Oppen³⁰⁸ η μορφή στο σφράγισμα ταυτίζεται μάλλον με την Κλεοπάτρα Γ'. Εάν αυτό ευσταθεί, τότε ο συνδυασμός των στοιχείων και των 4 θεοτήτων έχει ως σκοπό να τονίσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της θεοποιημένης βασίλισσας, όπως η δύναμη, η αρετή, η παροχή προστασίας και ευημερίας³⁰⁹.

Η Αφροδίτη εικονίζεται στο **αρ. 97 (Εικ. 96)**, ένα μοναδικό σφράγισμα από το Άμστερνταμ. Η ώριμη φυσιογνωμία της μορφής με τα μεγάλα μάτια και τη μυτερή μύτη δίνει την εντύπωση ενός πορτρέτου. Η κακή κατάσταση διατήρησης του σφραγίσματος δεν επιτρέπει ωστόσο κάποια ταύτιση και δεν είναι δυνατό να αναγνωριστεί εάν η κεφαλή εικονίζει όντως θεότητα ή κάποια Πτολεμαία βασίλισσα. Ομάδα τριών σφραγισμάτων, μεταξύ αυτών το **αρ. 98 (Εικ. 97)** από το APM, που δημιουργήθηκαν από την ίδια σφραγίδα αποκαλύπτει ξανά τη δυσκολία διάκρισης μεταξύ θεοτήτων και βασιλισσών. Η ιδεαλιστική ομορφιά και τα σύμβολα που φέρει η μορφή αποτελούν χαρακτηριστικά της Αφροδίτης. Συγκρίνοντας αυτήν την κεφαλή με αντίστοιχες σε άλλα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού, ο Milne³¹⁰ και οι Lorber και van Oppen την ταυτίζουν με πιθανό πορτρέτο της Κλεοπάτρας Β'³¹¹.

Σε ελάχιστες μόνον περιπτώσεις τα σφραγίσματα αποκαλύπτουν το εικονογραφικό τους θέμα. Το μέχρι πρότινος αδημοσίευτο σφράγισμα **αρ. 99 (Εικ. 98)** από το Άμστερνταμ φέρει επιγραφή που επιτρέπει την κατανόηση του εικονογραφικού του θέματος. Πάνω από την κεφαλή εικονίζεται φτερωτός ηλιακός δίσκος με δύο *ουραίους* και στα δεξιά του θεατή εικονίζεται ένα πεντάκτινο άστρο. Κάτω από την κεφαλή διακρίνεται επιγραφή *XAPIC*, η οποία οδηγεί και στην ταύτιση της μορφής. Αν και η σχέση του Έρωτα και της Χάριτος είναι κατανοητή, το άστρο και ο φτερωτός ηλιακός δίσκος αποτελούν ωστόσο ανεξήγητα εικονογραφικά στοιχεία που συμπλέκουν την ελληνική και αιγυπτιακή παράδοση³¹².

Ο Έρωσ εικονίζεται και στο **αρ. 100 (Εικ. 99)**, από το APM. Το **αρ. 101 (Εικ. 100)**, ένα μεγαλύτερο σφράγισμα από το Άμστερνταμ εικονίζει Έρωτα στην ίδια κλίμακα με λέοντα. Το σφράγισμα αποτελεί ίσως ένδειξη της δημοτικότητας που

³⁰⁵ Milne 1916, 100.

³⁰⁶ Milne 1916, 100.

³⁰⁷ Πλούτ. *Π. Ίσ. και Οσ.* Θ', 354C.

³⁰⁸ Lorber & van Oppen 2018, 367, 377, εικ. 48.

³⁰⁹ van Oppen 2021 B', 64.

³¹⁰ Milne 1916, 100.

³¹¹ van Oppen 2021 B', 64-65. Lorber & van Oppen 2018, 373, 377, εικ. 65.

³¹² van Oppen 2021 B', 65.

απολάμβαναν διηγήσεις σχετικά με λέοντα που έχει αγκάθι στο πέλμα του, όπως η μεταγενέστερη αφήγηση του Αύλου Γέλλιου³¹³.

³¹³ Πλίν. *Φυσ. Ιστ.* Η.21. Γέλλ. *Αττ.* ν. Ε.14. van Oppen 2021 Β', 65. Lorber & van Oppen 2017, 90.

4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα

Τα σφραγίσματα του Εντφού είναι γνωστά ως επί το πλείστον για τα υστερο-ελληνιστικά πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλέων και βασιλισσών. Περίπου τα μισά σφραγίσματα του αρχείου εικονίζουν κεφαλές, με το 1/3 αυτών περίπου να είναι γυναικείες. Η σύγκριση των κεφαλών στα σφραγίσματα του Εντφού με τα αντίστοιχα σε νομίσματα έχει οδηγήσει την έρευνα στην ταύτιση των περισσότερων με πορτρέτα Πτολεμαίων ηγεμόνων³¹⁴. Ωστόσο, τα νομίσματα και οι σφραγίδες δεν ακολουθούν τις ίδιες εικονογραφικές συμβάσεις, γεγονός που οφείλεται μάλλον στις διαφορετικές τους λειτουργίες. Για παράδειγμα, στα νομίσματα οι Πτολεμαίοι ηγεμόνες εικονίζονται αγένειοι, ενώ στις σφραγίδες εικονίζονται με διάφορους τύπους γενειάδας. Επίσης, υπάρχουν ελάχιστα νομισματικά πορτρέτα των Πτολεμαίων του 2^{ου} και 1^{ου} αι π.Χ. μετά τον Πτολεμαίο Ε΄. Σε όσες περιπτώσεις αυτοί εικονίζονται σε νομίσματα δεν φαίνεται να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τύπο³¹⁵. Η διάκριση μεταξύ ηγεμόνων και ιδιωτών όπως και μεταξύ θεών και ανθρώπων, δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις εφικτή. Ωστόσο, κάποιες μη ηγεμονικές μορφές είναι δυνατόν να αναγνωριστούν³¹⁶. Ο Milne δημοσιεύοντας τα σφραγίσματα του Τορόντο ταυτοποίησε τα όποια ηγεμονικά πορτρέτα, ωστόσο αναφέρει ότι κάποιες από τις σφραγίδες είναι πιθανώς προϊόντα κατώτερης ποιότητας παραγωγής και πιθανώς η απεικόνιση του εκάστοτε προσώπου να έχει υποστεί αλλαγές³¹⁷.

Ξεκινώντας με τα ανδρικά ηγεμονικά πορτρέτα, ο πρώτος Πτολεμαίος ηγεμόνας που θα εξεταστεί είναι ο Πτολεμαίος ΣΤ΄. Αυτός εικονίζεται στα σφραγίσματα **αρ. 102-103 (Εικ. 101-102)** μαζί με την αδελφή-σύζυγό του Κλεοπάτρα Β΄³¹⁸. Ο Milne αντιθέτως αναγνωρίζει στο **αρ. 102 (Εικ. 101)** τα συζευγμένα πορτρέτα του Πτολεμαίου Γ΄ και της Κλεοπάτρας Γ΄³¹⁹. Το πορτρέτο του Πτολεμαίου στο **αρ. 103 (Εικ. 102)** από το APM ομοιάζει με το αντίστοιχο πορτρέτο σε αργυρό τετράδραχμο από την Αλεξάνδρεια (**Εικ. 103**), όπου ο ηγεμόνας εικονίζεται σε νεαρή ηλικία³²⁰. Τα **αρ. 104-105 (Εικ. 104-105)** εικονίζουν έναν άλλο τύπο πορτρέτου του Πτολεμαίου ΣΤ΄ που συναντάται σε αρκετά σφραγίσματα και έχει παράλληλο σε αργυρό τετράδραχμο του ίδιου που κόπηκε στην Πτολεμαΐδα της Φοινικικής ακτής (**Εικ. 106**)³²¹. Σε αυτόν τον τύπο των σφραγισμάτων ο ηγεμόνας εικονίζεται με πιο «κλασικό» προφίλ, μύτη που ακολουθεί τη γραμμή του μετώπου και προεξέχον σαγόνι³²².

Το **αρ. 106 (Εικ. 107)** από το APM ανήκει σε μια ομάδα σφραγισμάτων που εικονίζουν πορτρέτα νεαρών ηγεμόνων που μπορούν να ταυτιστούν με τον Πτολεμαίο ΣΤ΄. Το σφράγισμα εικονίζει συζευγμένα τα πορτρέτα ηγεμόνα σε παιδική ηλικία και γηραιότερης βασίλισσας. Η γυναικεία μορφή δεν μπορεί να είναι η μητέρα του ηγεμόνα, καθώς σε αυτήν την περίπτωση η βασίλισσα θα εικονιζόταν μπροστά από τον νεαρό ηγεμόνα. Τα πιθανά βασιλικά ζεύγη που εικονίζονται είναι οι Πτολεμαίος ΣΤ΄-

³¹⁴ van Oppen 2021 B΄, 52.

³¹⁵ Lorber 2021, 17.

³¹⁶ van Oppen 2021 B΄, 52.

³¹⁷ Milne 1916, 97.

³¹⁸ Plantzos 1996 A΄, 309-310. Lorber 2021, 24.

³¹⁹ Milne 1916, 100.

³²⁰ ANS SNG Berry 1499.

³²¹ BNF v. 368.

³²² Lorber 2021, 18, 24-25.

Κλεοπάτρα Β΄ ή Πτολεμαίος ΙΓ΄ - Κλεοπάτρα Ζ΄. Το δεύτερο ζεύγος αποκλείεται, καθώς η γυναικεία μορφή δεν ταιριάζει με τα γνωστά πορτρέτα της Κλεοπάτρα Ζ΄. Το πορτρέτο του νεαρού ηγεμόνα στο σφράγισμα έχει παρόμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά με χρυσό αλεξανδρινό *μνάειον* που εικονίζει τον Πτολεμαίο ΣΤ΄ στην παιδική ηλικία των έξι ετών (Εικ. 108)³²³. Και στα δύο πορτρέτα η μύτη αποδίδεται γαμψή, αλλά στο σφράγισμα οι κρόταφοι είναι μεγαλύτεροι, τα χείλη προεξέχουν και το σαγόι είναι πιο «αδύναμο». Τα αρ. 107-108 (Εικ. 109-110) εικονίζουν έναν άλλο τύπο πορτρέτου νεαρού ηγεμόνα που ταυτίζεται μάλλον με τον Πτολεμαίο ΣΤ΄³²⁴.

Τρία σφραγίσματα από το ROM, μεταξύ αυτών το αρ. 109 (Εικ. 111), φέρουν νεαρά πορτρέτα του Πτολεμαίου ΣΤ΄ με πιο ώριμο παρουσιαστικό. Η κόμη προεξέχει πάνω από το μέτωπο, τα ρουθούνια είναι μεγάλα και το κάτω χείλος και το σαγόι προεξέχουν. Η γενειάδα ακολουθεί τη γραμμή του σαγονιού και το πιγούνι είναι ξυρισμένο³²⁵. Υπάρχουν παραλλαγές αυτού του τύπου πορτρέτου με κοντή γενειάδα να καλύπτει το σαγόι και να συνοδεύεται από μουστάκι, όπως το αρ. 110 (Εικ. 112) από το Άμστερνταμ. Το σφράγισμα αρ. 111 (Εικ. 113) από το ROM εικονίζει έναν διαφορετικό τύπο πορτρέτου ηγεμόνα με ελαφρώς ανοιχτά χείλη. Λόγω φθοράς δεν είναι ευδιάκριτη η διαμόρφωση της μύτης, ωστόσο είναι ορατό το περίγραμμα μιας προεξέχουσας, γαμψής μύτης. Εάν αυτό ευσταθεί, τότε πρόκειται για τη χαρακτηριστική μύτη του Πτολεμαίου ΣΤ΄. Ένα άλλο στοιχείο που οδηγεί σε αυτήν την ταύτιση είναι ότι ο ίδιος τύπος κόμμωσης συναντάται στα σφραγίσματα που προαναφέρθηκαν³²⁶.

Ο επόμενος ηγεμόνας, πορτρέτα του οποίου θα εξεταστούν, είναι ο Πτολεμαίος Η΄. Δύο αλεξανδρινά νομίσματα, ένα τετράδραχμο και ένα δίδραχμο, φέρουν πορτρέτα του ίδιου κατά το 32^ο και 33^ο έτος βασιλείας του (Εικ. 114-115)³²⁷. Ο Πτολεμαίος μοιάζει αρκετά νεότερος δεδομένου ότι πρέπει να είναι στην 4^η δεκαετία της ζωής του. Τα νομίσματα χρονολογούνται περί το 139-138 και 138-137 π.Χ., πρόκειται δηλαδή για σύγχρονα της πρεσβείας που έστειλε ο Σκιπίωνας Αφρικανός στην Αλεξάνδρεια³²⁸. Σε αντίθεση με τις γραπτές πηγές που αναφέρουν τα παχύσαρκα χαρακτηριστικά του, στα νομίσματα ο Πτολεμαίος Η΄ εικονίζεται με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά. Αυτό αποδεικνύει πως αν δεν υπήρχαν τα τεκμήρια των πορτρέτων στα νομίσματα δεν θα ήταν δυνατή η αναγνώριση του πορτρέτου του Πτολεμαίου Η΄ στις σφραγίδες με βάση μόνο τις γραπτές πηγές. Παρά τις μικρές διαφορές τους και τα δύο νομίσματα εικονίζουν τον Πτολεμαίο Η΄ με σγουρούς βοστρύχους που περιβάλλουν το μέτωπο και δύο μικρούς βοστρύχους που υψώνονται μπροστά από το διάδημα. Το στόμα είναι μικρό με μαλακά χείλη και το πιγούνι είναι ελαφρώς παχουλό. Τα μάτια και η μύτη εικονίζονται στον χαρακτηριστικό «πτολεμαϊκό» τύπο³²⁹.

Στο αρχείο του Εντφού εντοπίζονται παράλληλα του πορτρέτου του Πτολεμαίου Η΄ στο δίδραχμο. Η σγουρή κόμη που περιβάλλει το πρόσωπο, τα μεγάλα στρογγυλά μάτια κάτω από το προεξέχον μέτωπο, και η ελαφρώς γαμψή μύτη με μεγάλα ρουθούνια εντοπίζονται σε έναν αριθμό σφραγισμάτων, μεταξύ αυτών τα αρ.

³²³ BM v. 1978,10211.1.

³²⁴ Lorder 2021, 17, 25-26.

³²⁵ Milne 1916, 93. Lorber 2021, 26-27.

³²⁶ Lorber 2021, 27-28. Milne 1916, 93.

³²⁷ BNF v. 369 και v. Z.2884,336.

³²⁸ Διόδ. XXXIII.28a.1-2. Αθήν. XXII.549e.

³²⁹ Lorber 2021, 18-19. Lorber & van Oppen 2017, 85-86.

112-113 (Εικ. 116-117) από το APM³³⁰. Ομοιότητες με το πορτρέτο στο δίδραχμο φέρουν και τα **αρ. 114-116 (Εικ. 118-120)** από το ROM. Τρία άλλα σφραγίσματα από την ίδια συλλογή, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 117 (Εικ. 121)**, προερχόμενα πιθανώς από την ίδια σφραγίδα φέρουν πορτρέτα όμοια με αυτό του Πτολεμαίου Η΄ στο δίδραχμο (**Εικ. 115**). Ωστόσο, τα φρύδια και το μέτωπο έχουν μια πιο συνοφρυωμένη έκφραση, η μύτη είναι πιο γαμψή και τα χείλη είναι λεπτά. Επίσης, στο σφράγισμα **αρ. 117** ο Πτολεμαίος φορά ασυνήθιστη μορφή διαδήματος που αποτελείται από τρεις ταινίες, με τις δύο εξωτερικές να φέρουν διακόσμηση. Παρόμοια φυσιognωμικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται και στα σφραγίσματα **αρ. 118-119 (Εικ. 122-123)**³³¹.

Μια μικρή ομάδα πορτρέτων, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τα **αρ. 120-121 (Εικ. 124-125)**, εικονίζουν τον Πτολεμαίο Η΄ νεαρό, αλλά με προεξέχον το κάτω χείλος και το σαγόι. Τα υπόλοιπα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά είναι τα συνήθη που εντοπίζονται στα πορτρέτα του. Άλλα πορτρέτα με προεξέχον το κάτω τμήμα του προσώπου (**αρ. 122-123, Εικ. 126-127**) έχουν συνήθως ένα ακόμη φυσιognωμικό χαρακτηριστικό αποκλίνον από τον συνήθη τύπο, όπως η έντονα γαμψή μύτη και το ρυτιδωμένο μέτωπο. Φαίνεται ότι η αρχικά ιδεαλιστικά αποδοσμένη εικόνα του ηγεμόνα σταδιακά δέχτηκε αλλαγές, οι οποίες δεν θα ήταν απαραίτητα διαρκείς. Το παχύ διπλό πιγούνι είναι χαρακτηριστικό των υστερότερων πορτρέτων του Πτολεμαίου Η΄ και συμβαδίζει με τις γραπτές πηγές που τον περιγράφουν ως παχύσαρκο. Στα υστερότερα πορτρέτα του ο Πτολεμαίος Η΄ δεν εικονίζεται με πλούσια κόμη, ενώ έχει κοντή γενειάδα, όπως φαίνεται από τα σφραγίσματα **αρ. 124-126 (Εικ. 128-130)**. Άξια αναφοράς είναι και τα **αρ. 127-128 (Εικ. 131-132)**, λόγω των συμβόλων που συνοδεύουν τον ηγεμόνα³³².

Ο Πτολεμαίος Θ΄ είναι ένας από τους ηγεμόνες των οποίων τα επίσημα πορτρέτα σε νομίσματα δεν είναι γνωστά. Ένας αριθμός απόκρυφων (;) πορτρέτων του έχουν αναγνωριστεί σε νομίσματα της Κύπρου που χρονολογούνται κατά την περίοδο εξορίας του στη νήσο και συγκεκριμένα κατά την πρώτη δεκαετία του 1^{ου} αι. π.Χ.³³³. Τα τετράδραχμα (**Εικ. 133-134**)³³⁴ εικονίζουν ηγεμόνα με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Πτολεμαίου Α΄, αλλά με διαφορετικά φυσιognωμικά χαρακτηριστικά. Τα δίδραχμα αυτής της περιόδου εικονίζουν τον Διόνυσο ως παιδιά. Ένα δίδραχμο εικονίζει ώριμο άνδρα (**Εικ. 135**)³³⁵, ενώ ένα δεύτερο (**Εικ. 136**)³³⁶ εικονίζει νεαρό άνδρα με τα φυσιognωμικά του χαρακτηριστικά να ομοιάζουν με αυτά στα πορτρέτα των τετραδράχμων. Πιθανώς, τα συγκεκριμένα νομίσματα φέρουν απόκρυφα πορτρέτα του ηγεμόνα που τα εξέδωσε, δηλαδή του Πτολεμαίου Θ΄. Τα πορτρέτα αυτά στερούνται των περισσότερων φυσιognωμικών χαρακτηριστικών που θεωρούνται «πτολεμαϊκά». Η μύτη είναι κοντή και ευθεία, το μέτωπο και η μύτη σχηματίζουν μια ευθεία, συνεχόμενη γραμμή, το σαγόι είναι μεγάλο και όχι παχουλό. Αν και ο Πτολεμαίος Θ΄ εντάσσεται από την έρευνα συχνά στα πορτρέτα του «τύπου του

³³⁰ Lorber 2021, 20. Lorber & van Oppen 2017, 86-87.

³³¹ Lorber 2021, 20-21. Lorber & van Oppen 2017, 87-88. Milne 1916, 91-92.

³³² Lorber 2021, 21-23.

³³³ Lorber 2016, 89-91, εικ. 15-19, 22.

³³⁴ BNF v. 178, 160. Εμπόριο Έργων Τέχνης Hamburg 80, lot 251.

³³⁵ BNF Luynes v. 3606.

³³⁶ BNF v. Z.2884,395.

Φύσκονα»³³⁷, πιθανώς ο ίδιος υιοθέτησε αυτόν τον τρόπο απεικόνισης κατά τα τελευταία έτη της ζωής του³³⁸.

Ο Πτολεμαίος Θ΄ απουσίαζε από την Αίγυπτο το διάστημα μεταξύ 107 π.Χ. και 89/88 π.Χ. και επομένως τα πορτρέτα του στις αιγυπτιακές σφραγίδες αναμένεται να τον εικονίζουν είτε νεαρό είτε μεσήλικα. Το **αρ. 129** από το ROM και το **αρ. 130** από το APM (**Εικ. 137-138**), εικονίζουν τον νεαρό Πτολεμαίο Θ΄ με αιγυπτιακή περιβολή. Η μύτη είναι κοντή και ευθεία και σχεδόν συνεχίζει στη γραμμή του μετώπου. Το πιγούνι δεν προεξέχει, αλλά η γραμμή του σαγονιού είναι ευδιάκριτη³³⁹. Ο Milne εξετάζοντας το **αρ. 129 (Εικ. 137)** ταύτισε τη μορφή με τον Ώρο³⁴⁰. Δύο ακόμα σφραγίσματα από το Άμστερνταμ (**αρ. 131-132, Εικ. 139-140**) εικονίζουν τον Πτολεμαίο Θ΄ στη μορφή του νόμιμου διαδόχου. Στο **αρ. 131 (Εικ. 139)** οι ακτίνες και το *κηρύκειον* (συχνά σύμβολο δυναστικής διαδοχής) πιθανώς παραπέμπουν στον «ηλιακό παίδα», ένα αιγυπτιακό θέμα που σχετίζεται με την κυκλική γέννηση και διαδοχή του θείου ηγεμόνα. Στο **αρ. 132 (Εικ. 140)** το φρύδι αποδίδεται με κουκίδες, μια τεχνοτροπία που συναντάται στο αρχείο του Εντφού σε γυναικείες κεφαλές με κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου (**αρ. 76, Εικ. 68**). Και στα δύο σφραγίσματα με *κηρύκειον* η συμπαγής κεφαλή και η ευθεία μύτη που δημιουργεί μια συνεχόμενη γραμμή από το μέτωπο συνάδουν με τα εικονογραφικά στοιχεία του Πτολεμαίου Θ΄³⁴¹.

Τα σφραγίσματα **αρ. 133-134 (Εικ. 141-142)** από το ROM, προερχόμενα από την ίδια σφραγίδα, εικονίζουν τον Πτολεμαίο Θ΄ ως νεαρό άνδρα με θώρακα και ορατές τις *πτέρυγες*. Τα πορτρέτα αυτά φέρουν παχύ εξόγκωμα από κόμη πάνω από το μέτωπο, βόστρυχο που ομοιάζει με κέρας πάνω από το αυτί που συστρέφεται πάνω από το διάδημα, ευθεία μύτη που δημιουργεί ευθεία γραμμή με το μέτωπο, κοντή σγουρή γενειάδα και ξυρισμένο πιγούνι³⁴².

Στα ενήλικα πορτρέτα του ο Πτολεμαίος Θ΄ εικονίζεται αγένειος. Στο **αρ. 135 (Εικ. 143)** εικονίζεται ηγεμονικό ζεύγος με τον ηγεμόνα να φορά δορά αετού. Πιθανώς το ανδρικό πορτρέτο ταυτίζεται με τον Πτολεμαίο ΣΤ΄, καθώς τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά ομοιάζουν με αυτά της κεφαλής στο διονυσιακό δίδραχμο (**Εικ. 135**)³⁴³. Ο Milne εξετάζοντας το σφράγισμα κάνει λόγο για πορτρέτο του Πτολεμαίου Η΄³⁴⁴. Στο **αρ. 136 (Εικ. 144)** από το APM αν και δεν διατηρείται το κατώτερο μέρος του προσώπου το πορτρέτο ανήκει μάλλον στον Πτολεμαίο Θ΄. Το **αρ. 137 (Εικ. 145)** επίσης από το APM εικονίζει νεαρό ηγεμόνα, η μύτη του οποίου ακολουθεί τη γραμμή του μετώπου. Το συγκεκριμένο πορτρέτο μπορεί να συγκριθεί με ένα από τα τετράδραχμα του Πτολεμαίου Θ΄ (**Εικ. 134**). Στο σφράγισμα **αρ. 138 (Εικ. 146)** από το ROM τα μεγάλα, βαθιά τοποθετημένα σε κόγχες μάτια και το «βαρύ» πιγούνι της μορφής θυμίζουν τον Πτολεμαίο Α΄, αλλά η μύτη ακολουθεί την ευθεία του μετώπου αποτελεί φυσιογνωμικό χαρακτηριστικό του Πτολεμαίου Θ΄. Ο τύπος αυτός ίσως αποσκοπεί σε εξίσωση του Πτολεμαίου Θ΄ με τον ιδρυτή της δυναστείας³⁴⁵.

³³⁷ Ο συγκεκριμένος τύπος ανδρικού ηγεμονικού πορτρέτου συζητείται αναλυτικότερα παρακάτω.

³³⁸ Lorber 2021, 28-29.

³³⁹ Lorber 2021, 29.

³⁴⁰ Milne 1916, 90.

³⁴¹ Lorber 2021, 29-30.

³⁴² Lorber 2021, 31. Milne 1916, 93.

³⁴³ Lorber 2021, 31.

³⁴⁴ Milne 1916, 95, 100.

³⁴⁵ Lorber 2021, 31-32. Milne 1916, 91.

Ο Πτολεμαίος Ι΄ είναι ένας ακόμα ηγεμόνας από τον οποίο δεν είναι γνωστά επίσημα πορτρέτα σε νομίσματα. Ένα απόκρυφο πορτρέτο του έχει αναγνωριστεί σε δραχμή από την Κύπρο στον διονυσιακό τύπο που χρονολογείται πριν το 110 π.Χ. (**Εικ. 147**)³⁴⁶. Το πορτρέτο δεν μοιάζει με τα απόκρυφα πορτρέτα του Πτολεμαίου Θ΄ και πρέπει να εικονίζει τον νεότερο αδερφό του που σφετερίστηκε τον βασιλικό τίτλο στην Κύπρο το 114 π.Χ. Με βάση αυτό το απόκρυφο πορτρέτο αναγνωρίζονται 4 πορτρέτα του Πτολεμαίου Ι΄ σε σφραγίσματα του Εντφού. Το **αρ. 139** από το ROM και το **αρ. 140** από το APM (**Εικ. 148-149**) φέρουν πορτρέτα με φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που ομοιάζουν αρκετά με αυτά στο απόκρυφο πορτρέτο³⁴⁷. Στο **αρ. 139** ο Milne αναφέρει ότι η μορφή φορά λεοντή και την ταυτίζει με ιδεαλιστικό πορτρέτο του Αλεξάνδρου Γ΄³⁴⁸. Δύο ακόμα σφραγίσματα, ένα από το Τορόντο (**αρ. 141, Εικ. 150**) και ένα από το Άμστερνταμ (**αρ. 142, Εικ. 151**), στερούνται ιδιαίτερων συμβόλων. Τα συγκεκριμένα πορτρέτα του Πτολεμαίου Ι΄ τον αποδίδουν σε αρκετά νεαρή ηλικία και υπάρχει μια γενική ομοιότητα με τα πρώιμα πορτρέτα του Πτολεμαίου Η΄. Ωστόσο, δεν πρόκειται για απεικονίσεις του δεύτερου, λόγω διαφοροποιήσεων ως προς τον τρόπο απόδοσης της κόμης, των ματιών και της μύτης. Σε αντίθεση με την κόμη του Πτολεμαίου Η΄, αυτή του Πτολεμαίου Ι΄ είναι πιο «συμπαγής», με μικρά εξογκώματα πάνω από το μέτωπο και με μεγαλύτερους βοστρύχους πάνω από το αυτί που δημιουργούν σιγμοειδή καμπύλη. Επίσης, τα μάτια του Πτολεμαίου Η΄ είναι μεγαλύτερα από αυτά του Πτολεμαίου Ι΄ και τα ρουθούνια του πρώτου μοιάζουν μεγάλα σε αντίθεση με αυτά του δεύτερου³⁴⁹.

Στα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού αναγνωρίζεται ένας γενικός τύπος ανδρικού ηγεμονικού πορτρέτου με παχύσαρκα χαρακτηριστικά που αποκαλείται συμβατικά «τύπος Φύσκινα». Αυτός ο εικονογραφικός τύπος φαίνεται να δημιουργείται επί Πτολεμαίου Η΄ Φύσκινα, από τον οποίο αντλεί την ονομασία του. Η δυσκολία ταύτισης των συγκεκριμένου τύπου πορτρέτων έγκειται στο ότι πιθανώς ο τύπος αυτός χρησιμοποιήθηκε τόσο για τον Πτολεμαίο Η΄ όσο και για τους διαδόχους του, Πτολεμαίο Θ΄ και Ι΄ που επίσης ήταν παχύσαρκοι³⁵⁰. Ο Πτολεμαίος Ι΄ έγινε ιδιαίτερα παχύσαρκος σύμφωνα με τις γραπτές πηγές και γι' αυτόν τον λόγο συχνά η έρευνα τον ταυτίζει σε κάποια πορτρέτα του «τύπου Φύσκινα»³⁵¹. Με βάση τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Πτολεμαίου Ι΄ στα νεαρότερα πορτρέτα μπορούν να αποδοθούν σε αυτόν 4 σφραγίσματα με τον «τύπο του Φύσκινα» που έχουν δημιουργηθεί από την ίδια σφραγίδα (**αρ. 143-146, Εικ. 152-155**). Στα σφραγίσματα αυτά ο Πτολεμαίος Ι΄ εικονίζεται γηραιότερος με κοντή γενειάδα και διπλό πιγούνι. Η κόμη αποδίδεται όπως και στα νεαρότερα πορτρέτα του, αλλά η μύτη είναι πιο μυτερή και πιο γαμψή. Ακόμα, τα μάτια μεγαλώνουν σε μέγεθος και ομοιάζουν με αυτά του Πτολεμαίου Η΄³⁵².

Πέραν των 4 σφραγισμάτων που μόλις εξετάστηκαν, υπάρχουν 16 ακόμα σφραγίσματα που δημιουργήθηκαν από 12 σφραγίδες με πορτρέτα «τύπου Φύσκινα»

³⁴⁶ Lorber 2016, 86-88, εικ. 11-14.

³⁴⁷ Lorber 2021, 32-33.

³⁴⁸ Milne 1916, 93, 99.

³⁴⁹ Lorber 2021, 33.

³⁵⁰ Kyrieleis 1975, 68. Krug 1978, 11-14.

³⁵¹ Αθήν. XII.73.550a-b.

³⁵² Lorber 2021, 33-34.

και εικονίζουν πιθανώς τον Πτολεμαίο Η΄ ή τον Πτολεμαίο Ι΄³⁵³. Τα σφραγίσματα **αρ. 147-148 (Εικ. 156-157)** από το ROM ανήκουν σε μια ομάδα 4 σφραγισμάτων (που δημιουργήθηκαν από 2 διαφορετικές σφραγίδες) που εικονίζει μάλλον τον Πτολεμαίο Η΄ με ανώμαλη μύτη, παχιά χείλη, μεγάλο «βαρύ» πιγούνι και μεγάλο προγούλι³⁵⁴. Το **αρ. 149 (Εικ. 158)** από το Άμστερνταμ και το **αρ. 150 (Εικ. 159)** από το Τορόντο ανήκουν σε μια άλλη ομάδα 6 σφραγισμάτων, προερχόμενων από 4 διαφορετικές σφραγίδες, που εικονίζει ηγεμόνα με πιο συμπαγή κεφαλή, μεγάλη γαμψή μύτη και μικρά μάτια μεταξύ μεγάλων βλεφάρων. Στα 6 αυτά σφραγίσματα δεν μπορεί να αναγνωριστεί κάποιο συγκεκριμένο φυσιογνωμικό χαρακτηριστικό του Πτολεμαίου Η΄ ή του Πτολεμαίου Ι΄, αλλά η απουσία της διακριτής κόμης του Πτολεμαίου Ι΄ ενισχύει πιθανώς την υπόθεση ότι εικονίζεται μάλλον ο Πτολεμαίος Η΄³⁵⁵.

Τα σφραγίσματα **αρ. 151-152 (Εικ. 160-161)** από το Τορόντο εικονίζουν ηγεμόνα με επιμήκη κεφαλή και την κόμμωση του Πτολεμαίου Ι΄, στοιχεία που πιθανώς οδηγούν στην ταύτιση των δύο πορτρέτων. Το **αρ. 153 (Εικ. 162)** επίσης από το ROM φέρει πορτρέτο που συνδυάζει μια επιμήκη κεφαλή με τα χαρακτηριστικά μάτια του Πτολεμαίου Η΄. Το **αρ. 154** από το APM και το **αρ. 155** από το ROM (**Εικ. 163-164**) δεν προσφέρουν πληροφορίες για την αναγνώριση του εικονιζόμενου προσώπου, ωστόσο στο **αρ. 155 (Εικ. 164)** το φρύδι αποδίδεται με κουκίδες, μια τεχνική που εντοπίστηκε και σε πορτρέτο του Πτολεμαίου Θ΄ (**αρ. 132, Εικ. 140**)³⁵⁶. Τα **αρ. 153-155 (Εικ. 162-164)** φέρουν ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά με κεφαλή ανδρικής μορφής σε κειμηλιόλιθο από υαλόμαζα (**Εικ. 165**). Στον κειμηλιόλιθο εικονίζεται κεφαλή ανδρικής μορφής με διάδημα και *καυσία*, σαρκώδη μάγουλα, «βαρύ» πιγούνι, μεγάλη μύτη και βαθιά τοποθετημένα μάτια. Το πορτρέτο στον κειμηλιόλιθο ταυτίζεται, σύμφωνα με τον Πλάντζο με κάποιον από τους υστερότερους Πτολεμαίους και ειδικότερα τον Πτολεμαίο Θ΄ ή τον Πτολεμαίο Ι΄³⁵⁷.

Από τον Πτολεμαίο ΙΒ΄ σώζεται ένα μόνο νομισματικό πορτρέτο. Πρόκειται για μια δραχμή του 53/52 π.Χ. (**Εικ. 166**), στην οποία ο Πτολεμαίος ΙΒ΄ εικονίζεται με πλούσια κόμη πάνω από το μέτωπό του που ομοιάζει με αυτήν του Πτολεμαίου Η΄³⁵⁸. Η μύτη είναι μικρή και γαμψή με μεγάλα ρουθούνια. Στο αρχείο του Εντφού υπάρχει ένας τύπος πορτρέτου που ομοιάζει με το πορτρέτο στη δραχμή και συναντάται σε 7 σφραγίσματα που δεν έχουν δημιουργηθεί από την ίδια σφραγίδα³⁵⁹. Στα σφραγίσματα αυτά ανήκει το **αρ. 156** από το ROM και το **αρ. 157** από το APM (**Εικ. 167-168**) που αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου πορτρέτου. Διαφορετικοί τύποι πορτρέτου εικονίζονται στα **αρ. 158-159 (Εικ. 169-170)** από το APM³⁶⁰. Έναν διαφορετικό τύπο πορτρέτου φέρει το **αρ. 160 (Εικ. 171)** από το ROM που εικονίζει τον Πτολεμαίο ΙΒ΄ αγένειο. Ωστόσο, η ταύτιση δεν είναι βέβαιη, καθώς η κόμη του ηγεμόνα καλύπτεται και δεν είναι ευδιάκριτη³⁶¹. Παράλληλο του **αρ. 160**

³⁵³ Η δυσκολία διάκρισης μεταξύ Πτολεμαίου Η΄ και Πτολεμαίου Ι΄ σε πορτρέτα «τύπου Φύσκονα» εντοπίζεται και στα σφραγίσματα από το αρχείο της Πάφου. Kyrialeis 2015, 39. Για τα ηγεμονικά πορτρέτα στο αρχείο της Πάφου βλ. υποενότητα 5.3 **Ηγεμονικά πορτρέτα**.

³⁵⁴ Lorber 2021, 35. Milne 1916, 92, 98.

³⁵⁵ Lorber 2021, 35.

³⁵⁶ Lorber 2021, 35-36. Milne 1916, 92.

³⁵⁷ Plantzos 1999, 101-102. Ο ίδιος 1996 Β΄, 44.

³⁵⁸ Gorny & von Mosch 2015, v. 316. Gentili 2014, v. 19.

³⁵⁹ Kyrialeis 1975, πίν. 68.

³⁶⁰ Lorber 2021, 37-38. Lorber & van Oppen 2017, 81. Milne 1916, 93, 99.

³⁶¹ Lorber 2021, 38. Milne 1916, 92, 98-99.

(**Εικ. 171**) εντοπίζεται σε πυραμιδοειδή σφραγίδα-φυλαχτό από ασβεστόλιθο από τη Γερώνησο της Κύπρου (**Εικ. 172**). Σε μια από τις πλάγιες πλευρές της σφραγίδας-φυλαχτού εικονίζεται κεφαλή ανδρικής μορφής με *pschent*. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της μορφής ομοιάζουν με αυτά του Πτολεμαίου IB', ωστόσο μπορεί να εικονίζεται κάποιος από τους άρρενες διαδόχους του³⁶².

Η πλειοψηφία των σφραγισμάτων με το πορτρέτο του Πτολεμαίου IB' τον εικονίζουν νεαρό με γενειάδα και με τις *πτέρυγες* του θώρακά του ορατές (**αρ. 161-162**) (**Εικ. 173-174**). Η πλούσια κόμη και η γενειάδα θυμίζουν πορτρέτα του Πτολεμαίου Η' σε νεαρή ηλικία (**αρ. 116, Εικ. 120**). Παρόμοιος τύπος πορτρέτου του Πτολεμαίου IB' εικονίζεται σε μια ομάδα μέτριας ποιότητας σφραγισμάτων που περιλαμβάνει 3 διαφορετικά ζεύγη σφραγισμάτων που έχουν δημιουργηθεί το καθένα από την ίδια σφραγίδα. Στα σφραγίσματα αυτά η μύτη είναι μεγάλη και τραχιά και τα χείλη παχιά. Ενδιαφέρον παράδειγμα από αυτήν την ομάδα είναι το **αρ. 163 (Εικ. 175)** από το ROM, γιατί το φρύδι του ηγεμόνα εικονίζεται με κουκίδες, μια καλλιτεχνική σύμβαση που έχει εντοπιστεί σε αρκετά σφραγίσματα. Εάν τα σφραγίσματα έχουν ορθά ταυτιστεί, τότε η καλλιτεχνική αυτή σύμβαση παρατηρείται από τις αρχές της βασιλείας του Πτολεμαίου Θ' έως και αυτήν του Πτολεμαίου IB'. Άλλα ενδιαφέροντα σφραγίσματα της ίδιας ομάδας πορτρέτων του Πτολεμαίου IB' είναι τα **αρ. 164-165 (Εικ. 176-177)**, με το δεύτερο να φέρει τη μοναδική ευδιάκριτη επιγραφή που σχετίζεται με πορτρέτο ηγεμόνα³⁶³.

Λόγω της χρήσης κοινών εικονογραφικών στοιχείων στα πορτρέτα του Πτολεμαίου Η' και του Πτολεμαίου IB' είναι δύσκολη η διάκριση μεταξύ των δύο ηγεμόνων. Υπάρχει ένας αριθμός σφραγισμάτων που λόγω των εικονογραφικών και φυσιογνωμικών στοιχείων που φέρουν, τα πορτρέτα δεν μπορούν να ταυτιστούν με τον Πτολεμαίο Η' ή τον Πτολεμαίο IB'. Τα **αρ. 166-167 (Εικ. 178-179)** από το ROM εικονίζουν νεαρό ηγεμόνα με μεγάλα μάτια που πρόκειται ίσως για τον Πτολεμαίο Η' εξαιτίας του πιθανού ίχνους μουστακιού. Το **αρ. 168 (Εικ. 180)** επίσης από το Τορόντο εικονίζει γηραιότερο ηγεμόνα με μυτερή, γαμψηή μύτη που θυμίζει πορτρέτα του Πτολεμαίου Η'. Η σγουρή γενειάδα όμως και η απουσία μουστακιού στο συγκεκριμένο πορτρέτο οδηγεί σε πιθανή ταύτιση με τον Πτολεμαίο IB'³⁶⁴.

Το **αρ. 169 (Εικ. 181)**, εξαιρετικής ποιότητας σφράγισμα από το Τορόντο, εικονίζει κεφαλή γενειοφόρου ηγεμόνα με πλούσια κόμη, κοντή μύτη και μαλακά παχιά χείλη. Ο Milne ανέγνωσε το σφράγισμα ως κεφαλή γυναικείας μορφής στεφανωμένη με σίτο³⁶⁵. Με μια πρώτη ματιά το πορτρέτο μοιάζει γυναικείο, ωστόσο, η παρουσία κηρυκείου σε συνδυασμό με τα άλλα ηγεμονικά στοιχεία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το σφράγισμα εικονίζει Πτολεμαίο ηγεμόνα. Στο αρχείο του Εντφού και ο Πτολεμαίος Η' και ο Πτολεμαίος IB' εικονίζονται με *κηρύκειον* (**αρ. 127, 158, Εικ. 131, 169**), αλλά μόνον ο πρώτος με δορά ελέφαντα (**αρ. 121, Εικ. 125**). Αυτά τα στοιχεία σε συνδυασμό με την απουσία γενειάδας κάνουν πιο πιθανή την ταύτιση του πορτρέτου στο **αρ. 169 (Εικ. 181)** με τον Πτολεμαίο IB'³⁶⁶.

Ένα ακόμη αμφιβόλου ταύτισης σφράγισμα βρίσκεται στο Τορόντο και είναι το **αρ. 170 (Εικ. 182)**. Η πλούσια κόμη που περιβάλλει το πρόσωπο εντοπίζεται τόσο

³⁶² Connelly & Plantzos 2006, 273.

³⁶³ Lorber 2021, 38-41.

³⁶⁴ Lorber 2021, 41-42.

³⁶⁵ Milne 1916, 94, αρ. 191.

³⁶⁶ Lorber 2021, 42.

στα πρώιμα πορτρέτα του Πτολεμαίου Η΄ όσο και στα καλύτερης ποιότητας πορτρέτα του Πτολεμαίου ΙΒ΄³⁶⁷. Το φρύδι ανασηκώνεται προς το μέσον του μετώπου, αλλά το μάτι δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλο. Η μύτη δεν ομοιάζει με τον συνήθη εικονογραφικό τύπο μύτης κανενός από τους δύο ηγεμόνες. Μια άλλη πιθανότητα είναι το σφραγίσμα να αποτελεί πορτρέτο ενός άλλου νεαρού, λιγότερο γνωστού ως προς τα πορτρέτα του, ηγεμόνα, ίσως του Πτολεμαίου ΙΑ΄ ή του Πτολεμαίου ΙΓ΄ ή του Πτολεμαίου ΙΕ΄ Καισαρίωνα³⁶⁸. Ωστόσο, η διερεύνηση μιας τέτοιας πιθανότητας δεν είναι δυνατή μέσω της σύγκρισης με ταυτισμένα πορτρέτα³⁶⁹. Σύμφωνα με τον Milne, το πορτρέτο στο **αρ. 170 (Εικ. 182)** ταυτίζεται ίσως με τον Αντίοχο Θ΄ Κυζικηνό³⁷⁰ ή τον Πτολεμαίο Ι΄³⁷¹. Η βασιλεία του Αντίοχου ήταν σχεδόν ταυτόχρονη με αυτήν του Πτολεμαίου Θ΄ και κατά τον 2^ο αι. π.Χ. ο Πτολεμαϊκός και ο Σελευκιδικός Οίκος είχαν συνδεθεί πολλές φορές με επιγαμίες, επομένως δεν αποκλείεται κάποιος από τους Πτολεμαίους να έμοιαζε με τους Σελευκίδες συγγενείς του³⁷².

Στο αρχείο του Εντφού υπάρχουν και πολλά παιδικά ηγεμονικά πορτρέτα, κάποια από τα οποία εξετάστηκαν νωρίτερα. Οι πρίγκιπες ή παιδιά βασιλείς εικονίζονται σε σφραγίσματα, συνήθως με ένα ή δύο σύμβολα, με πιο σύνηθες το *κηρύκειον* που δηλώνει πιθανώς τη νόμιμη διαδοχή. Επί Πτολεμαίου ΣΤ΄ και Πτολεμαίου Η΄ ένας αριθμός πριγκίπων (ηλικίας 8 ή 9 ετών), από τον Πτολεμαίο Ευπάτορα έως τον Πτολεμαίο Μεμφίτη, και ίσως τον Πτολεμαίο Θ΄, κατείχε τον τίτλο του επώνυμου ιερέα του Αλεξάνδρου Γ΄ και των θεοποιημένων Πτολεμαίων³⁷³. Το αξίωμα του επώνυμου ιερέα φαίνεται ότι σηματοδοτούσε την είσοδό τους στον δημόσιο βίο και ίσως ήταν ισάξιο με την αναγνώρισή τους ως διάδοχοι. Ο τελευταίος πρίγκιπας που έλαβε αυτόν τον τίτλο ήταν υιός του Πτολεμαίου Θ΄, το έτος 109/8 π.Χ.³⁷⁴. Επί βασιλείας του Πτολεμαίου ΙΒ΄, τα πρωτόκολλα των εγγράφων σταματούν να αναφέρουν ονομαστικά επώνυμους ιερείς και πιθανώς τότε η λατρεία του Αλεξάνδρου σταμάτησε να αποτελεί ευθύνη των Πτολεμαίων πριγκίπων. Εάν οι υστερότερες γενιές Πτολεμαίων πριγκίπων έλαβαν δημόσιες τιμές, οι τιμές αυτές θα ήταν διαφορετικές. Γι' αυτόν τον λόγο, οι σφραγίδες που εικονίζουν πρίγκιπες πιθανώς περιορίζονται στον 2^ο αι. π.Χ. και ιδιαίτερα στα μέσα του αιώνα, όταν η δημόσια προβολή των βασιλικών γόνων ήταν ιδιαίτερα εμφανής³⁷⁵.

Η παρουσία παιδικών ηγεμονικών πορτρέτων σε σφραγίσματα δημιουργεί ερωτήματα. Μια σφραγίδα με το πορτρέτο ενός ηγεμόνα δηλώνει ότι ο ιδιοκτήτης της σφραγίδας είναι αξιωματούχος ή *φίλος* του ηγεμόνα και υπονοείται ο επίσημος χαρακτήρας του εγγράφου. Η χρήση όμως σφραγίδας που εικονίζει πρίγκιπα ή παιδα ηγεμόνα δηλώνει μάλλον ότι ο ιδιοκτήτης της σφραγίδας έχει στενή προσωπική σχέση με τη βασιλική οικογένεια. Σφραγίδες αυτού του είδους κυκλοφορούσαν μάλλον όταν

³⁶⁷ Βλ. παραπάνω για τα αντίστοιχα πορτρέτα των Πτολεμαίων Η΄ και ΣΤ΄, καθώς και Poole 1883, πίν. XXI-XXII. για Πτολεμαίο Η΄ και Poole 1883, πίν. XIX-XX. για Πτολεμαίο ΣΤ΄.

³⁶⁸ Parlasca 1967, 180-184, εικ. 9. Kyrieleis 1975, 68, πίν. 55. Krug 1978, 11-14, 17 εικ. 21. Maehler 1983, 9-10, πίν. 2c. Svenson 1995, 105, 227, v. 92, πίν. 51.

³⁶⁹ Lorber 2021, 42-43. Milne 1916, 93.

³⁷⁰ Για νομισματικά πορτρέτα του Αντίοχου Θ΄ βλ. Gardner 1879, πίν. XXIV, εικ. 7 και πίν. XXV, εικ. 5.

³⁷¹ Βλ. παραπάνω για τους εικονογραφικούς τύπους των πορτρέτων του Πτολεμαίου Ι΄.

³⁷² Milne 1916, 99.

³⁷³ Chauveau 2000, 257-259.

³⁷⁴ Minas 2000, 161, v. 624.

³⁷⁵ Lorber 2021, 43-44.

κάποιος πρίγκιπας εισερχόταν στον δημόσιο βίο ή εόρταζε κάποιο σημαντικό γεγονός στη σταδιοδρομία του, όπως τα *ανακλητήρια*. Η λειτουργία αυτών των σφραγίδων ήταν, σύμφωνα με τη Lorber, να ενώσουν αξιωματούχους απ' όλο το βασίλειο σε μια κοινή ελπίδα για τη συνέχιση της δυναστείας. Συνδέοντας αξιωματούχους με τη βασιλική οικογένεια, οι σφραγίδες πετύχαιναν να διαδώσουν το μήνυμα ότι οι αξιωματούχοι γνώριζαν προσωπικά τον ηγεμόνα και συμμετείχαν στη ζωή της βασιλικής αυλής³⁷⁶.

Τα παιδικά ηγεμονικά πορτρέτα στο αρχείο του Εντφού χωρίζονται σε 2 γενικές κατηγορίες: α) αυτά που εικονίζουν παιδιά με πλατύ διάδημα και β) αυτά που εικονίζουν παιδιά με λεπτή ταινία, πιθανώς διαφορετική του διαδήματος. Αρχικά, η έρευνα υποστήριξε ότι το πλατύ διάδημα θεωρείται τυπικό της ύστερης Πτολεμαϊκής εικονογραφίας, επομένως το λεπτό διάδημα είναι πρωιμότερο χρονολογικά. Λεπτά διαδήματα εντοπίζονται στα νομισματικά πορτρέτα των Πτολεμαίων Ε', ΣΤ' και Η'³⁷⁷, ωστόσο το διάδημα είναι πλατύ σε όλα τα σφραγίσματα του Εντφού που εικονίζουν τον Πτολεμαίο ΣΤ'. Η προτίμηση μεταξύ λεπτού και πλατιού διαδήματος είναι επομένως άλλη μια διαφορά στις εικονογραφικές συμβάσεις μεταξύ σφραγίδων και νομισμάτων. Πιθανώς, πλατύ διάδημα μπορούσαν να φέρουν τόσο οι πρίγκιπες όσο και οι βασιλείς, ενώ η λεπτή ταινία αποτελούσε μάλλον στοιχείο του πρίγκιπα που είχε εισέλθει στον δημόσιο βίο μέσω του αξιώματος του επώνυμου άρχοντα, αλλά δεν είχε αποκτήσει πλήρες βασιλικό αξίωμα. Η απόκτηση πλήρους βασιλικού αξιώματος θα μπορούσε να συνδεθεί με τον εορτασμό των *ανακλητηρίων*³⁷⁸, ωστόσο είναι γνωστό ότι ο Πτολεμαίος Ε', ο Πτολεμαίος ΣΤ' και ο Πτολεμαίος Η' έγιναν βασιλείς πριν την ενηλικίωσή τους και οι δύο πρώτοι τουλάχιστον πριν τον εορτασμό των *ανακλητηρίων*³⁷⁹.

Ο πρώτος τύπος παιδικού ηγεμονικού πορτρέτου στα σφραγίσματα του Εντφού είναι αυτός του παιδα που φέρει μόνο πλατύ διάδημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί παιδικό πορτρέτο που εικονίζεται σε 8 σφραγίσματα, που δημιουργήθηκαν από 3 σφραγίδες (**αρ. 171**) (**Εικ. 183**). Η απουσία κηρυκείου οδηγεί ίσως στην υπόθεση ότι εικονίζεται παιδί-ηγεμόνας και όχι πρίγκιπας. Δεδομένου του ότι πρόκειται για τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. πιθανώς εικονίζεται ο Πτολεμαίος ΣΤ' κατά τα πρώτα έτη βασιλείας του ή ο Πτολεμαίος Η' κατά την περίοδο που συμβασίλευε με τον αδερφό του. Το μεγάλο μάτι κάτω από το υψωμένο φρύδι ταιριάζει με τα εικονογραφικά στοιχεία του Πτολεμαίου Η' και το ελαφρώς προεξέχον κάτω μέρος του προσώπου θυμίζει τα ενήλικα πορτρέτα του. Αυτός ο τύπος πορτρέτου πιθανώς δημιουργήθηκε κατά την άνοδο του Πτολεμαίου Η' στον θρόνο ως συμβασιλέας (φθινόπωρο 170 π.Χ.) όταν θα ήταν μεταξύ 9 και 14 ετών³⁸⁰.

Ένας άλλος τύπος παιδικού ηγεμονικού πορτρέτου είναι αυτός του παιδα με ακτίνες, πλατύ διάδημα και αιγίδα που εντοπίζεται σε 2 σφραγίσματα στο Τορόντο (**αρ.**

³⁷⁶ Lorber 2021, 49.

³⁷⁷ Poole 1883, πίν. XVI. για τα πορτρέτα του Πτολεμαίου Ε', Poole 1883, πίν. XIX, εικ. 1, 4. για πορτρέτα του Πτολεμαίου ΣΤ', και Poole 1883, πίν. XXI, εικ. 1-2, 5-6. για πορτρέτα του Πτολεμαίου Η'.

³⁷⁸ Πρόκειται για την επίσημη αναγόρευση του πρίγκιπα ως βασιλέα, κατά την οποία εορταζόταν και η ενηλικίωσή του. Ωστόσο, η ενηλικίωση μπορούσε να εορταστεί δημόσια ακόμα και ένα ο πρίγκιπας δεν ήταν ήδη βασιλιάς. Για τους Πτολεμαίους ηγεμόνες ο εορτασμός των *ανακλητηρίων* τελούνταν κατά το 17ο ή 18ο έτος της ζωής τους. Μοναδική περίπτωση αποτελούν τα *ανακλητήρια* του Πτολεμαίου Ε'. Lorber 2021, 49.

³⁷⁹ Lorber 2021, 44, 49.

³⁸⁰ Lorber 2016, 85-86. Η ίδια 2021, 44-45.

172-173, Εικ. 184-185), τα οποία εικονίζουν παιδί ή έφηβο. Εάν το πλατύ διάδημα όντως συμβολίζει το βασιλικό αξίωμα, ο νεαρός Πτολεμαίος Η΄ είναι ο μοναδικός πιθανός υποψήφιος, εφόσον οι επιλογές περιορίζονται στον 2^ο αι. π.Χ. Ο ίδιος φορά την αιγίδα ως άν γλαμύδα στα (ενήλικα) νομισματικά πορτρέτα του³⁸¹. Αυτό έχει ίσως ως σκοπό να τονίσει τη σχέση του με τον Πτολεμαίο Γ΄, του οποίου την επίκληση μοιράζεται και οι οποίοι στα νομίσματά του εικονίζεται να φορά επίσης αιγίδα ως άν γλαμύδα³⁸². Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των **αρ. 172-173 (Εικ. 184-185)** ομοιάζουν με αυτά του Πτολεμαίου Η΄ και η διαφορετική κόμμωση χρησιμοποιείται μάλλον συμβατικά για να δηλώσει ίσως μια πιο ώριμη ηλικία. Ωστόσο, στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο η αιγίδα που φοριέται ως άν γλαμύδα αποτελούσε χαρακτηριστικό του θεοποιημένου Αλεξάνδρου Γ΄ και στα πορτρέτα η παρουσία της υπονοεί σύγκριση ή ταύτιση με τον Αλέξανδρο³⁸³. Επομένως, στα συγκεκριμένα σφραγίσματα η αιγίδα έχει ίσως ως σκοπό να δηλώσει ότι ο εικονιζόμενος Πτολεμαίος φέρει το όνομα «Αλέξανδρος» (Πτολεμαίος Ι΄). Εάν αυτός ο τύπος πορτρέτου πράγματι εικονίζει τον Πτολεμαίο Ι΄, τότε απορρίπτεται η υπόθεση ότι το πλατύ διάδημα συνδέεται με το πλήρες βασιλικό αξίωμα, καθώς ο Πτολεμαίος Ι΄ δεν έγινε βασιλιάς ενόσω ήταν παιδί³⁸⁴.

Μια τρίτη ερμηνεία που αναφέρει η Lorber όσον αφορά τα πορτρέτα στα **αρ. 172-173 (Εικ. 184-185)** είναι ότι αυτά αναπαριστούν υστερότερους πρίγκιπες όπως οι Πτολεμαίοι ΙΓ΄, ΙΕ΄ Καισαρίων ή Πτολεμαίος Ήλιος (ο μεγαλύτερος υιός της Κλεοπάτρας από τον Μάρκο Αντώνιο). Ο τελευταίος είναι αρκετά πιθανός υποψήφιος λόγω των ακτινών και της αιγίδας. Παρ΄ όλα αυτά η χρονολόγηση του τύπου πορτρέτου επί βασιλείας της Κλεοπάτρας Ζ΄ δεν είναι πιθανή, επειδή τα 16 πορτρέτα της σε σφραγίδες από το αρχείο του Εντφού δεν φέρουν θεϊκά σύμβολα³⁸⁵.

Ο τρίτος τύπος παιδικού πορτρέτου είναι αυτός του εικονίζεται στο **αρ. 174 (Εικ. 186)** από το Τορόντο. Τα σαρκώδη χαρακτηριστικά της μορφής παραπέμπουν σε κάποια παιδικά πορτρέτα του Πτολεμαίου Η΄, αλλά η κόμμωση είναι διαφορετική και το *κηρύκειον* δηλώνει πιθανώς ότι πρόκειται μάλλον για διάδοχο παρά για βασιλέα. Η κοντή μύτη που δημιουργεί συνεχή γραμμή με το μέτωπο οδηγεί στη σκέψη ότι ίσως πρόκειται για το πορτρέτο του Πτολεμαίου Θ΄ ως παιδα³⁸⁶.

Ένας άλλος τύπος παιδικού πορτρέτου είναι αυτός του πρίγκιπα με έντονα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που φορά *καυσία* ή κρατά *κηρύκειον*. Το **αρ. 175 (Εικ. 187)** από το Τορόντο εικονίζει παιδί ή έφηβο με «έντονα» ζυγωματικά και ανασηκωμένη μύτη. Το **αρ. 176 (Εικ. 188)** επίσης από το Τορόντο εικονίζει τον ίδιο πρίγκιπα με μακρύ ίουλο. Η λεπτή ταινία ίσως συμβολίζει ότι πρόκειται για πρίγκιπα που εισήλθε στον δημόσιο βίο, δεν έχει αποκτήσει ακόμα πλήρη βασιλική θέση, αλλά κατέχει κάποια σημαντική ιδιότητα, πιθανώς αυτήν του επώνυμου ιερέα. Υπάρχουν 4 πιθανοί υποψήφιοι πρίγκιπες που μπορεί να εικονίζονται και οι οποίοι κατείχαν εξέχουσα θέση. Ο πρώτος είναι ο Πτολεμαίος Ευπάτορας, μεγαλύτερος γιος του

³⁸¹ Poole 1883, πίν. XXI, εικ. 1-2, 4-8, πίν. XXII, εικ. 1-4, πίν. XXIII, εικ. 1-2, 4, 6. Στα συγκεκριμένα νομισματικά πορτρέτα μπροστά από τον λαιμό του Πτολεμαίου Η΄ εικονίζεται κεφαλή φιδιού που παραπέμπει στην παρουσία αιγίδας.

³⁸² Poole 1883, πίν. IX, εικ. 1-2, πίν. X, εικ. 3-4, πίν. XI, εικ. 3, πίν. XII, εικ. 2-5.

³⁸³ Parlasca 2004.

³⁸⁴ Lorber 2021, 45.

³⁸⁵ Lorber 2021, 46.

³⁸⁶ Lorber 2021, 46.

Πτολεμαίου ΣΤ΄, που ήταν ιερέας του Αλεξάνδρου Γ΄ πριν την άνοδό του στον θρόνο το 152 π.Χ. (μεταξύ 12-14 ετών). Ο δεύτερος υποψήφιος είναι ο νεότερος γιος του Πτολεμαίου ΣΤ΄, ο οποίος υπηρέτησε ως ιερέας του Αλεξάνδρου το 144/3 π.Χ. στην ηλικία των 8 ετών³⁸⁷. Ο τρίτος υποψήφιος είναι ο Πτολεμαίος Μεμφίτης, ο πρώτος νόμιμος γιος του Πτολεμαίου Η΄ από την Κλεοπάτρα Β΄, και ο οποίος διετέλεσε επώνυμος ιερέας του Αλεξάνδρου το 135/4 π.Χ. σε ηλικία 8 ή 9 ετών³⁸⁸. Ο τέταρτος υποψήφιος είναι ο Πτολεμαίος Θ΄ που κατείχε το αξίωμα του επώνυμου ιερέα μετά τον Πτολεμαίο Μεμφίτη³⁸⁹. Από αυτούς τους 4 υποψηφίους μόνο ο Πτολεμαίος Ευπάτωρ εισήλθε στην εφηβεία ενόσω διατηρούσε το ιερατικό αξίωμα και πιθανώς αυτός εικονίζεται και στα δύο προαναφερθέντα σφραγίσματα³⁹⁰.

Ένας ακόμη τύπος παιδικού πορτρέτου είναι αυτός του εικονίζεται στο σφράγισμα **αρ. 177 (Εικ. 189)** του ΑΡΜ. Η κόμη της μορφής μοιάζει έντονα σγουρή και ο σπειρωτός ίουλος δείχνει ότι πρόκειται για έφηβο. Ο πρίγκιπας στο **αρ. 177** διαφέρει από αυτόν στα **αρ. 175-176 (Εικ. 187-188)**. Πιθανώς, η ταινία που εικονίζεται στα παιδικά πορτρέτα αποτελούσε μέρος της περιβολής του πρίγκιπα που είχε εισέλθει στον δημόσιο βίο μέσω του αξιώματος του επωνύμου ιερέα, αλλά δεν είχε εορτάσει ακόμα τα *ανακλητήρια*. Εάν αυτή η ανάγνωση είναι σωστή, τότε ακυρώνει τα επιχειρήματα για την ταύτιση του Πτολεμαίου Ευπάτωρα σε σχέση με τους υπόλοιπους πρίγκιπες της περιόδου³⁹¹.

Το **αρ. 93 (Εικ. 92)** από το Τορόντο εικονίζει πρίγκιπα με λεπτή ταινία που επιστέφεται από ένα ή δύο φύλλα λωτού, γλαμούδα και *κηρύκειον* πάνω από τον ώμο. Το συγκεκριμένο σφράγισμα εξετάστηκε στην προηγούμενη υποενότητα λόγω των συμβόλων του θεού Ερμή. Το πορτρέτο είναι σχετικά ώριμο, ωστόσο αντίθετα με τα προηγούμενα σφραγίσματα η ωριμότητά του δεν συμβολίζεται με ίουλο. Τα χαρακτηριστικά του είναι αδρά και η μεγάλη μύτη δημιουργεί ευθεία γραμμή με το μέτωπο. Απ' όσο γνωρίζουμε, ο Πτολεμαίος Θ΄ ήταν ο μόνος ηγεμόνας του 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. με τέτοια ευθεία μύτη. Ένα ασυνήθιστο εικονογραφικό στοιχείο διακρίνεται μπροστά από το στήθος του πρίγκιπα και πρόκειται ίσως για τα 3 δάχτυλα του χεριού που κρατούν κάποιο στενό αντικείμενο³⁹². Ο Milne ταυτίζει το πορτρέτο με τον Πτολεμαίο Δ΄³⁹³. Πορτρέτα πρίγκιπα με το συγκεκριμένο τύπο ταινίας και *κηρύκειον* εντοπίζονται στα **αρ. 178-179** από το Τορόντο (δημιουργήθηκαν μάλλον από την ίδια σφραγίδα) και στο **αρ. 180** από το Άμστερνταμ (**Εικ. 190-192**). Τα τρία τελευταία πορτρέτα έχουν ως κοινό στοιχείο την επιμήκη κεφαλή και τη μύτη του πρίγκιπα με ακτίνες στο σφράγισμα **αρ. 172 (Εικ. 184)**. Πιθανώς εικονίζουν τον ίδιο πρίγκιπα με διαφορετικά σύμβολα. Εάν αυτό ισχύει, τότε ο πρίγκιπας με ακτίνες δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον Πτολεμαίο Η΄, καθώς αυτός δεν θα απεικονιζόταν με τα σύμβολα ενός διαδόχου³⁹⁴.

Σε αντίθεση με τα νεαρά πορτρέτα των ηγεμόνων, τα παιδικά πορτρέτα δεν φέρουν γενειάδα για να δηλώσουν το ώριμο της ηλικίας του πρίγκιπα, αλλά μακρύ

³⁸⁷ P. Köln VIII 350, II.3-5.

³⁸⁸ Chauveau 2000, 257-258.

³⁸⁹ P. Tebt. 5944.

³⁹⁰ Lorber 2021, 46-47.

³⁹¹ Lorber 2021, 47-48.

³⁹² Lorber 2021, 48-49. Milne 1916, 91.

³⁹³ Milne 1916, 97.

³⁹⁴ Lorber 2021, 49. Milne 1916, 91, 97.

ίουλο. Η γενειάδα στα πορτρέτα των νεαρών ηγεμόνων σχετίζεται ίσως με τα *ανακλητήρια*³⁹⁵. Ο αριθμός νεαρών και γενειοφόρων πορτρέτων του Πτολεμαίου Β΄ δύσκολα ερμηνεύεται ως εικονιστικό θέμα σφραγίδων που δημιουργήθηκε στα πλαίσια του εορτασμού των *ανακλητηρίων*. Πιθανώς, αυτός ο τύπος πορτρέτου χρησιμοποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της πρώτης περιόδου βασιλείας του Πτολεμαίου Β΄, με αποτέλεσμα να αλλάξει η εικονογραφική σημασία της γενειάδας και να μην συσχετίζεται πλέον αποκλειστικά με τα *ανακλητήρια*. Μια πιθανή ερμηνεία της κοντής γενειάδας είναι ότι συνδέεται με την στρατιωτική ιδιότητα του ηγεμόνα. Αν και στα πορτρέτα (κυρίως αυτά του «τύπου Φύσκονα») σχεδόν πάντοτε ο ηγεμόνας εικονίζεται με χλαμύδα, ο στρατιωτικός χαρακτήρας του ενδύματος δηλώνεται μόνο σε λίγες περιπτώσεις, όπου οι *πτέρυγες* του θώρακα είναι ορατές. Το μόνο εμφανώς στρατιωτικό ηγεμονικό πορτρέτο είναι αυτό που εικονίζεται σε 4 σφραγίσματα στο Τορόντο και σε 1 στο Άμστερνταμ. Στα σφραγίσματα αυτά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 181 (Εικ. 193)**, ο ηγεμόνας δεν φέρει γενειάδα³⁹⁶.

Σύμφωνα με τον Milne το πορτρέτο στο σφράγισμα **αρ. 181 (Εικ. 193)** ταυτίζεται με τον Πτολεμαίο Η΄ ή τον Πτολεμαίο Θ΄³⁹⁷. Αντιθέτως, ο Πλάντζος υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο σφράγισμα ανήκει στον Πτολεμαίο Ι΄³⁹⁸. Η πρόταση του Πλάντζου τεκμηριώνεται και από το κράνος με φτερά που φορά η μορφή, καθώς αποτελεί ίσως αναφορά στο αντίστοιχο κράνος που φορούσε ο Αλέξανδρος Γ΄ στη μάχη του Γρανικού ποταμού³⁹⁹. Παρόλα αυτά, η ταύτιση με βάση το κράνος δεν είναι ασφαλής, καθώς αντίστοιχα κράνη ήταν αρκετά κοινά στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο και δεν σχετίζονταν αποκλειστικά με τον Αλέξανδρο⁴⁰⁰. Η μορφή στο σφράγισμα **αρ. 181 (Εικ. 193)** παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με πορτρέτο που εντοπίζεται σε πυραμιδοειδή σφραγίδα-φυλαχτό από ασβεστόλιθο που βρέθηκε στη Γερόνησο της Κύπρου και ταυτίζεται μάλλον με τον Πτολεμαίο Θ΄ ή Ι΄ (**Εικ. 194**). Η σφραγίδα εικονίζει κεφαλή ανδρικής μορφής προς τα δεξιά με σγουρή κόμη, μακριά μύτη, μεγάλα μάτια, σφιχτά χείλη, μυτερό πιγούνι, «βαρύ» σαγόνι και διάδημα⁴⁰¹.

Το μοναδικό ανδρικό ηγεμονικό πορτρέτο που πιθανώς δεν ανήκει σε Πτολεμαίο είναι αυτό στο σφράγισμα **αρ. 182 (Εικ. 195)** από το Τορόντο. Ο van Oppen συμφωνεί με τον Πλάντζο ότι πρόκειται για πορτρέτο του Αντίοχου Δ΄ Επιφανούς⁴⁰². Ο Αντίοχος Δ΄ βασίλευσε την περίοδο 175-164 π.Χ. και η απεικόνισή του σε πτολεμαϊκά σφραγίσματα συνδέεται μάλλον με τη σύντομη κατάληψη της Αιγύπτου από συριακά στρατεύματα το 169-168 π.Χ.⁴⁰³. Το 168 π.Χ. ο Αντίοχος Δ΄ κατέλαβε την Κύπρο και εισέβαλε στην Αίγυπτο για δεύτερη φορά, ενώ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις πτολεμαϊκές κτήσεις μετά από παρέμβαση της Ρώμης⁴⁰⁴.

Το σφράγισμα **αρ. 182 (Εικ. 195)** δημιουργήθηκε πιθανώς από εξαιρετικής ποιότητας μεταλλικό δακτύλιο με ωοειδή, ελαφρώς επιμήκη σφενδόνη. Το μέτωπο της

³⁹⁵ Lorber 2021, 49.

³⁹⁶ Lorber 2021, 50. Milne 1916, 92.

³⁹⁷ Milne 1916, 98.

³⁹⁸ Plantzos 1996 Α΄, 310.

³⁹⁹ Πλουτ. *Π. Αλεξ. τ. ή αρ.* 16.7.

⁴⁰⁰ Plantzos 1999, 45-46.

⁴⁰¹ Connelly & Plantzos 2006, 271, 273.

⁴⁰² van Oppen 2021 Β΄, 66. Plantzos 2002, 33-34. Για παράλληλα σε νομίσματα βλ. Gardner 1879, πίν. XI-XIII.

⁴⁰³ Διοδ. 30.14-18. Πολύβ, 28.18.

⁴⁰⁴ Πολύβ. 29.27. Λίβ. 45.12-13. Plantzos 2002, 33-34.

μορφής είναι πλατύ, τα φρύδια είναι διογκωμένα και καλύπτουν τα επιμήκη καλοσηματισμένα μάτια. Η μύτη είναι μικρή και ελαφρώς γαμψή, τα χείλη είναι μικρά και σφιχτά και το πιγούνι στρογγυλό και προεξέχον. Η κόμη είναι κοντή και ομοιάζει με αυτήν στα σελευκιδικά νομισματικά πορτρέτα⁴⁰⁵. Το λεπτό διάδημα επιβεβαιώνει τη σελευκιδική καταγωγή της σφραγίδας και αναγνωρίζονται ίχνη ταινίας που πέφτει στους ώμους της μορφής⁴⁰⁶. Ο τύπος του πορτρέτου στο σφράγισμα ομοιάζει, όπως σημειώνει και ο Milne⁴⁰⁷, με τα πορτρέτα του Αντίοχου Δ΄ στα νομίσματα και ιδιαίτερα με αυτά που κόπηκαν στην Πτολεμαΐδα-Άκη το 170-168 π.Χ.⁴⁰⁸. Από αυτά, μια ομάδα τετράδραχμων εικονίζει στον εμπροσθότυπο τον ηγεμόνα με άστρο πάνω από την κεφαλή του (**Εικ. 196**), ενώ παρόμοιοι τύποι έχουν εντοπισθεί και σε σφραγίσματα από τους *Ορχούς* (Uruk) (**Εικ. 197**)⁴⁰⁹.

Παρόμοιο πορτρέτο με αυτό στο **αρ. 182** (**Εικ. 195**) εντοπίζεται σε ελεφαντοστέινο μετάλλιο από την Αλεξάνδρεια (**Εικ. 198**). Σε αυτό εικονίζεται κεφαλή ανδρικής μορφής με περίτεχνο διάδημα (*στροφήριον*) που φέρει κυματίζουσες ταινίες και φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά στο σφράγισμα **αρ. 182**. Το μετάλλιο φέρει στην οπίσθια όψη την επιγραφή *ΗΡΑΚΛΙΑC* μαζί με τα σύμβολα *V* και *E*, με το τελευταίο να αποτελεί μάλλον διόρθωση ενός *Γ*. Παρόμοια αντικείμενα έχουν βρεθεί εκτός από την Αλεξάνδρεια και στο Αμρίτ, στον Λίβανο, στη Συρία, στη Μικρά Ασία, την Ελλάδα και την Ιταλία⁴¹⁰. Άλλα παράλληλα του σφραγίσματος εντοπίζονται σε πρώιμη σειρά τετράδραχμων που κόπηκαν στην Αντιόχεια το 175-173/2 π.Χ. (**Εικ. 199**). Τα τετράδραχμα αυτά εικονίζουν τον Αντίοχο με διάδημα στον εμπροσθότυπο και τρίποδα με λύρα στον οπισθότυπο και την επιγραφή *ΒΑΣΙΛΕΩC ANTIΟΧΟΥ*⁴¹¹.

Τα γυναικεία πορτρέτα στα σφραγίσματα του Εντφού χαρακτηρίζονται από τη δυσκολία διάκρισης μεταξύ θεαινών και βασιλισσών. Οι Πτολεμαίες βασίλισσες λόγω της ενεργούς συμμετοχής τους στην εξουσία και εξαιτίας της ηγεμονικής λατρείας εξισώθηκαν με ελληνικές ή/και αιγυπτιακές θεότητες⁴¹². Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία γυναικείων πορτρέτων με θεϊκά και ηγεμονικά σύμβολα. Λόγω των συμβόλων και των τύπων πορτρέτου που εφαρμόζονται δεν είναι πάντα σαφές, εάν αυτά τα πορτρέτα εικονίζουν Πτολεμαία βασίλισσα εξισωμένη με κάποια θεότητα ή θεότητα που ακολουθεί εικονογραφικό τύπο ο οποίος εισήχθη από κάποια Πτολεμαία βασίλισσα⁴¹³. Η δεύτερη δυσκολία που ανιχνεύεται στα γυναικεία πορτρέτα είναι η

⁴⁰⁵ Gardner 1879, 54, 59, 66, 69, 73, 81, 84, 86, 93, 96, 99, 110.

⁴⁰⁶ Plantzos 2002, 35.

⁴⁰⁷ Milne 1916, 100.

⁴⁰⁸ Για τα νομίσματα από την Πτολεμαΐδα-Άκη βλ. Gardner 1879, 34, πίν. XI, εικ. 1. Mørkholm 1963, 46, v. A1-P2.

⁴⁰⁹ Plantzos 2002, 35-36. Η Βαβυλωνιακή πόλη της Uruk εξελληνίστηκε επί βασιλείας των Σελευκίδων και το ελληνικό της όνομα ήταν *Ορχοί*. Για το αρχείο πήλινων σφραγισμάτων που έχει βρεθεί στους *Ορχούς* βλ. Plantzos 1999, 30-31. Rostovtzeff, 1932. πίν. V, εικ. 2. Richter 1968, 659-660. Fleischer, R., 1991. *Studien zur Seleukidischen Kunst; I. Herrscherbildnisse*, Mainz-am-Rhein, v. 28b.

⁴¹⁰ Βλ. Bieber, M., 1961. *The History of Greek and Roman Theatre*, Princeton, 246, εικ. 812i. Alföldi-Rosenbaum, E., 1980. *Ruler Portraits on Roman Game Counters from Alexandria*, στο H. Jucker (επιμ.), *Eikones: Studien zum griechischen und römischen Bildnis*, Hans Jucker zum sechzigsten Geburtstag gewidmet, Beiheft zur Halbjahresschrift Antike Kunst, Bern, 29-39, v. 16.

⁴¹¹ Plantzos 2002, 38-39. Mørkholm 1963, 8, v. A3-P5. Gardner 1879, 34, πίν. XI, εικ. 2.

⁴¹² Περισσότερα για τον ρόλο των Πτολεμαίων βασιλισσών και τη θεοποίησή τους αναφέρονται στην υποενότητα **2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών**.

⁴¹³ Plantzos 1996 A΄, 310. Ο ίδιος 2011, 390-391. Sanchez & Lenzo 2020, 73-77. Pfeiffer 2020 A΄, 96-100.

δυσκολία διάκρισης μεταξύ βασιλισσών και γενικών εικονογραφικών τύπων που αντλούν πρότυπα από την τέχνη του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁴.

Από τους 4 τύπους γυναικείων πορτρέτων που χρησιμοποιούνται από τις Πτολεμαίες βασίλισσες⁴¹⁵ στα σφραγίσματα του Εντφού, ο συνηθέστερος είναι ο τύπος της κεφαλής με τη μορφή της Ίσιδος (**αρ. 75-76, Εικ. 66, 68**). Ωστόσο, παρόντες είναι και ο τύπος της κεφαλής με διάδημα ή/και *στεφάνη* και κοσμήματα (**αρ. 95, 97-98, Εικ. 94, 96-97**) και ο τύπος της κεφαλής με ιμάτιο υπέρ την κεφαλήν (**αρ. 96, Εικ. 95**)⁴¹⁶. Σύμφωνα με τον Πλάντζο, στα σφραγίσματα του Εντφού απουσιάζουν οι γυναικείες κεφαλές με πεπονοειδή κόμμωση, γεγονός που δείχνει ότι πιθανώς από τον 2^ο αι. π.Χ. αυτός ο τύπος κόμμωσης στα πορτρέτα εγκαταλείπεται⁴¹⁷. Αντιθέτως, ο van Orpen αναφέρει ότι υπάρχουν παραδείγματα γυναικείων πορτρέτων με πεπονοειδή κόμμωση που απολήγει σε *λαμπάδιον*⁴¹⁸. Λόγω των δυσκολιών στην ερμηνεία και διάκριση των γυναικείων πορτρέτων, στην υποενότητα αυτή θα εξεταστούν μόνο τα γυναικεία πορτρέτα που στερούνται ιδιαίτερων θεϊκών συμβόλων και επομένως είναι πιο εύκολο να αναγνωριστούν ως πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών⁴¹⁹.

Το σφράγισμα **αρ. 183 (Εικ. 200)** από το Άμστερνταμ είναι το μοναδικό γυναικείο πορτρέτο από το Εντφού, με εξαίρεση αυτά της Κλεοπάτρας Ζ', που δεν φέρει κάποιο σύμβολο της θεάς Ίσιδος. Η κόμη της μορφής δημιουργεί κόμβο που συγκρατείται με περόνη και τα ελεύθερα άκρα του διαδήματος πέφτουν στον σβέρκο. Πιθανώς, πρόκειται για πορτρέτο της Κλεοπάτρας Α', βάσει της ομοιότητας με το πορτρέτο της ίδιας σε χρυσό *μνάειον* από την Αλεξάνδρεια (**Εικ. 67**)⁴²⁰. Τόσο στο σφράγισμα, όσο και στο *μνάειον* η μορφή έχει μεγάλα μάτια, μυτερή μύτη, μικρά χείλη, προεξέχον πιγούνι, μικρό σαγόνι και λεπτό λαιμό. Παρόμοιο πορτρέτο με αυτό του **αρ. 183 (Εικ. 200)** εντοπίζεται στο σφράγισμα **αρ. 184 (Εικ. 201)** από το Άμστερνταμ. Η μορφή της βασίλισσας δεν είναι ευδιάκριτη, αλλά δεν φαίνεται να φέρει θεϊκά χαρακτηριστικά. Η μορφή του ηγεμόνα επίσης δεν φέρει θεϊκά χαρακτηριστικά και ταυτίζεται με τον Πτολεμαίο Ε', με αποτέλεσμα το γυναικείο πορτρέτο να ανήκει στην Κλεοπάτρα Α'⁴²¹.

Το σφράγισμα **αρ. 185 (Εικ. 202)** από το Άμστερνταμ που έχει παράλληλα και στο Τορόντο⁴²² φαίνεται να εικονίζει τα συζευγμένα πορτρέτα του Πτολεμαίου Η' και της Κλεοπάτρας Β'. Η ταύτιση με τον Πτολεμαίο Η' βασίζεται στα σαρκώδη φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, το βαρύ σαγόνι, τα πρησμένα μάτια και την μυτερή μύτη του που παρατηρούνται στα πορτρέτα του στα νομίσματα και στα σφραγίσματα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ενδιαφέρον είναι ότι στο σφράγισμα **αρ. 185 (Εικ. 202)** το μεγάλο ρουθούνι δεν εντοπίζεται μόνο στο πορτρέτο του Πτολεμαίου, αλλά και σε αυτό της Κλεοπάτρας. Αταύτιστο πορτρέτο βασίλισσας εντοπίζεται στο σφράγισμα **αρ. 186 (Εικ. 203)** από το Τορόντο. Το ανδρικό πορτρέτο δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, ωστόσο μάλλον ταυτίζεται με τους Πτολεμαίους Η' ή Θ'. Το γυναικείο

⁴¹⁴ van Orpen 2021 Β', 68.

⁴¹⁵ Αναφέρονται αναλυτικά στην υποενότητα 2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών.

⁴¹⁶ Plantzos 1999, 47-51.

⁴¹⁷ Plantzos 1999, 47.

⁴¹⁸ van Orpen 2021 Β', 68.

⁴¹⁹ Τα σφραγίσματα με γυναικείες κεφαλές που φέρουν θεϊκά χαρακτηριστικά και εικονίζουν θέαινα ή/και Πτολεμαία βασίλισσα εξετάζονται στην υποενότητα 4.4 Θεότητες.

⁴²⁰ Kyrieleis 1980, 17-20.

⁴²¹ Plantzos 1996 Α', 308-309. Ο ίδιος 2011, 399-400.

⁴²² Milne 1916, 95, 100.

πορτρέτο λόγω την έντονα μυτερής μύτης, του βαριού σαγονιού και των μεγάλων ματιών δεν ταυτίζεται με κάποια από τις Πτολεμαίες βασίλισσες που προαναφέρθηκαν. Πιθανώς, η γυναικεία μορφή σφραγίσματος ταυτίζεται με κάποια άλλη Κλεοπάτρα, με πιθανές υποψήφιες τις Κλεοπάτρες Γ', Δ' ή Σελήνη⁴²³. Αντιθέτως, ο Milne υποστηρίζει ότι τα πορτρέτα στο σφράγισμα ταυτίζονται με τον Πτολεμαίο Ι' και τη Βερενίκη Γ'⁴²⁴.

Οι γυναικείες κεφαλές στον τύπο της Ίσιδος ταυτίζονται με βεβαιότητα με πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών όταν εικονίζονται συζευγμένες με ανδρικές κεφαλές που αντιστοίχως ταυτίζονται με Πτολεμαίους ηγεμόνες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα σφραγίσματα **αρ. 102** και **αρ. 121 (Εικ. 101, 125)** που εξετάστηκαν παραπάνω όσον αφορά το ανδρικό τους πορτρέτο και το **αρ. 185 (Εικ. 202)** που προαναφέρθηκε. Στα σφραγίσματα **αρ. 102** και **αρ. 121 (Εικ. 101, 125)** το γυναικείο πορτρέτο δεν είναι ευδιάκριτο και επομένως δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα, ωστόσο φαίνεται να ακολουθείται ο γενικός εικονογραφικός τύπος που εισήχθη μετά την Κλεοπάτρα Α', με το πρόσωπο να είναι σαρκώδες και τα χαρακτηριστικά αδρά και κάποιες φορές έντονα⁴²⁵. Στο σφράγισμα **αρ. 102 (Εικ. 101)**, λόγω της ταύτισης του ανδρικού πορτρέτου με τον Πτολεμαίο ΣΤ' το γυναικείο πορτρέτο ταυτίζεται ίσως με την Κλεοπάτρα Β'⁴²⁶.

Όσον αφορά τα πορτρέτα της τελευταίας Πτολεμαίας βασίλισσας, της Κλεοπάτρας Ζ', αυτά στερούνται θεϊκών ή άλλων συμβόλων και χαρακτηριστικών. Η Κλεοπάτρα εικονίζεται να φέρει μόνο διάδημα και η κόμη της απολήγει σε κόμβο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα των πορτρέτων της στα σφραγίσματα του Εντφού είναι το **αρ. 187** από το Τορόντο και το **αρ. 188** από το Άμστερνταμ (**Εικ. 204-205**)⁴²⁷. Ένα ιδιαίτερα καλοδιατηρημένο παράδειγμα σφραγίσματος με πορτρέτο της Κλεοπάτρας Ζ' είναι το **αρ. 189 (Εικ. 206)** από το Τορόντο. Σε αυτό εικονίζεται κεφαλή γυναικείας μορφής με «πεπονοειδή» κόμμωση που απολήγει σε *λαμπάδιον*. Τα χαρακτηριστικά της μορφής ομοιάζουν με αυτά στα νομισματικά πορτρέτα της Κλεοπάτρας (**Εικ. 207**)⁴²⁸. Σύμφωνα με τον van Oppen, τα συγκεκριμένα σφραγίσματα δεν αποτελούν την προσωπική σφραγίδα της Κλεοπάτρας Ζ', αλλά προέρχονται πιθανώς από χάλκινους δακτυλίους που ανήκαν σε ιδιώτες που είχαν σχέσεις είτε με την βασιλική αυλή, είτε με τον Πτολεμαϊκό Οίκο⁴²⁹.

Μεγάλο, ελαφρώς ημισφαιρικό, τμήμα πηλού (*bullae*) φέρει 4 ελαφρώς επικαλυπτόμενα σφραγίσματα (**Εικ. 208**). Τα 3 σφραγίσματα είναι δυσανάγνωστα και εικονίζουν κεφαλή γυναικείας μορφής (βασίλισσα;) στον τύπο της Ίσιδος, μια πιθανώς παρόμοια κεφαλή γυναικείας μορφής και μια κεφαλή ανδρικής μορφής που φέρει *atef* και κέρατα κριού. Στο μέσον του κάτω άκρου του τμήματος πηλού εντοπίζεται το τέταρτο σφράγισμα με **αρ. 190 (Εικ. 209)**, που εικονίζει κεφαλή γυναικείας μορφής με δύο μακριούς σγουρούς βοστρύχους να πέφτουν στον λαιμό. Η μορφή φέρει «πεπονοειδή» κόμμωση, σύμφωνα με τον van Oppen, αλλά η κατάσταση διατήρησης

⁴²³ Plantzos 1996 Α', 310. Milne 1916, 95.

⁴²⁴ Milne 1916, 100.

⁴²⁵ Kyrieleis 1975, v. M1-M12.

⁴²⁶ Plantzos 1996 Α', 309-310. Lorber 2021, 24. Milne 1916, 100.

⁴²⁷ Plantzos 1996 Α', 310-312. Ο ίδιος 2011, 403.

⁴²⁸ Poole 1883, πίν. XXX, εικ. 5-8. Baldus 1973, 19-43, πίν. 3. Ο ίδιος 1983, 5-10. Walker & Higgs 2001, 233-235, v. 214-231. Lorber 2014, 134-138, 160-163. Σβορώνος 1904-1908, πίν. LXIII, εικ. 1-8, 10, 13, 15-24.

⁴²⁹ van Oppen 2021 Β', 68-69. Plantzos 1996 Α', 312.

του σφραγίσματος δεν επιτρέπει την εξέταση των φυσιολογικών χαρακτηριστικών και κατά συνέπεια κάποια ταύτιση⁴³⁰.

Το δεύτερο παράδειγμα κεφαλής γυναικείας μορφής με «πεπονοειδή» κόμμωση, σύμφωνα με τον van Orpen, είναι το **αρ. 191 (Εικ. 210)** από το Τορόντο. Τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά είναι δυσδιάκριτα και δεν επιτρέπουν κάποια ταύτιση, αλλά η συγκεκριμένη κεφαλή είναι αρκετά όμοια με αντίστοιχες που ταυτίζονται με την Κλεοπάτρα Ζ'⁴³¹. Ο Milne με επιφύλαξη ταύτισε την κεφαλή στο σφράγισμα **αρ. 191** με τη θεά Αφροδίτη⁴³².

⁴³⁰ van Orpen 2021 Β', 68.

⁴³¹ Βλ. σφραγίσματα με πορτρέτα της Κλεοπάτρας Ζ', όπως το αρ. 189 (Εικ. 206), που αναφέρθηκαν παραπάνω. van Orpen 2021 Β', 68.

⁴³² Milne 1916, 89.

4.6 Πορτρέτα ιδιωτών

Όσον αφορά τα πορτρέτα ιδιωτών, στα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού μπορούν να αναγνωριστούν συγκεκριμένοι τύποι. Το σφράγισμα **αρ. 192 (Εικ. 211)** από το APM εικονίζει κεκαλυμμένη κεφαλή ανδρικής μορφής σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Στον κατάλογο του APM το σφράγισμα περιγράφεται ως πορτρέτο Αρσακίδη Πάρθου ηγεμόνα. Πιθανές προτάσεις είναι ο Μιθριδάτης Α΄, ο Φραάτης Β΄ ή ο Αρταβάνος Α΄⁴³³. Σύμφωνα με τον van Oppen, θα ήταν απίθανο το πορτρέτο Πάρθου ηγεμόνα να εμφανίζεται στο αρχείο του Εντφού. Το κάλυμμα κεφαλής αποτελεί μάλλον αιγυπτιακό «στέμμα», *κάλαθο*, *modius* ή πόλο και φέρει μεγάλο δακτύλιο στη βάση του και διακοσμείται με σπειρωτά αντικείμενα που πιθανώς αναπαριστούν *ουραίους* ή βλαστούς σίτου. Πρόκειται για έναν εικονογραφικό τύπο που χρησιμοποιείται συχνά για τις απεικονίσεις του Σαράπιδος και επομένως ο ίδιος εικονίζεται μάλλον στο σφράγισμα **αρ. 192 (Εικ. 211)**⁴³⁴.

Κεφαλή ανδρικής ηλικιωμένης μορφής με λιγιστή κοντή κόμη, κοντή γενειάδα και μουστάκι εμφανίζεται σε 4 σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 193 (Εικ. 212)** από το APM, και εικονίζει μάλλον ιδιωτικό πορτρέτο. Τα γερασμένα φυσιολογικά χαρακτηριστικά είναι εξατομικευμένα και περιλαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλη κόγχη ματιού, προεξέχουσα μύτη, μεγάλο πτερύγιο αυτιού, ελαφρώς ανοιχτό στόμα και μικρό, στρογγυλό πιγούνι. Εφόσον η κόμη δεν είναι ξυρισμένη, το πρόσωπο δεν μπορεί να είναι Αιγύπτιος ιερέας. Πιθανώς, η σφραγίδα ανήκει σε τοπικό αξιωματούχο ή περιφερειακό διοικητή, όπως ο Καλλίμαχος (80/9-46/45 π.Χ.) που έδρασε στην Άνω Αίγυπτο επί Πτολεμαίου ΙΒ΄ και Κλεοπάτρας Ζ΄. Τα περισσότερα έγγραφα του Καλλίμαχου πιθανώς κατατέθηκαν στα αρχεία των Θηβών, αλλά αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα έγγραφα των περιστασιακών συναλλαγών του στα νότια του βασιλείου να φυλάσσονταν στο αρχείο του ναού του Εντφού⁴³⁵. Ο Milne εξετάζοντας τα σφραγίσματα με την ίδια κεφαλή από το Τορόντο δεν μπόρεσε να προβεί σε κάποια ταύτιση, ωστόσο τα ενέταξε σε μια ομάδα σφραγισμάτων που πιθανώς εικονίζουν φιλοσόφους⁴³⁶.

Το σφράγισμα **αρ. 194 (Εικ. 213)** από το APM εικονίζει ιδιαίτερη κεφαλή ανδρικής μορφής που ταυτίζεται μάλλον με το πορτρέτο ιδιώτη. Η μορφή φέρει αραιωμένη κόμη με κοντούς σγουρούς βοστρύχους να πέφτουν στα πλάγια. Το μέτωπο είναι ψηλό και στρογγυλό, το φρύδι συνοφρυωμένο, τα μάτια μεγάλα και η μύτη έχει

⁴³³ Για νομισματικά πορτρέτα των συγκεκριμένων ηγεμόνων βλ. Worth, W., 1903. Parthia, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol 23, London, πίν. III-V.

⁴³⁴ van Oppen 2021 B΄, 66.

⁴³⁵ van Oppen 2021 B΄, 66-67. OGIS 186 = *Philae* 52 [OGIS 186 (attalus.org)]. OGIS 194 [OGIS 194 (attalus.org)]. SB 1.3926 = *THI* 6 [Inscription 6 : Temple of Isis, Ptolemais (attalus.org)]. Στο τελευταίο,

δηλώνεται ρητά ότι αντίγραφο του εγγράφου πρέπει να κατατεθεί το δημόσιο αρχείο της Πτολεμαϊδος:

θεῶν τῆι πόλει τῶν Πτολεμαϊέων
χαίρειν καὶ ἐρρῶσθαι·

τῆς μετενηνεγμένης ἐφ' ἡμᾶς

ἀπαγγελίας σὺν τῶι πρὸς αὐτὴν

προστεταγμένοι ἀντίγραφον

ὑπόκειται, ὅπως εἰδότες καταχ[ω]ρίσητε

ἐν τῶι παρ' ὑμῖν δημοσίωι, ὡς καθήκει,

καὶ ἑαυτῶν ἐπιμελο<ύ>μενοι ἴν' ὑγιαίνητε·

ἔρρωσθε (ἔτους) ζ', Φαμενῶθ ιβ'.

⁴³⁶ Milne 1916, 99-100.

μικρή στρογγυλή άκρη και πλατύ ρουθούνι. Επίσης, το στόμα είναι ελαφρώς ανοιχτό και έχει σαρκώδη χείλη, η γραμμή του σαγονιού είναι στρογγυλή και το πιγούνι είναι μικρό και στρογγυλό. Η μορφή στο σφράγισμα ταυτίζεται ίσως με τον Ιούλιο Καίσαρα εξαιτίας της ομοιότητας με την κεφαλή Tusculum (**Εικ. 214**)⁴³⁷. Το σφράγισμα δημιουργήθηκε από μεταλλικό δακτύλιο υψηλής ποιότητας. Εφόσον, η εικονιζόμενη μορφή στερείται συμβόλων, η σφραγίδα ανήκε μάλλον σε κάποιον ιδιώτη. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, ο Ιούλιος Καίσαρας και η Κλεοπάτρα Ζ΄ δεν σταμάτησαν στο Εντφού ενόσω πήγαιναν στην νήσο Ελεφαντίνη, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν αποκλείεται⁴³⁸.

Το σφράγισμα **αρ. 195 (Εικ. 215)** από το Τορόντο εικονίζει κεφαλή ανδρικής μορφής με κοντή σγουρή κόμη. Το γηραιό της ηλικίας του εικονιζόμενου άνδρα δηλώνεται με τα έντονα ζυγωματικά και το ρυτιδωμένο μέτωπο. Το μάτι είναι τοποθετημένο σε βαθιά κόγχη, η μύτη είναι μεγάλη με μικρή στρογγυλή άκρη και μεγάλο ρουθούνι, το στόμα είναι μικρό και ελαφρώς ανοιχτό με σφιγμένα χείλη, το σαγόι είναι ευθύ και το πιγούνι μικρό. Η μορφή φέρει τήβεννο (toga) με πτυχώσεις και το κάτω μέρος της κόβεται απότομα θυμίζοντας γλυπτό. Τα εξατομικευμένα φυσιολογικά χαρακτηριστικά της μορφής οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πορτρέτο ιδιώτη⁴³⁹. Ο Günter Grimm ταύτισε το πορτρέτο με τον Γάιο Κορνήλιο Γάλλο (70/69-26 π.Χ.), τον πρώτο Ρωμαίο έπαρχο της Αιγύπτου που διορίστηκε επί Οκταβιανού Αυγούστου⁴⁴⁰. Η κεφαλή στο σφράγισμα όντως ομοιάζει με τον ρωμαϊκό εικονογραφικό τύπο, αν και δεν διατηρείται κάποιο πορτρέτο του Γάλλου⁴⁴¹. Ο Grimm οδηγήθηκε στη συγκεκριμένη ταύτιση συγκρίνοντας το σφράγισμα με μαρμάρινη κεφαλή της συλλογής του Cleveland Museum of Art, την οποία και ταύτισε επίσης με τον Γάλλο (**Εικ. 216**)⁴⁴². Ο Milne αδυνατεί να προβεί σε κάποια βέβαιη ταύτιση της κεφαλής του σφραγίσματος και το εντάσσει, μαζί με το **αρ. 194 (Εικ. 213)** σε μια ομάδα σφραγισμάτων που εικονίζουν ίσως φιλοσόφους⁴⁴³.

Δύο σφραγίσματα από το Άμστερνταμ εικονίζουν μορφές αθλητών. Το σφράγισμα **αρ. 196 (Εικ. 217)** είναι αρκετά θραυσμένο, αλλά φαίνεται ότι δημιουργήθηκε από σφραγίδα εξαιρετικής ποιότητας. Το σφράγισμα **αρ. 197 (Εικ. 218)** είναι ένα από τα μικρότερα σε μέγεθος σφραγίσματα του αρχείου (περίπου 11 χιλιοστά). Από τα σφραγίσματα αυτά φαίνεται η σημασία που είχε ο ελληνικός αθλητισμός στα μακρινά εδάφη της Άνω Αιγύπτου⁴⁴⁴. Τρία θραυσμένα, αλλά μεγάλα σε μέγεθος σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 198 (Εικ. 219)** από το APM, δημιουργήθηκαν από κυκλικό δακτυλιόλιθο υψηλής ποιότητας. Εικονίζεται ιστάμενη ανδρική μορφή σε ελαφρύ χιασμό και ελαφρώς συστραμμένη κεφαλή. Αν και ο Milne

⁴³⁷ Johansen 1987, 24, 27, εικ. 15a-b, Zanker 2009, 302-304.

⁴³⁸ Σουητ.. *Ιούλ.* I.Π.1. *Αππ. Εμφ. Πολ.* II.90. Δ. Κάσσ. XLII.45.1. Burstein 2004, 19-20. Grant 1972, 80-81. Huß 2001, 721. van Oppen 2021 B', 67.

⁴³⁹ van Oppen 2021 B', 67. Milne 1916, v. 183.

⁴⁴⁰ Grimm 1970, 170, εικ. 3. Kyrieleis 1975, 65. Για τον Γάλλο βλ. Πλούτ. *Αντών.* LXXIX. Σουητ. *Αυγ.* LXVI. Δ. Κάσσ. LIII.23. Ορόσ. VI.19. Boucher 1966. Grimm 1970, 167-170. Hoffman & Minas-Nerpel & Pfeiffer 2009. Stein 1950, 14-15.

⁴⁴¹ Richter 1955. Smith 1981.

⁴⁴² Grimm 1970, 167-170, εικ. 1-2, 4. van Oppen 2021 B', 67-68. Berman & Boháč 1999, 465-466. CMA 1966, 24.

⁴⁴³ Milne 1916, 100.

⁴⁴⁴ van Oppen 2021 B', 69.

ταυτίζει την εικονιζόμενη μορφή με τον Ερμή⁴⁴⁵, ο van Oppen κάνει λόγο για τον Αλέξανδρο Γ΄ στον τύπο του *Αιγιόχου*⁴⁴⁶. Το μέγεθος και η ποιότητα της σφραγίδας δείχνουν ότι ο ιδιοκτήτης της ήταν σημαίνον πρόσωπο. Η παρουσία της σφραγίδας στο Εντφού σκιαγραφεί την ιδιαίτερη σημασία που είχε ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος εκτός της Αλεξάνδρειας⁴⁴⁷.

⁴⁴⁵ Milne 1916, 89.

⁴⁴⁶ Parlasca 2004, 341-362. Stewart 1993, 243-250, 262, εικ. 83.

⁴⁴⁷ van Oppen 2021 Β΄, 69.

4.7 Μυθολογικά όντα, ζώα και αντικείμενα

Όσον αφορά τα σφραγίσματα με παραστάσεις ζώων, μυθολογικών όντων και αντικειμένων, κάποια πιθανώς δημιουργήθηκαν από σφραγίδες αξιωματούχων, αλλά η πλειοψηφία τους δημιουργήθηκε από σφραγίδες ιδιωτών που είχαν προσωπικές συναλλαγές με το ναό ή χρησιμοποιούσαν το αρχείο του για τη φύλαξη αντιγράφων των προσωπικών τους εγγράφων⁴⁴⁸.

Από τα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού δεν απουσιάζουν τα μυθολογικά όντα. Μοναδικό σφράγισμα είναι το **αρ. 199 (Εικ. 220)** από το APM. Τα μπροστινά πόδια του ιππόκαμπου είναι ανασηκωμένα σε στάση καλπασμού και το κάτω μέρος του σώματός του καταλήγει σε ουρά με πτερύγια ψαριού. Πίσω από την μορφή του Νηρίτη εικονίζεται οκτάκτινο άστρο και κάτω από αυτήν ακανθώδης ταινία. Πιθανώς, το εικονιστικό θέμα σχετίζεται με το χωρίο του έργου *Argonautica*, όπου ο Ωρίων παίρνει τα ηνία του Ποσειδώνα και «φουσκώνει τη θάλασσα με το χλιμίντρισμα των δίοπλων αλόγων του»⁴⁴⁹. Ιππόκαμπος εικονίζεται και στο σφράγισμα **αρ. 200 (Εικ. 221)** από το Άμστερνταμ. Ο van Oppen υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο σφράγισμα πιθανώς δεν ανήκει στο αρχείο του Εντφού. Αυτή του η πρόταση βασίζεται στο ότι το συγκεκριμένο σφράγισμα αριθμείται στον κατάλογο του Bissing που αποτελεί ξεχωριστή ομάδα από αυτήν των σφραγισμάτων του Εντφού⁴⁵⁰.

Ο καθημέμος γρύπας είναι ένα εικονιστικό θέμα που εντοπίζεται σε 5 σφραγίσματα του αρχείου που δημιουργήθηκαν από διαφορετικές σφραγίδες. Από αυτά τα σφραγίσματα, σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται το **αρ. 201 (Εικ. 222)** από το Τορόντο. Αν και οι γρύπες εικονίζονταν συχνά στην Αίγυπτο με κεφαλή γερακιού, ο τύπος του **αρ. 201** φαίνεται να προέρχεται από την Εγγύς Ανατολή⁴⁵¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το αρχείο του Εντφού δεν εντοπίζεται σφράγισμα με παράσταση σφίγγας. Ένα άλλο μυθικό ον που εικονίζεται σε σφραγίσματα του αρχείου είναι ο γρύλλος. Στο σφράγισμα **αρ. 202 (Εικ. 223)** η κεφαλή και ο λαιμός του γρύλλου έχουν τη μορφή ερπετού ή προβοσκίδας ελέφαντα. Αντίστοιχες απεικονίσεις γρύλλου είναι συχνές σε δακτυλιόλιθους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτόν στο Leiden (**Εικ. 224**)⁴⁵². Στον τελευταίο, το ον έχει πόδια στρουθοκαμήλου, σώμα με τη μορφή φαλακρής και γενειοφόρας κεφαλής Σίληνού και κεφαλή κριού που καταλήγει σε βλαστό σίτου. Ο λαιμός του γρύλλου αποτελείται από προβοσκίδα ελέφαντα με χαυλιόδοντα που κρατά κλαδί φοίνικα⁴⁵³.

Το συχνότερα εικονιζόμενο ζώο στο αρχείο του Εντφού είναι το γεράκι του Ωρου με σχεδόν 30 παραδείγματα⁴⁵⁴. Αυτό το γεγονός αποδεικνύει την προέλευση τουλάχιστον των συγκεκριμένων σφραγισμάτων από την *Απολλινόπολιν*. Ο Πτολεμαϊκός αετός εικονίζεται σε σχεδόν 20 σφραγίσματα του αρχείου, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τα **αρ. 203-204 (Εικ. 225-226)**⁴⁵⁵. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η κακή κατάσταση διατήρησης των σφραγισμάτων δεν επιτρέπει την

⁴⁴⁸ Lorber & van Oppen 2017, 89.

⁴⁴⁹ Βαλ. Φλάκ. *Αργον.* B.507-508. van Oppen 2021 B', 70.

⁴⁵⁰ van Oppen 2021 B', 75.

⁴⁵¹ Hill 1923. Goldman 1960. Quaegebeur 1983. Sabbahy 2017.

⁴⁵² Maaskant-Kleibrink 1978, v. 1096.

⁴⁵³ van Oppen 2021 B', 70-71. Milne 1916, 96.

⁴⁵⁴ Βλ. υποενότητα 4.4 **Θεότητες**.

⁴⁵⁵ Για τον Πτολεμαϊκό αετό βλ. υποενότητα 1.3 **Χρήσεις σφραγίδων**.

αναγνώριση του εικονιστικού θέματος ή την διάκριση μεταξύ του Πτολεμαϊκού αετού ή του γερακιού του Ώρου⁴⁵⁶.

Μοναδικό σφράγισμα με απεικόνιση αετού είναι το **αρ. 205 (Εικ. 227)** από το Άμστερνταμ. Εφόσον το αρχείο χρονολογείται μετά την Επανάσταση στη Θηβαΐδα (206-186 π.Χ.)⁴⁵⁷, το εικονιστικό θέμα του σφραγίσματος δεν μπορεί να σχετίζεται με την πτολεμαϊκή νίκη στη μάχη της Ραφίας (217 π.Χ.). Παρ' όλα αυτά, η παρουσία του Πτολεμαϊκού αετού επάνω στην κεφαλή του Σελευκιδικού ελέφαντα πιθανώς σχετίζεται με κάποια στρατιωτική νίκη ή ενέχει κάποιον πολιτικό συμβολισμό⁴⁵⁸.

Εκτός από το γεράκι και τον αετό, στο αρχείο του Εντφού εντοπίζεται απεικόνιση γλαύκας. Το μοναδικό σφράγισμα **αρ. 206 (Εικ. 228)** από το Τορόντο πιθανώς δηλώνει την αθηναϊκή καταγωγή του κατόχου της σφραγίδας⁴⁵⁹. Εκτός του **αρ. 206** υπάρχουν και άλλα σφραγίσματα με απεικονίσεις ζώων που προσφέρουν πιθανώς πληροφορίες για τις δραστηριότητες του κατόχου της εκάστοτε σφραγίδας. Στο σφράγισμα **αρ. 207 (Εικ. 229)** από το Τορόντο η παράσταση δηλώνει πιθανώς την εμπλοκή του ιδιοκτήτη της σφραγίδας στο εμπόριο οίνου, ενώ ο κάτοχος της σφραγίδας στο **αρ. 208 (Εικ. 230)** ασχολούνταν μάλλον με την εκτροφή ίππων. Στο σφράγισμα **αρ. 209 (Εικ. 231)** η στάση του σώματος του κυνός⁴⁶⁰ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ζώο είναι ξύπνιο και φρουρεί. Το εικονιστικό θέμα της σφραγίδας πιθανώς αναφέρεται στον ρόλο του ιδιοκτήτη της ως φρουρού ή έχει σκοπό να κάνει κάποιο λογοπαίγνιο με το όνομά του (π.χ. Κυνίσκος, Κυνέας κλπ.)⁴⁶¹.

Όσον αφορά τις παραστάσεις αντικειμένων, το μοναδικό σφράγισμα **αρ. 210 (Εικ. 232)** από το Άμστερνταμ, εικονίζει Κανωπικό αγγείο. Πιθανώς πρόκειται για απεικόνιση του Οσίριδος Υδραίου από την περιοχή της Κανώπου και σκιαγραφεί την διάδοση της ελληνιστικής εικονογραφίας στην νότια Αίγυπτο. Το σφράγισμα **αρ. 211, (Εικ. 233)** επίσης από το Άμστερνταμ, φέρει και αυτό απεικόνιση αντικειμένου που συμβολίζει μάλλον κάποια θεότητα. Το «αθωρικό στέμμα» συμβολίζει μάλλον τη Άθωρ ή την Ίσιδα, ενώ μπορεί να έχει και αποτροπαϊκή λειτουργία⁴⁶². Παράλληλο του «αθωρικού στέμματος» στο σφράγισμα εντοπίζεται σε πυραμιδοειδή σφραγίδα-φυλαχτό από ασβεστόλιθο από τη Γερώνησο της Κύπρου (**Εικ. 234**)⁴⁶³. Άλλα ιερά αντικείμενα που εικονίζονται σε σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού είναι το καμάκι του Ώρου και το σύμβολο *'nkh* (**αρ. 59, Εικ. 50**)⁴⁶⁴.

Όπως στα σφραγίσματα με παραστάσεις ζώων, έτσι και σε αυτά με παραστάσεις αντικειμένων μπορούν να εξαχθούν πιθανά συμπεράσματα για τους ιδιοκτήτες των σφραγίδων. Το σφράγισμα **αρ. 212 (Εικ. 235)** από το Τορόντο αποτελεί

⁴⁵⁶ van Oppen 2021 B', 71-72. Milne 1916, 89.

⁴⁵⁷ Lorber & van Oppen 2017, 76-77.

⁴⁵⁸ van Oppen 2021 B', 72-73.

⁴⁵⁹ van Oppen 2021 B', 73. Lorber & van Oppen 2017, 89-90. Milne 1916, 96, v. 8. Η ιστάμενη γλαύκα επί Παναθηναϊκού αμφορέως αποτελεί το δημόσιο σήμα της Αθήνας και για παράλληλα σε νομίσματα βλ. Τσαγκάρη 2007, 184-185, εικ. 119. Thompson 1961, 107-108, v. 396-403. Wright 2008.

⁴⁶⁰ Για αντίστοιχες απεικονίσεις κυνός βλ. Gimbutas, M., 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC: Myths, Legends and Cult Images*, εικ. 161. Hood, S, 1994. *The Arts in Prehistoric Greece*, 139, εικ. 131.

⁴⁶¹ van Oppen 2021 B', 73. Milne 1916, 88-89, 96.

⁴⁶² van Oppen 2021 B', 73.

⁴⁶³ Connelly & Plantzos 2006, 265, 275.

⁴⁶⁴ van Oppen 2021 B', 73. Lorber & van Oppen 2018, 363, εικ. 37. Για τα σφραγίσματα του αρχείου με απεικονίσεις του καμακιού του Ώρου και του συμβόλου *'nkh* βλ. τις υποενότητες **4.3 Αμιγώς αιγυπτιακά σφραγίσματα** και **4.4 Θεότητες**.

ίσως την σφραγίδα του *σιτολόγου*, αξιωματούχου υπεύθυνου για τα σιτηρά, ενώ το **αρ. 213 (Εικ. 236)** από το Άμστερνταμ αποτελεί ίσως την σφραγίδα ιδιοκτήτη φυτείας με φοίνικες⁴⁶⁵.

Η τελευταία κατηγορία σφραγισμάτων με απεικονίσεις αντικειμένων από το αρχείο του Εντφού είναι αυτή με στρατιωτικά αντικείμενα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα σφραγίσματα **αρ. 214 (Εικ. 237)** από το Τορόντο και **αρ. 215 (Εικ. 238)** από το Άμστερνταμ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σφράγισμα **αρ. 216 (Εικ. 239)** από το ROM που εικονίζει σχηματικά *καυσία διαδηματοφόρο*. Στην ελληνιστική περίοδο η *καυσία* συσχετίστηκε με την εκστρατεία του Αλεξάνδρου Γ', ενώ το διάδημα αποτέλεσε ηγεμονικό σύμβολο⁴⁶⁶. Η Murray στην εξέταση των «αιγυπτιακών» σφραγισμάτων του Εντφού συμπεριέλαβε το **αρ. 216 (Εικ. 239)**, ωστόσο δεν μπόρεσε να αναγνωρίσει το εικονιστικό θέμα καθώς το παρουσίασε και το μελέτησε αναποδογυρισμένο⁴⁶⁷. Ένα άλλο στρατιωτικό εικονιστικό θέμα που εντοπίζεται σε τουλάχιστον 2 σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 217 (Εικ. 240)**, είναι η ασπίδα που φέρει φτερωτό κεραυνό ως επίσημα, θέμα που έχει εμφανή συμβολική σύνδεση με τον Δία. Τα στρατιωτικά εικονιστικά θέματα στα σφραγίσματα αντανακλούν την παρουσία κληρουχίας πλησίον του Εντφού, η οποία είναι γνωστή από τις πηγές με την ονομασία *Αρσινόη παρά Απολλυνοπόλεως*⁴⁶⁸. Ίσως την σχηματική κάτοψη ενός στρατοπέδου που σχετίζεται με την κληρουχία εικονίζει το σφράγισμα **αρ. 218 (Εικ. 241)** από το Άμστερνταμ⁴⁶⁹.

⁴⁶⁵ van Oppen 2021 B', 74. Milne 1916, 89, v. 12.

⁴⁶⁶ van Oppen 2021 B', 73-74. Για τη *καυσία* βλ. Dintsis 1986. Kingsley 1991. Saatsoglou-Paliadeli 1993. Fredricksmeier 1994. Για το διάδημα βλ. Ritter 1965. Blay & Fortea 2014. Lorber & van Oppen 2018, 351-352.

⁴⁶⁷ Murray 1907, 70.

⁴⁶⁸ Lorber & van Oppen 2017, 89-90. Πάπυροι *P. Hal.* 1 = *SP.* II, v. 207 = *C. Ord. Ptol.* v. 24.

⁴⁶⁹ van Oppen 2021 B', 73-74. Lorber & van Oppen 2017, 89-90.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΝΕΑ ΠΑΦΟΣ

5.1 Το αρχείο σφραγισμάτων

Το 1970 βρέθηκαν στη Νέα Πάφο της Κύπρου 11339 πήλινα σφραγίσματα, τα οποία βρίσκονταν σε στρώμα καταστροφής (Level IV), κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο της λεγόμενης «Οικίας του Διονύσου» που χρονολογείται στην Ελληνο-ρωμαϊκή περίοδο. Τα πήλινα σφραγίσματα χρονολογούνται από την Ελληνιστική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο και φέρουν εικονιστικές παραστάσεις με ποικίλη θεματολογία, στην οποία περιλαμβάνονται ηγεμονικά πορτρέτα, πορτρέτα ιδιωτών, ελληνικές, αιγυπτιακές, φοινικικές και συριακές θεότητες, ζώα, αντικείμενα και σύμβολα⁴⁷⁰.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο του «Δωματίου του Ιππολύτου και Φαίδρας» βρέθηκε όρυγμα γεμισμένο με παχύ στρώμα σκουρόχρωμης στάχτης. Εντός του ορύγματος και σε βάθος 1 μ. από το ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκαν τα σφραγίσματα που ανήκουν μάλλον στο *Νομοφυλάκειον*⁴⁷¹ της πόλης. Στην οπίσθια όψη των σφραγισμάτων διακρίνονται ίχνη των ινών του παπύρου και του νήματος που έδενε τα σφραγισμένα έγγραφα⁴⁷², επομένως είναι δυνατόν να γίνει λόγος για δημόσιο αρχείο, το οποίο κάποια χρονική στιγμή καταστράφηκε από φωτιά και εγκαταλείφθηκε⁴⁷³. Ό,τι απέμεινε από αυτό (συμπεριλαμβανομένων και των πήλινων σφραγισμάτων που διασώθηκαν εξαιτίας της φωτιάς) εναποτέθηκε στο όρυγμα. Εντός του τελευταίου βρέθηκαν και πήλινα ειδώλια Ομφάλης, νομίσματα, μια λίθινη και μια πήλινη μήτρα λίχνων Εφεσιακού τύπου και κεραμική⁴⁷⁴.

Από τα σφραγίσματα της Πάφου το 2%, περίπου 350 σφραγίσματα, φέρουν επιγραφές σε ελληνικό αλφάβητο, ενώ 132 σφραγίσματα φέρουν μόνο ημερομηνίες⁴⁷⁵. Ο επίσημος χαρακτήρας του αρχείου αναγνωρίζεται από τον μεγάλο αριθμό των σφραγισμάτων και από τους τίτλους αξιωματούχων που αναγράφονται στις σφραγίδες (*ΔΙΚΑΣΤΩΝ, ΚΛΗΡΩΤΟΥ*). Στο αρχείο αναγνωρίζονται επίσης και επίσημες σφραγίδες πόλεων, όπως τεκμηριώνεται από τις επιγραφές *ΚΟΥΡΙΟΥ, ΛΕΔΡ[Ω]Ν, ΚΙΤΙΟΥ, ΣΑ[ΛΑΜΙΝΟΣ]*. Αρκετά σφραγίσματα εικονίζουν τον ναό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο και η ομοιότητα τους με την απεικόνιση του συγκεκριμένου ναού στα νομίσματα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανώς για επίσημες σφραγίδες της πόλεως της Πάφου ή του ίδιου του ναού⁴⁷⁶.

Όλες οι επίσημες σφραγίδες που αναγνωρίζονται στο αρχείο αναφέρουν ως χρονολογία το έτος βασιλείας του Πτολεμαίου χωρίς να προσδιορίζουν ποιου

⁴⁷⁰ Plantzos 1999, 29. Nicolaou 1971, 51-52. Ο ίδιος 1972, 315 και 1978, 850. Michaelidou-Nicolaou 1989, 245. Η ίδια 1979, 413. Η ίδια 1993, 343. Nicolaou 1997, 47. Kyrieleis 1996, 315-314. Ο ίδιος 2015, 15. Karageorghis 1971, 415-416.

⁴⁷¹ Περί των δημοσίων και ιδιωτικών αρχείων βλ. υποενότητα 1.3 Χρήσεις σφραγίδων.

⁴⁷² Η παρουσία ίχνους από τις ίνες του παπύρου στην εμπρόσθια όψη κάποιων σφραγισμάτων δηλώνει ότι τα συγκεκριμένα έγγραφα ή επιστολές τοποθετήθηκαν, όσο ακόμα ο πηλός ήταν μαλακός, σε στοίβα μαζί με άλλα έγγραφα. Kyrieleis 2015, 17-18.

⁴⁷³ Ο Kyrieleis αρχικά υπέθετε ότι η καταστροφή οφείλεται στις εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα μετά τη ναυμαχία του Ακτίου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον F.G. Maier, το έτος 15 π.Χ. σημειώθηκε σεισμός στην Κύπρο, ο οποίος ίσως ήταν και η αιτία της καταστροφής του αρχείου. Kyrieleis 2015, 15. Maier & Karageorghis 1984, 250.

⁴⁷⁴ Nicolaou 1971, 51-52. Ο ίδιος 1972, 315 και 1978, 849-850. Michaelidou-Nicolaou 1989, 245. Η ίδια 1979, 413. Η ίδια 1993, 343. Nicolaou 1997, 47-52. Nicolaou & Mørkholm 1976.

⁴⁷⁵ Michaelidou-Nicolaou 1979, 413. Η ίδια 1993, 347.

⁴⁷⁶ Plantzos 1999, 29. Michaelidou-Nicolaou 1989, 248-249. Η ίδια 1979, 415.

συγκεκριμένα. Η ίδρυση του αρχείου τοποθετείται στον 2^ο αι. π.Χ. με το *terminus post quem* να προσδιορίζεται από την επιγραφή *AE* (35) που αναφέρεται είτε στο 147/146 π.Χ. (επί βασιλείας Πτολεμαίου ΣΤ΄) είτε στο 136/135 π.Χ. (επί βασιλείας Πτολεμαίου Η΄). Όλες οι υπόλοιπες χρονολογήσεις πιθανώς αναφέρονται σε υστερότερους Πτολεμαίους. Προς το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. δημιουργήθηκε το *Κοινόν Κυπρίων*, υπεύθυνο για θρησκευτικά ζητήματα και για την έκδοση χάλκινων νομισμάτων. Πιθανώς, το μεγάλο μεγέθους αρχείο της Πάφου αφορούσε ή σχετιζόταν με την ίδρυση ακριβώς του *Κοινού* και βρισκόταν υπό τον έλεγχό του⁴⁷⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και με βάση την μελέτη των ηγεμονικών πορτρέτων στα σφραγίσματα του αρχείου και τον αριθμό πτολεμαϊκών τετραδράχμων που βρέθηκαν στην «Οικία του Διονύσου»⁴⁷⁸ το αρχείο σφραγισμάτων χρονολογείται μάλλον από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. έως τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. ή τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. Τα πρωιμότερα χρονολογικά πορτρέτα στα σφραγίσματα του αρχείου είναι αυτά των Πτολεμαίων Ε΄, ΣΤ΄, Η΄ και τα υστερότερα αυτά της Κλεοπάτρας Ζ΄, του Καισαρίωνα και του Οκταβιανού⁴⁷⁹.

Η παρουσία Κυπροσυλλαβικών επιγραφών ή απλών συλλαβογραφήματων σε περίπου 20 σφραγίσματα από αυτά του αρχείου της Πάφου μαρτυρεί τη χρήση της Κυπροσυλλαβικής γραφής στην Κύπρο⁴⁸⁰. Τουλάχιστον 10 από αυτά τα σφραγίσματα φέρουν ένα ή περισσότερα σύμβολα που μπορούν να αποτελούν συλλαβογραφήματα. Από τα αρχεία του Νυμφαίου του *Kafizin*, αστικό ιερό βόρεια του Ιδαλίου, είναι γνωστό ότι η Κυπρο-Αρκαδική διάλεκτος και το αντίστοιχο συλλαβάριο βρισκόνταν σε χρήση μέχρι το 220-219 π.Χ.⁴⁸¹. Με εξαίρεση έναν μικρό αριθμό σφραγισμάτων που φέρουν εικονιστικά θέματα της Αρχαϊκής περιόδου, η τεχνοτροπία των εικονιστικών παραστάσεων στα σφραγίσματα της Πάφου τα τοποθετεί χρονολογικά περίπου 150 χρόνια υστερότερα από τα γραπτά αρχεία του *Kafizin*. Επομένως, τα σφραγίσματα από το αρχείο της Πάφου που φέρουν συλλαβογραφήματα αποδεικνύουν ότι το κυπριακό συλλαβάριο επιβίωσε σποραδικά και χρησιμοποιούνταν για ιδιωτική χρήση μετά το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁸².

Προτού εξεταστούν τα σφραγίσματα του αρχείου είναι σημαντικό να αναφερθούν ορισμένα ιστορικά στοιχεία για την Κύπρο ως κτήση του Πτολεμαϊκού βασιλείου. Η Κύπρος αν και γεωγραφικά δεν εντάσσεται στην Αίγυπτο, σχεδόν πάντοτε αποτελούσε εξωτερική κτήση του Πτολεμαϊκού βασιλείου. Επί Πτολεμαίου Α΄ η Κύπρος εντάσσεται στις εξωτερικές κτήσεις των Πτολεμαίων, οι οποίοι την έχασαν προσωρινά μετά την μάχη της Ιψού⁴⁸³. Το 294 π.Χ. ο Πτολεμαίος Α΄ την ανακατέλαβε και από τότε παρέμεινε κτήση του Πτολεμαϊκού βασιλείου έως την περίοδο βασιλείας του Πτολεμαίου Γ΄. Κατά τον 2^ο και 1^ο αι. π.Χ., λόγω των διενέξεων για τον θρόνο της Αλεξάνδρειας η νήσος μετατράπηκε ανά περιόδους σε θυγατρικό

⁴⁷⁷ Plantzos 1999, 29. Nicolaou 1972, 315. Ο ίδιος 1978, 851. Michaelidou-Nicolaou 1979, 414-416. Nicolaou 1997, 52-53.

⁴⁷⁸ Nicolaou & Mørkholm 1976, 21-25, 106-110.

⁴⁷⁹ Michaelidou-Nicolaou 1979, 413. Η ίδια 1993, 347. Nicolaou 1997, 52. Kyrieleis 1975, 69. Ο ίδιος 1990, 456-457. Ο ίδιος 2015, 29.

⁴⁸⁰ Το φωτογραφικό υλικό που παραθέτει η Μιχαηλίδου-Νικολάου (1993) κατά τη δημοσίευση των συγκεκριμένων σφραγισμάτων δεν είναι καλής ποιότητας. Γι' αυτόν το λόγο εξετάζονται λίγα μόνο σφραγίσματα με Κυπροσυλλαβική γραφή, οι φωτογραφίες των οποίων είναι ευδιάκριτες.

⁴⁸¹ Για το Νυμφαίο του *Kafizin* βλ. Mitford, T.B., 1980. *The Nymphaeum of Kafizin*, Berlin - New York.

⁴⁸² Michaelidou-Nicolaou 1993, 344-347.

⁴⁸³ Walbank 1999, 139.

βασίλειο. Αρκετοί Πτολεμαίοι παρέμειναν στην Κύπρο ως εξόριστοι βασιλείς πριν την επιστροφή τους στην Αλεξάνδρεια και την ανάληψη εκ νέου της εξουσίας. Το 58 π.Χ. η Κύπρος καταλήφθηκε από τη Ρώμη, το 47 π.Χ. παραδόθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα ως δώρο στην Κλεοπάτρα Ζ' και εν τέλει πέρασε ξανά υπό ρωμαϊκή κατοχή μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο (31 π.Χ.). Η Πάφος μετατράπηκε σε διοικητική πρωτεύουσα της πτολεμαϊκής Κύπρου από τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ. και εξής⁴⁸⁴.

Μέχρι τώρα δεν έχουν δημοσιευθεί όλα τα σφραγίσματα του αρχείου της Πάφου. Αυτή η καθυστέρηση στη μελέτη του υλικού οφείλεται στο γεγονός ότι τα σφραγίσματα έπρεπε να απομακρυνθούν προσωρινά από το Κυπριακό Μουσείο, στο οποίο τώρα βρίσκονται, εξαιτίας των γεγονότων στην Κύπρο το 1974⁴⁸⁵. Οι Κ. Νικολάου και Ι. Μιχαηλίδου-Νικολάου έχουν παρουσιάσει σε άρθρα συγκεκριμένα σφραγίσματα, αντιπροσωπευτικά των κατηγοριών των εικονιστικών θεμάτων που εντοπίζονται στο αρχείο⁴⁸⁶, ενώ ο Kyrieleis έχει μελετήσει και παρουσιάσει αναλυτικά τα ηγεμονικά πορτρέτα στα σφραγίσματα του αρχείου⁴⁸⁷. Η μη ένταξη της Πάφου στην γεωγραφική ενότητα της Αιγύπτου, η δυσκολία ανεύρεσης του συνόλου των σφραγισμάτων του αρχείου, αλλά και η ομοιότητα των περισσότερων εικονογραφικών τύπων των σφραγισμάτων του αρχείου με αυτών του Εντφού⁴⁸⁸ είναι οι βασικές αιτίες για τις οποίες η εξέταση των σφραγισμάτων της Πάφου θα περιοριστεί σε λίγα παραδείγματα, κυρίως ηγεμονικών πορτρέτων, που παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

⁴⁸⁴ Nicolaou & Mørkholm 1976, 13-20. Bagnall 1976, 38-79. Mlynarczyk 1990, 108-142. Kyrieleis 2015, 15.

⁴⁸⁵ Nicolaou 1978, 851.

⁴⁸⁶ Nicolaou 1978. Ο ίδιος 1972. Ο ίδιος 1971. Michaelidou-Nicolaou 1997. Η ίδια 1989. Η ίδια 1979. Στα άρθρα αυτά, η ποιότητα του φωτογραφικού υλικού δεν επιτρέπει την παρατήρηση λεπτομερειών για την εξέταση των σφραγισμάτων.

⁴⁸⁷ Kyrieleis 1996. Ο ίδιος 2015.

⁴⁸⁸ Βλ. ακόλουθες υποενότητες και κυρίως **5.3 Ηγεμονικά πορτρέτα**.

5.2 Θεότητες

Στα σφραγίσματα του αρχείου με παραστάσεις θεοτήτων αντανακλάται η αλλαγή στην πολιτική κατάσταση της νήσου ανά περιόδους. Η κατάληψη της από Ασσύριους, Αιγυπτίους, Πέρσες, η παρουσία Φοινίκων και αργότερα ο έλεγχος της από Πτολεμαίους και Ρωμαίους επηρέασαν τη λατρεία και κατά συνέπεια το λατρευόμενο Πάνθεο στη νήσο⁴⁸⁹. Όπως και στα σφραγίσματα του Εντφού⁴⁹⁰, έτσι και σε αυτά της Πάφου είναι συχνό το φαινόμενο της ταύτισης ελληνικών και αιγυπτιακών θεοτήτων και της αμφοσημίας/πολυσημίας των εικονιστικών θεμάτων⁴⁹¹.

Στα σφραγίσματα **αρ. 219-220 (Εικ. 242-243)** ο Δίας ταυτίζεται με τον Άμμωνα και στα **αρ. 221-222 (Εικ. 244-245)** η Ίσις ταυτίζεται με την Τύχη (ρωμαϊκή Fortuna). Η θεά φορά ποδήρη χιτώνα και προβάλλει το αριστερό της πόδι. Η παρουσία του πηδαλίου σχετίζεται ίσως με κάποιο ναυτικό γεγονός, όπως ναυμαχία, ή δηλώνει την ενασχόληση του ιδιοκτήτη της σφραγίδας με τη θάλασσα και τη ναυτοσύνη. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος της Ίσιδος-Τύχης είναι χαρακτηριστικός του ύστερου 1^{ου} αι. π.Χ. και του πρώιμου 1^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁹².

Ένας γνωστός από την αιγυπτιακή τέχνη εικονογραφικός τύπος της Ίσιδος εικονίζεται στα σφραγίσματα **αρ. 223-224 (Εικ. 246-247)**. Σε αυτά, η Ίσις εικονίζεται ως Κουροτρόφος να κρατά το βρέφος Ώρο στην αγκαλιά της. Στο **αρ. 224 (Εικ. 247)** η θεά κάθεται σε θρόνο με χαμηλό ερεισίνωτο και φορά ποδήρες ένδυμα, ενώ ο Ώρος θηλάζει από τον αριστερό της μαστό και με το αριστερό του χέρι κρατά το δεξιό της μαστό. Το σφράγισμα **αρ. 225 (Εικ. 248)** εικονίζει κεφαλή Ίσιδος στον «ελληνικό» εικονογραφικό τύπο με διάδημα και μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα»⁴⁹³. Αντίστοιχες απεικονίσεις της Ίσιδος εντοπίζονται και στο αρχείο σφραγισμάτων του Εντφού (**αρ. 75, Εικ. 66**)⁴⁹⁴. Η παρουσία διαδήματος στο **αρ. 225 (Εικ. 248)** υποδηλώνει ίσως ότι πρόκειται για το πορτρέτο κάποιας Πτολεμαίας βασίλισσας, ίσως της Κλεοπάτρας Α΄ ή Β΄. Ο Αρποκράτης, η αιγυπτιακή θεότητα που σχετίζεται με την παιδική ηλικία, εικονίζεται πιθανώς στα σφραγίσματα **αρ. 226-229 (Εικ. 249-252)**⁴⁹⁵. Και στα 4 αυτά σφραγίσματα ο Αρποκράτης φέρει το δείκτη του δεξιού του χεριού στα χείλη του, μια χειρονομία που αποτελεί χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης θεότητας και εντοπίζεται και σε μερικά σφραγίσματα του Εντφού (**αρ. 81, Εικ. 73**)⁴⁹⁶. Ο *σουραίος* που εικονίζεται στο σφράγισμα **αρ. 230 (Εικ. 253)** ίσως αναπαριστά τον Αγαθοδαίμονα, την ερπετόμορφη ελληνιστική θεότητα⁴⁹⁷. Πιθανώς, η ίδια θεότητα εικονίζεται ξανά στον

⁴⁸⁹ Nicolaou 1978, 853.

⁴⁹⁰ Βλ. υποενότητα 4.4 Θεότητες.

⁴⁹¹ Nicolaou 1978, 851.

⁴⁹² Nicolaou 1978, 851. Michaelidou-Nicolaou 1979, 415. Η ίδια 1993, 346. Η Μιχαηλίδου-Νικολάου αν και δεν παραθέτει φωτογραφικό υλικό, αναφέρει την περίπτωση ενός ακόμα σφραγίσματος από το αρχείο της Πάφου με απεικόνιση Ίσιδος-Τύχης με πηδάλιο πλοίου. Σε εκείνο το σφράγισμα αναγνωρίζεται η ημερομηνία ΙΓ (13) και η επιγραφή ΛΕ που σύμφωνα με τη Μιχαηλίδου-Νικολάου αναφέρεται στην πόλη των Λεδρών. Η ημερομηνία αναφέρεται μάλλον στο έτος 87/86 π.Χ. επί Πτολεμαίου Θ΄ ή στο έτος 69/68 π.Χ. επί Πτολεμαίου ΙΒ΄ ή στο έτος 40/39 π.Χ. επί Κλεοπάτρας Β΄.

⁴⁹³ Nicolaou 1978, 852. Michaelidou-Nicolaou 1993, 346.

⁴⁹⁴ van Oppen 2021 Β΄, 55-56. Lorber & van Oppen 2018, 361, 374-375, εικ. 29. Οι ίδιοι 2017, 83-84, εικ. 16-17. Plantzos 2011, 397, εικ. 1a. Ο ίδιος 1996 Α΄, 310, πιν.51, εικ. 17. και 1996 Β΄, 55-56. Βλ. υποενότητες 4.4 Θεότητες και 4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα για τις κεφαλές γυναικείων μορφών στον εικονογραφικό τύπο της Ίσιδος.

⁴⁹⁵ Nicolaou 1978, 852. Michaelidou-Nicolaou 1993, 346.

⁴⁹⁶ van Oppen 2021 Β΄, 58. Milne 1916, 90. Βλ. υποενότητα 4.4 Θεότητες.

⁴⁹⁷ Nicolaou 1978, 852. Michaelidou-Nicolaou 1993, 346.

εικονογραφικό τύπο του κουλουριασμένου ερπετού στο σφράγισμα **αρ. 68 (Εικ. 59)** από το αρχείο του Εντφού⁴⁹⁸.

Μια ιδιαίτερη απεικόνιση της Άθωρ με κατενώπιον αποδοσμένο βουκράνιο εικονίζεται στο σφράγισμα **αρ. 231 (Εικ. 254)**. Το συγκεκριμένο δημιουργήθηκε, σύμφωνα με τον Νικολάου, πιθανώς από δακτυλιόλιθο πρωιμότερης περιόδου⁴⁹⁹. Παρόμοια σφραγίσματα με βουκράνια από το αρχείο της Πάφου φέρουν ημερομηνίες που αναφέρονται στο έτος βασιλείας του ηγεμόνα και επιγραφές με ονόματα κυπριακών πόλεων⁵⁰⁰. Μια πιθανή αναπαράσταση της Άθωρ ή της Ίσιδος φέρει το **αρ. 232 (Εικ. 255)**, εξαιτίας του *modius*, του «αθωρικού στέμματος» και του βωμού (;). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση της ζέβρας, ενός εξωτικού ζώου, και η απόδοση των ραβδώσεων της με εγχάραξη⁵⁰¹.

Από τις ελληνικές θεότητες αρκετά συχνή είναι η απεικόνιση της Αφροδίτης στα σφραγίσματα του αρχείου. Πιθανώς, τα συγκεκριμένα σφραγίσματα σχετίζονται με την λατρεία ή/και το ναό της θεάς στην Παλαίπαφο⁵⁰². Στο σφράγισμα **αρ. 233 (Εικ. 256)** η Αφροδίτη εικονίζεται ημίγυμνη σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά από τον κορμό και άνω με μακριά κόμη⁵⁰³.

Εκτός από ελληνικές και αιγυπτιακές θεότητες, στα σφραγίσματα του αρχείου της Πάφου αναγνωρίζονται και φοινικικές θεότητες. Ο Bes, μια Κυπρο-φοινικική θεότητα, εικονίζεται στα σφραγίσματα **αρ. 234-235 (Εικ. 257-258)** να εκτείνει το δεξί του χέρι, ενώ το αριστερό του είναι διπλωμένο στο στήθος⁵⁰⁴. Τα δύο σφραγίσματα ανήκουν σε μια ομάδα 4 σφραγισμάτων που φέρουν τον ίδιο εικονογραφικό τύπο και παρόμοια Κυπροσυλλαβική επιγραφή⁵⁰⁵. Παράλληλα εντοπίζονται σε κυπριακούς αργυρούς σκύφους και άλλα αργυρά τέχνηρα του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. που εικονίζουν τον φτερωτό Bes ή άλλες φτερωτούς δαίμονες⁵⁰⁶. Τα σφραγίσματα **αρ. 234-235 (Εικ. 257-258)** έχουν αρχαϊκή τεχνοτροπία και δημιουργήθηκαν μάλλον από σφραγίδες της Αρχαϊκής περιόδου που πέρασαν από γενιά σε γενιά ως κειμήλια. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η πιθανότητα οι συγκεκριμένες σφραγίδες να μιμούνται απλώς αρχαϊκά πρότυπα, καθώς η κυπριακή ελληνιστική τέχνη παραμένει αρκετά πιστή στην αρχαϊκή παράδοση, όσον αφορά τους εικονογραφικούς τύπους και τα εικονιστικά θέματα⁵⁰⁷.

Το **αρ. 236 (Εικ. 259)**, ένα μοναδικό σφράγισμα, εικονίζει παράσταση που είναι αρκετά συνήθης στην τέχνη του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για το εικονιστικό θέμα

⁴⁹⁸ van Oppen 2021 Β', 53. Milne 1916, 89-90. Βλ. υποενότητα 4.4 Θεότητες.

⁴⁹⁹ Nicolaou 1978, 852.

⁵⁰⁰ Michelidiou-Nicolaou 1979, 414-415. Αν και η Μιχαηλίδου-Νικολάου δεν παραθέτει φωτογραφικό υλικό, αναφέρει ότι ένα σφράγισμα με βουκράνιο φέρει την επιγραφή *ΚΟΥΡΙΟΥ* και την ημερομηνία *IH* (18). Η ημερομηνία αναφέρεται ίσως στο έτος 82/81 π.Χ. επί Πτολεμαίου Θ' ή στο έτος 98/97 π.Χ. επί Πτολεμαίου Ι' ή στο έτος 64/63 π.Χ. επί Πτολεμαίου ΙΒ' ή στο έτος 35/34 π.Χ. επί Κλεοπάτρας Ζ'. Ένα δεύτερο σφράγισμα με βουκράνιο φέρει την επιγραφή *ΛΕΔΡ[Ω]Ν* και την ημερομηνία *KH* (28) που αναφέρεται μάλλον στο έτος 53/52 π.Χ. επί Πτολεμαίου ΙΒ'.

⁵⁰¹ Michelidiou-Nicolaou 1993, 346.

⁵⁰² Plantzos 1999, 29. Michaelidou-Nicolaou 1979, 415. Από το αρχείο, 13 σφραγίσματα εικονίζουν αρχιτεκτονικούς τύπους του ναού της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο. Από αυτά, 4 σφραγίσματα εικονίζουν αρχιτεκτονικό τύπο που συναντάται σε νομίσματα της περιόδου 22 π.Χ. - 22 μ.Χ. Michaelidou-Nicolaou 1989, 246-249, πίν. 62.

⁵⁰³ Michaelidou-Nicolaou 1993, 346.

⁵⁰⁴ Nicolaou 1978, 852-853

⁵⁰⁵ Michaelidou-Nicolaou 1993, 345-346.

⁵⁰⁶ Nicolaou 1978, 852-853. Για τα τέχνηρα αυτά βλ. Karageorghis, V., 1960. Chronique des Fouilles a Chypre en 1959, *BCH* 84, 257, εικ. 25.

⁵⁰⁷ Michaelidou-Nicolaou 1993, 347.

του κυνηγιού και της θανάτωσης λέοντα από ηγεμόνα ή θεό. Στο σφράγισμα εικονίζεται μάλλον ο Melkart, μια φοινικική θεότητα. Ο μακρύς διπλός πέλεκυς που κρατά στο δεξί του χέρι ο θεός ονομάζεται *bipennis* και το δεξί πόδι της θεότητας αναπαύεται στους μηρούς του λέοντα⁵⁰⁸. Το σφράγισμα, όπως και τα 3 προηγούμενα, έχει δημιουργηθεί πιθανώς από σφραγιδόλιθο πρωιμότερης περιόδου⁵⁰⁹.

⁵⁰⁸ Παράλληλο του σφραγίσματος εντοπίζεται σε χρυσό δακτύλιο από τη νεκρόπολη Borj Jedid στην Καρχηδόνα. Βλ. *Archeologie Vivante, Carthage (Dec. 1968 – Fevr. 1969)*, 74, πίν. XIII, εικ. I.

⁵⁰⁹ Nicolaou 1978, 852-853.

5.3 Ηγεμονικά πορτρέτα

Από το αρχείο της Πάφου, περίπου 1000 σφραγίσματα φέρουν ηγεμονικά πορτρέτα. Όπως και στα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού, έτσι και σε αυτά από την Πάφο εκτός από το διάδημα τα πορτρέτα των Πτολεμαίων φέρουν ηγεμονικά και θεϊκά σύμβολα της ελληνικής και αιγυπτιακής εικονογραφίας⁵¹⁰. Η ταυτόχρονη παρουσία πολλών θεϊκών συμβόλων δεν σημαίνει απαραίτητα, σύμφωνα με τον Kyrieleis, ότι ο ηγεμόνας ταυτίζεται με την εκάστοτε θεότητα, της οποίας τα σύμβολα φέρει. Η σύνθεση διαφόρων θεϊκών στοιχείων σε έναν ηγεμόνα αντιτίθεται στα γενικά χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής μυθολογίας, σύμφωνα με την οποία μια θεότητα μπορεί να συγκεντρώνει χαρακτηριστικά άλλων θεοτήτων μόνον όταν πρόκειται για συγκεκριμένες τοπικές λατρείες⁵¹¹.

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις σφραγισμάτων, η ταύτιση των ηγεμονικών πορτρέτων γίνεται με βάση τα ηγεμονικά και θεϊκά σύμβολα, την νομισματοκοπία και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της εικονιζόμενης μορφής. Ελάχιστα πορτρέτα δεν ανήκουν μάλλον σε Πτολεμαίους είτε λόγω φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών, είτε εξαιτίας των ιδιαίτερων συμβόλων που φέρουν. Ο Kyrieleis δεν αναγνωρίζει κανένα πορτρέτο ηγεμόνα άλλου ελληνιστικού Οίκου στα σφραγίσματα της Πάφου και αυτό οφείλεται μάλλον στο ότι η Κύπρος αποτελούσε μόνιμη κτήση του Πτολεμαϊκού βασιλείου, πλην της περιόδου 58-48 π.Χ. Μια άλλη ερμηνεία της απουσίας ηγεμονικών πορτρέτων άλλων ελληνιστικών Οίκων είναι, σύμφωνα με τον ίδιο πάντα ερευνητή, ότι στο αρχείο της πρωτεύουσας μιας πτολεμαϊκής κτήσης δεν θα αναμενόταν να βρεθούν έγγραφα με τη σφραγίδα άλλου ηγεμόνα πλην ενός Πτολεμαίου⁵¹².

Ο πρώτος χρονολογικά Πτολεμαίος που εικονίζεται στα σφραγίσματα του αρχείου της Πάφου είναι ο Πτολεμαίος Ε΄. Τέσσερα σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 237 (Εικ. 260)**, εικονίζουν πιθανώς τον Πτολεμαίο Ε΄ με λεπτό διάδημα. Το κάτω μέρος του προσώπου είναι επίμηκες, το στόμα είναι μικρό με σαρκώδη χείλη και το άνω χείλος προεξέχει ελαφρώς. Παράλληλα του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου εντοπίζονται στη νομισματοκοπία και ιδιαίτερα σε ένα χρυσό *μνάειον* από το Βρετανικό Μουσείο (**Εικ. 261**)⁵¹³.

Ο επόμενος Πτολεμαίος, πορτρέτα του οποίου θα εξεταστούν, είναι ο Πτολεμαίος ΣΤ΄. Στο αρχείο της Πάφου αναγνωρίζονται σύμφωνα με τον Kyrieleis, 3 σφραγίσματα που πιθανώς φέρουν το πορτρέτο του συγκεκριμένου ηγεμόνα. Το σφράγισμα **αρ. 238 (Εικ. 262)** εικονίζει κεφαλή ανδρικής μορφής με μακριά, γαμπή μύτη, προεξέχον πιγούνι και κάτω χείλος και κοντή κόμη. Τα ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται στα νομισματικά πορτρέτα του Πτολεμαίου ΣΤ΄ (**Εικ. 263**) και σε δύο χρυσούς δακτυλίους⁵¹⁴. Το σφράγισμα **αρ. 239 (Εικ. 264)** μαζί με ένα ακόμα παράδειγμα εικονίζουν τον Πτολεμαίο ΣΤ΄ με το στέμμα της Κάτω Αιγύπτου και «αθωρικό στέμμα» στην κορυφή του. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, η μεγάλη γαμπή μύτη και το προεξέχον πιγούνι, ταιριάζουν με αυτά στα νομισματικά πορτρέτα

⁵¹⁰ Για τα σύμβολα στα ηγεμονικά πορτρέτα βλ. υποενότητα **2.2 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλέων**.

⁵¹¹ Kyrieleis 2015, 20. Ο ίδιος 1975, 28 f, πίν. 17, εικ. 1-4. Quaegebeur 1978, 247-258. Schoske & Wildung 1992, 7, 36-39, 73-75, 166-168. Hornung, E., 1971. *Der Eine und die Vielen*, Darmstadt.

⁵¹² Kyrieleis 2015, 29.

⁵¹³ Kyrieleis 2015, 34, 56. Για τα παράλληλα σε νομίσματα βλ. Kyrieleis 1975, 52, πίν. 40. Ο ίδιος 1973, 213-246. Mørkholm 1979, 203-214, πίν. 23 f. Ο ίδιος 1983, 241-251, πίν. A-D.

⁵¹⁴ Για τα νομίσματα βλ. Kyrieleis 1975, πίν. 46, εικ. 4. Kiang 1962, 69-76, πίν. 14, εικ. 1. Για τους δακτυλίους βλ. Kiang 1962, 69-72, πίν. 14, εικ. 2, 3. Kyrieleis 1975, 62.

(**Εικ. 103, 106**). Η παρουσία του «αθωρικού στέμματος» σε ανδρικό πορτρέτο δεν έχει καμία σχέση με την παραδοσιακή εικονογραφία. Η παρουσία του δηλώνει πιθανώς ότι η Ίσις προστατεύει και καθοδηγεί τον ηγεμόνα ή/και ότι ο ηγεμόνας κυβερνά υπό την καθοδήγηση της μητέρας του ως επιτρόπου του θρόνου. Πράγματι, ο Πτολεμαίος ΣΤ΄ ανήλθε στον θρόνο το 180 π.Χ. και μέχρι το 176 π.Χ. κυβερνούσε μαζί με τη μητέρα του, Κλεοπάτρα Α΄, γεγονός στο οποίο οφείλει και το προσωνόμιο «Φιλομήτωρ»⁵¹⁵.

Με βάση το νομισματικά πορτρέτα του Πτολεμαίου Η΄ σε αργυρά δίδραχμα (**Εικ. 115**), αναγνωρίζονται στο αρχείο της Πάφου 38 σφραγίσματα με το πορτρέτο του συγκεκριμένου ηγεμόνα⁵¹⁶. Στα συγκεκριμένα σφραγίσματα ο ηγεμόνας εικονίζεται με τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του «τύπου Φύσκονα»⁵¹⁷, δηλαδή το σαρκώδες πρόσωπο με μακρύ προεξέχον πιγούνι, το προεξέχον μέτωπο, το έντονα καμπύλο φρύδι, τη μεγάλη γαμψή μύτη με μεγάλα ρουθούνια και το μικρό στόμα με σαρκώδη χείλη. Οι εικονογραφικοί τύποι είναι παρόμοιοι με αυτούς που χρησιμοποιούνται για τα πορτρέτα του ίδιου ηγεμόνα στα σφραγίσματα του Εντφού⁵¹⁸. Πορτρέτο του νεαρού Πτολεμαίου Η΄ εικονίζεται στο σφράγισμα **αρ. 240 (Εικ. 265)**. Ο ηγεμόνας φέρει πλατύ διάδημα, τα φρύδια και το μέτωπο έχουν μια πιο συνοφρυωμένη έκφραση, η μύτη είναι γαμψή και τα χείλη είναι λεπτά. Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος συναντάται στα σφραγίσματα **αρ. 117-119 (Εικ. 121-123)** από το Εντφού⁵¹⁹. Στο σφράγισμα **αρ. 241 (Εικ. 266)** ο Πτολεμαίος Η΄ εικονίζεται ελαφρώς μεγαλύτερος σε ηλικία και ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ο τρόπος απόδοσης της γενειάδας με κουκκίδες. Ο συγκεκριμένος τρόπος τεχνοτροπικής απόδοσης χαρακτηριστικών εντοπίζεται και σε σφραγίσματα του Εντφού (**αρ. 132, 155, 163, Εικ. 140, 164, 175**)⁵²⁰. Στα σφραγίσματα όμως της Πάφου χρησιμοποιείται μάλλον για να δηλώσει την ξυρισμένη γενειάδα⁵²¹.

Σε 3 σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 242 (Εικ. 267)**, ο Kyrielleis αναγνωρίζει πίσω από τον λαιμό του Πτολεμαίου Η΄ το γράμμα Ν⁵²². Το συγκεκριμένο γράμμα θα μπορούσε να δηλώνει τον αριθμό 50, αναφερόμενο στο έτος βασιλείας. Συνήθως, στα νομίσματα της ύστερης Πτολεμαϊκής περιόδου η αρίθμηση του έτους βασιλείας συνοδεύεται από το σύμβολο L⁵²³, κάτι που στη συγκεκριμένη περίπτωση απουσιάζει. Ωστόσο, αυτό δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη, καθώς υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις ηγεμονικών πορτρέτων τόσο από την Πάφο, όσο και από την Ήρικ και τη Σελεύκεια στον Τίγρη, όπου η αρίθμηση του έτους βασιλείας δηλώνεται παρά την απουσία του L⁵²⁴. Η αρίθμηση «50» στο σφράγισμα **αρ. 242 (Εικ. 267)** και στα άλλα 2 παραδείγματα επιβεβαιώνει την ταύτιση των πορτρέτων με τον Πτολεμαίο Η΄, καθώς ο συγκεκριμένος ηγεμόνας ήταν ο μόνος που έφτασε στο 50^ο έτος βασιλείας

⁵¹⁵ Kyrielleis 2015, 26-27, 35, 57.

⁵¹⁶ Kyrielleis 1975, 63, πίν. 52, εικ. 1. Ο ίδιος 2015, 35. Σβορώνος 1904-1908, ν. 1507, πίν. 52, εικ. 7-8. Richter 1965, 267. Lorber 2014, 134 f.

⁵¹⁷ Για τον εικονογραφικό «τύπο του Φύσκονα» βλ. υποενότητα 4.5 **Ηγεμονικά πορτρέτα**.

⁵¹⁸ Βλ. υποενότητα 4.5 **Ηγεμονικά πορτρέτα**.

⁵¹⁹ Lorber 2021, 20-21. Lorber & van Oppen 2017, 87-88. Milne 1916, 91-92. Βλ. υποενότητα 4.5 **Ηγεμονικά πορτρέτα**.

⁵²⁰ van Oppen 2021 Β΄, 56. Lorber 2021, 29-30, 35-36, 38-41. Βλ. υποενότητα 4.5 **Ηγεμονικά πορτρέτα**.

⁵²¹ Kyrielleis 2015, 35, 58-59.

⁵²² Kyrielleis 2015, 36, 60-61.

⁵²³ Nicolaou & Mørkholm 1976, 26, 28-105, πίν. 1-22.

⁵²⁴ Rostovtzeff 1932, 42-44, 89-111, ν. 59-66, πίν. 10, εικ. 11.

του. Ο Πτολεμαίος Η΄ ανήλθε στον θρόνο το 170/169 π.Χ., επομένως οι συγκεκριμένες σφραγίδες χρονολογούνται το 121/120 π.Χ.⁵²⁵

Τρία σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 243 (Εικ. 268)**, δημιουργήθηκαν πιθανώς από την ίδια σφραγίδα και εικονίζουν 3 εξάκτινα άστρα γύρω από την κεφαλή του ηγεμόνα, ο οποίος ταυτίζεται μάλλον με τον Πτολεμαίο Η΄. Το ένα άστρο είναι ελαφρώς μεγαλύτερο από τα άλλα δύο και είναι αυτό που βρίσκεται πάνω από το μέτωπο και το διάδημα του ηγεμόνα. Τα υπόλοιπα δύο άστρα βρίσκονται μεταξύ των ακτινών στο πίσω μέρος της κεφαλής. Εφόσον το άστρο συμβολίζει τη θεία φύση του ηγεμόνα, τότε τα τρία άστρα μπορούν να ερμηνευτούν ως συμβολισμός των τριών προσώπων που συμβασιλεύουν, ενώ το διαφορετικό μέγεθος των άστρων υπονοεί μια ιεραρχία μεταξύ αυτών των προσώπων. Η ερμηνεία αυτή φαίνεται να τεκμηριώνεται ιστορικά, καθώς ο Πτολεμαίος Η΄ συμβασίλευσε προσωρινά με την αδελφή του, Κλεοπάτρα Β΄, και τη θετή κόρη του, Κλεοπάτρα Γ΄ το 124-116 π.Χ.⁵²⁶.

Ο Πτολεμαίος Θ΄ εικονίζεται μάλλον σε 50 σφραγίσματα από την Πάφο. Στα συγκεκριμένα σφραγίσματα ο ηγεμόνας εικονίζεται με κοντή σγουρή γενειάδα και ξυρισμένο πιγούνι (**αρ. 244, Εικ. 269**)⁵²⁷. Πρόκειται για έναν εικονογραφικό τύπο που εντοπίζεται και στα σφραγίσματα του ίδιου ηγεμόνα από το Εντφού (**αρ. 133-134, Εικ. 141-142**)⁵²⁸. Στην Πάφο τα σφραγίσματα με τον συγκεκριμένο τύπο γενειάδας εικονίζουν την ηγεμονική μορφή σε ένα μεγάλο ηλικιακό εύρος που ξεκινά περί τα 30 έτη και καταλήγει σε έναν μεγάλης ηλικίας άνδρα με τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά του «τύπου Φύσκωνα»⁵²⁹. Το ηλικιακό αυτό εύρος ταυτίζεται με τις περιόδους βασιλείας του Πτολεμαίου Θ΄. Μέχρι το 27^ο έτος του (116-107 π.Χ.), ο Πτολεμαίος συμβασίλευσε με τη μητέρα του, Κλεοπάτρα Γ΄, στην Αλεξάνδρεια. Το 106-88 π.Χ. βασίλευσε στην Κύπρο και έπειτα στην Αίγυπτο έως τον θάνατό του το 80 π.Χ.⁵³⁰. Τα υστερότερα πορτρέτα του στα σφραγίσματα επιβεβαιώνουν την παράδοση ότι τα τελευταία έτη της ζωής του έμοιαζε όλο και περισσότερο με τον πατέρα του, Πτολεμαίο Η΄. Σε αυτά ο Πτολεμαίος Θ΄ εικονίζεται με μακριά, γαμψή μύτη, μεγάλα ρουθούνια και ελαφρώς προεξέχον κάτω χείλος. Τρία σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 245 (Εικ. 270)**, δημιουργήθηκαν από την ίδια σφραγίδα και φέρουν τον γράμμα Δ πίσω από την κεφαλή του ηγεμόνα. Πιθανώς, όπως και άλλες περιπτώσεις σφραγισμάτων, το γράμμα αποτελεί αρίθμηση του έτους βασιλείας και επομένως αναφέρεται στο 4^ο έτος βασιλείας του Πτολεμαίου Θ΄, δηλαδή το 164 π.Χ.⁵³¹.

Όπως και στο αρχείο του Εντφού⁵³², έτσι και σε αυτό της Πάφου στα σφραγίσματα «τύπου Φύσκωνα» είναι δύσκολη η αναγνώριση του εικονιζόμενου ηγεμόνα. Η γαμψή μύτη, τα μεγάλα ρουθούνια, το προεξέχον κάτω χείλος και το σαρκώδες πρόσωπο, είναι φυσιολογικά χαρακτηριστικά που μοιράζονταν οι Πτολεμαίοι Η΄, Θ΄ και Ι΄ (μαζί και το προσωνύμιο «Φύσκων»). Από τα σφραγίσματα της Πάφου, 109 φέρουν πορτρέτα που ταυτίζονται μάλλον με τον Πτολεμαίο Ι΄. Η ταύτιση αυτή βασίζεται, σύμφωνα με τον Kyrieleis, στις ομοιότητες των

⁵²⁵ Kyrieleis 2015, 36. Nicolaou & Mørkholm 1976, 34, 57, 256, v. 224-234, 249. Samuel 1962, 141.

⁵²⁶ Kyrieleis 2015, 36, 59. Minas-Nerpel 2011, 58, 76.

⁵²⁷ Kyrieleis 2015, 37, 65.

⁵²⁸ Kyrieleis 1975, πίν. 55, εικ. 11-14. Ο ίδιος 2015, 37. Lorber 2021, 31. Milne 1916, 92. Βλ. υποενότητα

4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα.

⁵²⁹ Kyrieleis 1975, 68. Krug 1978, 11-14.

⁵³⁰ Otto & Bengtson 1938, 145-191. Volkmann 1959, 1738-1743. Schmitt 1965, 2475 f.

⁵³¹ Kyrieleis 2015, 37, 66.

⁵³² Βλ. υποενότητα 4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα.

συγκεκριμένων πορτρέτων με το πορτρέτο του ίδιου ηγεμόνα στο σφράγισμα **αρ. 181 (Εικ. 193)** από το Εντφού⁵³³. Στο σφράγισμα **αρ. 246 (Εικ. 271)** ο Πτολεμαίος Ι΄ φέρει δορά ελέφαντα⁵³⁴. Το ίδιο ηγεμονικό σύμβολο εντοπίζεται και στα ηγεμονικά πορτρέτα από το Εντφού (**αρ. 136, Εικ. 144**)⁵³⁵. Στο **αρ. 247 (Εικ. 272)** ο Πτολεμαίος εικονίζεται σε νεαρή ηλικία και φέρει «αθωρικό στέμμα» και δύο άστρα πάνω από την *καυσία*. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το «αθωρικό στέμμα» αναφέρεται πιθανώς στην Ίσιδα και στη μητέρα του ηγεμόνα, με την οποία συμβασιλεύει, ενώ τα δύο άστρα δηλώνουν την παρουσία δύο ατόμων στον βασιλικό θρόνο. Ο Πτολεμαίος Ι΄ συμβασιλεύσε με την μητέρα του, Κλεοπάτρα Γ΄ την περίοδο 107-101 π.Χ., επομένως η συγκεκριμένη σφραγίδα χρονολογείται εκείνην ακριβώς την περίοδο⁵³⁶.

Ένα ενδιαφέρον σφράγισμα είναι το **αρ. 248 (Εικ. 273)**. Μαζί με άλλα 3 παραδείγματα που δημιουργήθηκαν από διαφορετικές σφραγίδες, εικονίζουν τον ηγεμόνα με φτερά στην κεφαλή. Πρόκειται για ένα συμπληρωματικό στοιχείο της εικονογραφίας του Ερμή και έχει ως σκοπό πιθανώς την ταύτιση του Πτολεμαίου Ι΄ με τον Ερμή και κατ' επέκταση τον Θωθ, ο οποίος στην Αίγυπτο ταυτιζόταν με την Ερμή⁵³⁷.

Όσον αφορά τον Πτολεμαίο ΙΒ΄, 5 σφραγίσματα από την Πάφο φέρουν πιθανώς πορτρέτα του, με βάση τις ομοιότητές τους με νομισματικά πορτρέτα (**Εικ. 166**)⁵³⁸. Ξεχωρίζει το σφράγισμα **αρ. 249 (Εικ. 274)**, καθώς ο Πτολεμαίος ΙΒ΄ εικονίζεται μαζί με θεατρικό προσωπείο σατύρου στον τύπο της κεφαλής του Ιανού⁵³⁹. Παρόμοιου τύπου σφραγίσματα εντοπίζονται και στο αρχείο του Εντφού, σε εκείνες όμως τις περιπτώσεις δεν πρόκειται για κάποιο ηγεμονικό πορτρέτο (**αρ. 85, 91, Εικ. 81, 89**)⁵⁴⁰. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το σφράγισμα αναφέρεται πιθανώς στην αγάπη του Πτολεμαίου ΙΒ΄ για τους διονυσιακούς εορτασμούς (στους οποίους συμμετείχε παίζοντας αυλό, απ' όπου και έλαβε το προσωνύμιο «Αυλητής») και στη λατρεία του ως «Νέος Διόνυσος»⁵⁴¹.

Στο αρχείο της Πάφου, όπως και σε αυτό του Εντφού⁵⁴², εντοπίζεται ένας μεγάλος αριθμός σφραγισμάτων που εικονίζουν πορτρέτα ηγεμόνων σε παιδική ή νεαρή ηλικία. Η ταύτιση των συγκεκριμένων πορτρέτων ως ηγεμονικών γίνεται εξαιτίας του διαδήματος και των αιγυπτιακών συμβόλων που αυτά φέρουν. Αν και τα συγκεκριμένα πορτρέτα δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις ως προς τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, ο Kyrielleis υποθέτει ότι πρόκειται για απεικονίσεις των τελευταίων Πτολεμαίων πριγκίπων⁵⁴³.

Από τα σφραγίσματα με πορτρέτα παιδών ή νεαρών ηγεμόνων διακρίνονται 279, λόγω της υψηλής ποιότητας παραγωγής των σφραγίδων και των μεταξύ τους

⁵³³ Kyrielleis 1975, 67. Ο ίδιος 2015, 38. Krug 1978, 12. Lorber 2021, 50. Milne 1916, 92, 98. Plantzos 1996 Α΄, 310. Βλ. υποενότητα **4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα**.

⁵³⁴ Kyrielleis 2015, 38, 68-69.

⁵³⁵ Lorber 2021, 31-32. Milne 1916, 91.

⁵³⁶ Kyrielleis 2004, 112-114. Ο ίδιος 2015, 38, 68-69.

⁵³⁷ Kyrielleis 2015, 21, 38, 71. Parlasca 1967, 167. Krug 1978, 13 f.

⁵³⁸ Volkmann 1959, 1748-1755. Samuel 1962, 154-156. Kyrielleis 1975, 75-78, πίν. 68, εικ. f. Lorber 2014, 135.

⁵³⁹ Kyrielleis 2015, 39, 79.

⁵⁴⁰ van Oppen 2021 Β΄, 60, 62. Lorber & van Oppen 2017, 80. Οι ίδιοι 2018, 352, εικ. 2. Βλ. υποενότητα **4.4 Θεότητες**.

⁵⁴¹ Kyrielleis 2015, 39. Βλ. Kyrielleis, H., 2000. Das Doppelgesicht Ptolemaios' XII, *Chiron* 30, 577-584.

⁵⁴² Βλ. υποενότητα **4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα**.

⁵⁴³ Kyrielleis 2015, 40.

ομοιοτήτων. Στα σφραγίσματα αυτά ο νεαρός ηγεμόνας, που ταυτίζεται μάλλον με τον Πτολεμαίο ΙΕ΄ Καισαρίωνα, φέρει διάδημα και μικρογραφικά αιγυπτιακά στέμματα και είναι ορατή η ηλικιακή ανάπτυξή του⁵⁴⁴. Αρχικά, σε σφραγίσματα όπως το **αρ. 250 (Εικ. 275)** ο ηγεμόνας εικονίζεται ως παις με τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του σταδιακά να γίνονται πιο έντονα και σαρκώδη (**αρ. 251, Εικ. 276**). Η είσοδος του ηγεμόνα στην εφηβεία δηλώνεται αρχικά με την παρουσία κοκκιδωτής γενειάδας (**αρ. 252, Εικ. 277**) και έπειτα με την παρουσία μουστακιού και με τη μακριά κόμη που πέφτει στον σβέρκο (**αρ. 253, Εικ. 278**). Στο τελικό στάδιο της ηλικιακής ανάπτυξης ο ηγεμόνας εικονίζεται ως ώριμος έφηβος με πλούσια γενειάδα, μακριά κόμη και έντονα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά (**αρ. 254, Εικ. 279**)⁵⁴⁵.

Η συνέπεια των σφραγισμάτων της συγκεκριμένης ομάδας στη σταδιακή ανάπτυξη των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του ηγεμόνα επιτρέπει την ταύτιση όλων των σφραγισμάτων με τον ίδιο ηγεμόνα. Η χρονική περίοδος ανάπτυξης του ηγεμόνα που εικονίζεται στα σφραγίσματα είναι περίπου 10 έτη. Με αυτό ως βάση είναι βέβαιη η ταύτιση των συγκριμένων πορτρέτων με τον Πτολεμαίο ΙΕ΄ Καισαρίωνα, γιό της Κλεοπάτρας Ζ΄ και του Ιούλιου Καίσαρα⁵⁴⁶. Ο Πτολεμαίος ΙΕ΄ γεννήθηκε το 47 π.Χ. και συμβασίλευσε με την Κλεοπάτρα Ζ΄ την περίοδο 44-30 π.Χ., δηλαδή στην ηλικία των 4 έως 17 ετών⁵⁴⁷. Αυτό το ηλικιακό εύρος ταιριάζει με τα πορτρέτα στα σφραγίσματα της ομάδας⁵⁴⁸. Τα σφραγίσματα με το πορτρέτο του Πτολεμαίου ΙΕ΄ αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα ηγεμονικών πορτρέτων στο αρχείο της Πάφου. Αν και δεν είναι γνωστή η ταυτότητα και ο ρόλος των εκατοντάδων αξιωματούχων ή ιδιωτών που έφεραν σφραγίδες με το πορτρέτο του Πτολεμαίου ΙΕ΄ (ο οποίος βασίλευσε μόνο συμβολικά και μαζί με την μητέρα του), ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα είναι η απεικόνιση της ηλικιακής ανάπτυξης και της μετάβασης από την παιδική ηλικία στην πρώιμη ενηλικίωση. Το γεγονός αυτό δείχνει πιθανώς ότι οι χαρακτες των σφραγίδων θα είχαν στη διάθεσή τους ανά τακτά διαστήματα ενημερωμένους τύπους πορτρέτων του ηγεμόνα, τους οποίους θα χρησιμοποιούσαν⁵⁴⁹.

Όπως αναφέρουν ο Πλούταρχος και ο Δίων Κάσσιος⁵⁵⁰ τα τέκνα της Κλεοπάτρας Ζ΄ και του Μάρκου Αντωνίου, αν και σε μικρή ηλικία, ορίστηκαν ως κυβερνήτες διαφόρων περιοχών της πρώην αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου Γ΄⁵⁵¹. Ο 2χρονος Πτολεμαίος Φιλάδελφος έλαβε την περιοχή από τον Ευφράτη έως τον Ελλήσποντο, ο 6χρονος Αλέξανδρος Ήλιος ανέλαβε την Αρμενία, τη Μηδία και την Παρθική αυτοκρατορία που έμενε να κατακτηθεί και η Κλεοπάτρα Σελήνη Β΄ ανέλαβε την Κυρηναϊκή. Σε συνέχεια αυτής της ανάθεσης ο Πτολεμαίος Φιλάδελφος υιοθέτησε τη μακεδονική περιβολή με *καυσία* και διάδημα, ενώ ο Πτολεμαίος Ήλιος, ως

⁵⁴⁴ Kyrieleis 1996, 318, πίν. 54-56. Ο ίδιος 2015, 41.

⁵⁴⁵ Kyrieleis 2015, 41, 89, 93, 98, 104.

⁵⁴⁶ Οι Πτολεμαίοι Η΄- ΙΒ΄ αποκλείονται, γιατί στέφθηκαν βασιλείς κατά την ενηλικίωσή τους. Οι Πτολεμαίοι ΙΓ΄- ΙΔ΄ επίσης αποκλείονται, γιατί είχαν μικρότερη περίοδο βασιλείας από τα 10 έτη, κάτι που ισχύει και για τους Πτολεμαίο Φιλάδελφο και Πτολεμαίο Ήλιο, γιούς της Κλεοπάτρας Ζ΄ και του Μάρκου Αντωνίου. Kyrieleis 2015, 41-42.

⁵⁴⁷ Volkmann 1959, 1760 f. Heinen, H., 1969. Cäsar und Kaisarion, *Historia* 18, 181-203.

⁵⁴⁸ Kyrieleis 2015, 41-42.

⁵⁴⁹ Kyrieleis 2015, 42. Stanwick 2002, 61, 79, 81, 125 f, κατ. Ε, εικ. 15-20.

⁵⁵⁰ Πλούτ. *Αντών.* 54.5. Δ. Κάσσ. 49.40-41.

⁵⁵¹ Η δημόσια ανακήρυξη των τίτλων τους πραγματοποιήθηκε από τον Μάρκο Αντώνιο στο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας. Πλούτ. *Αντών.* 54.5. Δ. Κάσσ. 49.40-41.

ανατολίτης ηγεμόνας, υιοθέτησε μηδική περιβολή με *Μηδική τιάραν* και *κίταριν*⁵⁵². Από το αρχείο της Πάφου, το σφράγισμα **αρ. 255 (Εικ. 280)** εικονίζει παίδα ηγεμόνα με διάδημα και *Μηδική τιάρα*⁵⁵³. Βάσει των συγκεκριμένων συμβόλων μπορεί να υποθεθεί ότι το σφράγισμα φέρει πορτρέτο του Πτολεμαίου Ήλιου⁵⁵⁴.

Μια άλλη ομάδα, περίπου 35 σφραγισμάτων, φέρουν πορτρέτο αρκετά νεαρού ηγεμόνα με διάδημα, σύμβολα και μακριά, σγουρή κόμη που ταιριάζει τόσο στον παραδοσιακό τύπο απεικόνισης του Αλεξάνδρου Γ'⁵⁵⁵, όσο και σε αυτόν του Πτολεμαίου Ήλιου. Σε αρκετά από τα σφραγίσματα της ομάδας, όπως το **αρ. 256 (Εικ. 281)**, ο ηγεμόνας εικονίζεται με *αναστολή*, το τυπικό χαρακτηριστικό του Αλεξάνδρου Γ'. Αρκετά συχνή είναι επίσης η παρουσία αιγίδας (**αρ. 257, Εικ. 282**) και των κεράτων του Άμμωνα (**αρ. 258, Εικ. 283**). Το νεαρό της ηλικίας του εικονιζόμενου ηγεμόνα οδηγεί μάλλον στο συμπέρασμα ότι τα σφραγίσματα της ομάδας φέρουν πορτρέτα του Πτολεμαίου Ήλιου. Ο αδελφός του Πτολεμαίου Ήλιου, Πτολεμαίος Φιλάδελφος, εικονίζεται μάλλον σε λίγα σφραγίσματα ως παις ηγεμόνας με *καυσία διαδηματοφόρο*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ομάδας είναι το σφράγισμα **αρ. 259 (Εικ. 284)**⁵⁵⁶.

Μεταξύ των σφραγισμάτων της Πάφου με κεφαλές ανδρικών μορφών υπάρχουν περιπτώσεις που αναγνωρίζονται ως ηγεμονικά πορτρέτα, αλλά φέρουν μόνο θεϊκά σύμβολα χωρίς διάδημα. Η ταύτιση των συγκεκριμένων πορτρέτων ως Πτολεμαϊκών από τον Kyrieleis βασίζεται στα τυπικά «πτολεμαϊκά» φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που αυτά φέρουν, όπως τα μεγάλα, ανοιχτά μάτια, η μεγάλη γαμψή μύτη και το μικρό στόμα με το προεξέχον κάτω χείλος⁵⁵⁷. Τα χαρακτηριστικά αυτά διακρίνονται σε κεφαλές στον τύπο του Ερμή με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 260 (Εικ. 285)**, όπου η μορφή φέρει *κηρύκειον*. Σε άλλα σφραγίσματα, όπως το **αρ. 261 (Εικ. 286)**, η μορφή φέρει στεφάνι δάφνης και εικονίζεται στον τύπο του Διονύσου, ενώ στο **αρ. 262 (Εικ. 287)** η μορφή εικονίζεται σε έναν εικονογραφικό τύπο που συνδυάζει αυτούς του Έρωτα και του Αρποκράτη⁵⁵⁸. Ο συνδυασμός φτερών Έρωτα, της χαρακτηριστικής χειρονομίας του Αρποκράτη και του ηγεμονικού πορτρέτου εντοπίζεται μόνον στην ελληνιστική Αίγυπτο. Η Αφροδίτη, μητέρα του Έρωτα, και η Ίσις, μητέρα του Αρποκράτη, συχνά ταυτίζονται στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, ενώ αποτελούν και το θείο πρότυπο της βασίλισσας-μητέρας επιτρόπου του πτολεμαϊκού θρόνου⁵⁵⁹.

⁵⁵² Πλούτ. *Αντών*. 54.5. Kyrieleis 2015, 43.

⁵⁵³ Πρόκειται για το χαρακτηριστικό δερμάτινο ιρανικό κάλυμμα κεφαλής του ηγεμόνα, με μεγάλα δερμάτινα άκρα που πέφτουν στον λαιμό καλύπτοντας τα αυτιά. Parogni & Barresi 2003, 459. Για παράλληλα βλ. Franke, P.R. & Hirmer, M., 1964. *Die griechische Münze*, Munich, πίν. 84, εικ. 200, 202. Trendall, A.D. & Cambitoglou, A., 1982. *The Red-Figured Vases of Apulia II*, Oxford, 495, v. 38, πίν. 176. Von Graeve, V., 1970. *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, Berlin, 105, πίν. 38, 45. Price, M.I., 1991. *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus: A British Museum Catalogue*, Zurich, 497, v. 3960, πίν. 149, εικ. 1.

⁵⁵⁴ Kyrieleis 2015, 42-43, 85.

⁵⁵⁵ Πλούτ. *Π. Αλεξ.* τ. ή *αρ.* 2. 2.3, 4.1. Pollitt 1986, 21.

⁵⁵⁶ Kyrieleis 2015, 43-44, 82, 86-87.

⁵⁵⁷ Kyrieleis 2015, 45.

⁵⁵⁸ Kyrieleis 2015, 45, 120, 123-124.

⁵⁵⁹ Kyrieleis 2015, 23. Σε χάλκινα νομίσματα από την Κύπρο εικονίζεται η Κλεοπάτρα Ζ' ως Αφροδίτη με τον Πτολεμαίο ΙΕ' Καισαρίωνα ως φτερωτό Έρωτα, σε έναν εικονογραφικό τύπο που θυμίζει αυτόν της έθρονης Ίσιδος κουροτρόφου με το βρέφος Ωρο. Για τα νομίσματα βλ. Poole 1883, 122 v.2, πίν. 30, εικ. 6. Grose, S.W., 1929. *Fitzwilliam Museum, Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins III*, Cambridge, 434, πίν. 370, εικ. 1.

Η προβληματική των σφραγισμάτων με ηγεμονικά πορτρέτα που φέρουν μόνο θεϊκά σύμβολα οφείλεται στο ότι δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για ηγεμονικά πορτρέτα που χρησιμοποιούν θεϊκά σύμβολα ή για απλές απεικονίσεις θεοτήτων που χρησιμοποιούν εικονογραφικούς τύπους που δημιουργήθηκαν και παγιώθηκαν από τους Πτολεμαίους ηγεμόνες και κατέληξαν να αποτελούν γενικούς εικονογραφικούς τύπους⁵⁶⁰.

Όσον αφορά τα πορτρέτα των Πτολεμαίων βασιλισσών, στο αρχείο της Πάφου αυτά είναι λιγότερα σε αριθμό συγκριτικά με τα ανδρικά. Όπως και στο αρχείο του Εντφού⁵⁶¹, εντοπίζονται οι 4 βασικοί εικονογραφικοί τύποι που χρησιμοποιούνται από τις Πτολεμαίες βασίλισσες για τα πορτρέτα τους⁵⁶². Εννέα σφραγίσματα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 263 (Εικ. 288)** εικονίζουν κεφαλή γυναικείας μορφής στον εικονογραφικό τύπο της Ίσιδος και συγκεκριμένα στην «ελληνική» παραλλαγή του τύπου⁵⁶³. Αντίστοιχες απεικονίσεις εντοπίζονται και στο αρχείο του Εντφού (**αρ. 75, Εικ. 66**)⁵⁶⁴ και με βάση αυτές, μπορεί να υποτεθεί ότι οι γυναικείες κεφαλές στον τύπο της Ίσιδος από την Πάφο αποτελούν πορτρέτα της Κλεοπάτρας Α΄ ή Β΄. Ωστόσο, παραμένει το ερώτημα, εάν τα σφραγίσματα με τον τύπο της Ίσιδος αποτελούν πορτρέτα των βασιλισσών της ύστερης Πτολεμαϊκής περιόδου ή εάν πρόκειται απλώς για απεικόνιση της θεάς⁵⁶⁵.

Η υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας σφραγίδα στο **αρ. 264 (Εικ. 289)** εικονίζει κεφαλή γυναικείας ηλικιωμένης μορφής με ιμάτιο υπέρ την κεφαλή και διάδημα⁵⁶⁶. Το γήρας της εικονιζόμενης μορφής δηλώνεται με τη μεγάλη γαμψή μύτη, με τα «βαριά» βλέφαρα και την ένταση στο στόμα⁵⁶⁷. Από τις Πτολεμαίες βασίλισσες του 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. μόνον η Κλεοπάτρα Β΄ (181-116/115 π.Χ.) και η Κλεοπάτρα Γ΄ (116/115-101 π.Χ.) έφτασαν σε μεγάλη ηλικία⁵⁶⁸. Επομένως, το σφράγισμα φέρει πιθανώς το πορτρέτο μίας από τις δύο βασίλισσες, χωρίς να είναι σαφές ποιας⁵⁶⁹. Πέντε σφραγίσματα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 265 (Εικ. 290)**, φέρουν πιθανώς το πορτρέτο της Κλεοπάτρας Σελήνης Β΄. Αυτή η ταύτιση βασίζεται, σύμφωνα με τον Kyrieleis, αποκλειστικά στα άστρα και στην ημισέληνο που συνοδεύουν τη μορφή, η οποία φέρει διάδημα και «αθωρικό στέμμα»⁵⁷⁰. Αντίστοιχα σφραγίσματα έχουν βρεθεί και στο αρχείο του Εντφού (**αρ. 73, Εικ. 64**) και σε εκείνες τις περιπτώσεις ο van Oppen κάνει λόγο για απεικόνιση της Ίσιδος-Σώθι⁵⁷¹. Πιθανώς, στα αντίστοιχα σφραγίσματα

⁵⁶⁰ Kyrieleis 2015, 45.

⁵⁶¹ Βλ. υποενότητα 4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα.

⁵⁶² Βλ. υποενότητα 2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών.

⁵⁶³ Kyrieleis 2015, 126-127.

⁵⁶⁴ Βλ. υποενότητες 4.4 Θεότητες, 4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα και van Oppen 2021 Β΄, 55-56. Lorber & van Oppen 2018, 361, 374-375, εικ. 29. Οι ίδιοι 2017, 83-84, εικ. 16-17. Plantzos 2011, 397, εικ. 1a. Ο ίδιος 1996 Α΄, 310, πιν. 51, εικ. 17. και 1996 Β΄, 55-56.

⁵⁶⁵ Kyrieleis 2015, 46. Για τα πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών στον εικονογραφικό τύπο της Ίσιδος βλ. υποενότητα 2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών και Plantzos 1999, 51-52. Ο ίδιος 1996 Α΄, 310. Ο ίδιος 1996 Β΄, 55, 57. Kyrieleis 1975, 112-124. Ο ίδιος 2015, 26-27.

⁵⁶⁶ Για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο βλ. υποενότητα 2.3 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλισσών και Plantzos 1999, 50.

⁵⁶⁷ Kyrieleis 2015, 128.

⁵⁶⁸ Kyrieleis 2015, 46. Minas-Nerpel 2011, 58-76.

⁵⁶⁹ Kyrieleis 2015, 46.

⁵⁷⁰ Kyrieleis 2015, 43-44, 46, 127. Για απεικόνιση της Σελήνης σε σφραγιδολίθους βλ. Zwierlein-Diehl, E., 2007. *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin, 65 f., πιν. 56, εικ. 299.

⁵⁷¹ Βλ. υποενότητα 4.4 Θεότητες και van Oppen 2021 Β΄, 55. Milne 1916, 90. Plantzos 2011, 397, εικ. 1.1. Lorber & van Oppen 2018, 365, εικ. 42-44.

από την Πάφο η Κλεοπάτρα Σελήνη εικονίζεται στον τύπο της Ίσιδος-Σώθι. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο ποια Κλεοπάτρα Σελήνη εικονίζεται. Πρόκειται για τη σύζυγο του Πτολεμαίου Θ' (115-107 π.Χ.) ή για την Κλεοπάτρα Σελήνη Β', κόρη της Κλεοπάτρας Ζ' και του Μάρκου Αντωνίου που πέθανε το 34 π.Χ.; Στο σφράγισμα **αρ. 265 (Εικ. 290)** το γεράκι του Ώρου εικονίζεται στα δύο άκρα της ημισελήνου, εκατέρωθεν της μορφής και πιθανώς προσφέρει πληροφορίες για το ποια βασίλισσα εικονίζεται. Στην αιγυπτιακή εικονογραφία ο ηγεμόνας αποτελεί ενσάρκωση του Ώρου και το στεφανωμένο γεράκι αποτελεί σύμβολο της αιγυπτιακής ηγεμονίας⁵⁷². Επομένως, τα δύο γεράκια στο σφράγισμα συμβολίζουν ίσως τον Πτολεμαίο Ήλιο και τον Πτολεμαίο Φιλάδελο, τα δύο αδέρφια της Κλεοπάτρας Σελήνης Β', κόρης της Κλεοπάτρας Ζ'⁵⁷³.

Η μόνη βέβαιη ταύτιση πορτρέτου βασίλισσας είναι εφικτή στα σφραγίσματα με την Κλεοπάτρα Ζ', καθώς είναι η μοναδική Πτολεμαία βασίλισσα του 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. από την οποία είναι γνωστά νομισματικά πορτρέτα (**Εικ. 207**)⁵⁷⁴. Βάσει των συγκρίσεων με τα νομισματικά πορτρέτα αναγνωρίζονται πορτρέτα της Κλεοπάτρας Ζ' σε 3 σφραγίσματα. Σε αυτά η Κλεοπάτρα εικονίζεται με μακρύ λεπτό λαιμό, στενό πρόσωπο και μακριά γαμπή μύτη. Στο **αρ. 266 (Εικ. 291)** η κόμη της βασίλισσας συγκρατείται με διάδημα και απολήγει σε κόμβο που πέφτει στον σβέρκο⁵⁷⁵. Πρόκειται για τον ίδιο εικονογραφικό τύπο που συναντάται και στα σφραγίσματα του Εντφού (**αρ. 187-188, Εικ. 204-205**)⁵⁷⁶. Τα σφραγίσματα **αρ. 267-268 (Εικ. 292-293)** παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η Κλεοπάτρα Ζ' φέρει μάλλον λεοντή. Πιθανώς, στα σφραγίσματα αυτά επιχειρείται μια συμβολική αναφορά στον Μάρκο Αντώνιο, ο οποίος σε σφραγίσματα του αρχείου εικονίζεται ως Ηρακλής⁵⁷⁷.

Από τη μυθολογία είναι γνωστό το περιστατικό, όπου η Ομφάλη και ο Ηρακλής αντάλλαξαν ρούχα κατά τη διάρκεια ερωτικής πράξης, με την Ομφάλη να φορά τη λεοντή και να παίρνει το ρόπαλο του Ηρακλή⁵⁷⁸. Μια πιθανή ερμηνεία των σφραγισμάτων **αρ. 267-268 (Εικ. 292-293)** είναι ότι η Κλεοπάτρα Ζ' εικονίζεται ως Ομφάλη που έχει φορέσει την περιβολή του Ηρακλή και επομένως οι συγκεκριμένες σφραγίδες έχουν κωμικό-σατυρικό χαρακτήρα. Ωστόσο, η αναφορά των σφραγίδων σε αυτό το μυθολογικό γεγονός πιθανώς δεν έχει ως σκοπό να σατιρίσει ή να διακωμωδήσει την υφιστάμενη πολιτική κατάσταση, καθώς το πορτρέτο της Κλεοπάτρας πέραν από τη λεοντή φέρει κοσμήματα και χαρακτηρίζεται από καλλιτεχνική αρτιότητα. Επίσης, σε ένα δημόσιο αρχείο δεν θα ήταν εύκολο να καταλήξει σφράγισμα που δημιουργήθηκε από σφραγίδα με σατυρικό περιεχόμενο προς την Πτολεμαία βασίλισσα. Ο Μάρκος Αντώνιος και η Κλεοπάτρα Ζ' ταύτισαν τους εαυτούς τους με τον Ηρακλή και την Ομφάλη αντίστοιχα, μια πράξη που εξυπηρετούσε την επίσημη ηγεμονική ιδεολογία, καθώς ο συγκεκριμένος μύθος ταίριαζε με την ιδέα του εκ Δύσης ορμώμενου ήρωα (Μάρκος Αντώνιος) που πετυχαίνει ηρωικά κατορθώματα προς χάριν της ανατολίτισσας βασίλισσας

⁵⁷² Schoske & Wildung 1992, 42.

⁵⁷³ Kyrieleis 2015, 46-47. Eldamaty 2011, 33, 35.

⁵⁷⁴ Poole 1883, πίν. XXX, εικ. 5-8. Baldus 1973, 19-43, πίν. 3. Ο ίδιος 1983, 5-10. Walker & Higgs 2001, 233-235, v. 214-231. Lorber 2014, 134-138, 160-163.

⁵⁷⁵ Kyrieleis 2015, 47, 129.

⁵⁷⁶ Βλ. υποενότητα **4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα** και Plantzos 1996 Α', 310-312. Ο ίδιος 2011, 403. Milne 1916, 94. Kyrieleis 1975, 125, πίν. 107, εικ. 5-7. Walker & Higgs 2001, 176, v. 174-176.

⁵⁷⁷ Kyrieleis 2015, 47-48, 129-130. Για τα σφραγίσματα με απεικόνιση του Μάρκου Αντωνίου ως Ηρακλή βλ. υποενότητα **5.4 Πορτρέτα ιδιωτών**.

⁵⁷⁸ Πλούτ. *Δημήτρ.-Αντών.* III.4. Οβίδ. *Fasti* III 305-358.

(Κλεοπάτρα) και με την οποία αποκτά τέκνα (Πτολεμαίος Φιλάδελφος, Πτολεμαίος Ήλιος, Κλεοπάτρα Σελήνη Β΄)⁵⁷⁹.

Δεν είναι εύκολο να οριστεί ποιοι ήταν οι κάτοχοι αυτού του μεγάλου αριθμού διαφορετικών σφραγίδων με πορτρέτα των Πτολεμαίων που εντοπίζονται στο αρχείο της Πάφου. Οι συγκεκριμένες σφραγίδες, σύμφωνα με τον Kyrieleis, δεν αποτελούν ούτε τις προσωπικές σφραγίδες ηγεμόνων, ούτε επίσημες σφραγίδες του Πτολεμαϊκού βασιλείου. Σφραγίδες με ηγεμονικά πορτρέτα έφεραν οι αξιωματούχοι και οι υποστηρικτές του εκάστοτε ηγεμόνα⁵⁸⁰. Επιστολές αξιωματούχων θα διακινούνταν καθημερινά στο Πτολεμαϊκό βασίλειο και οι περισσότερες από αυτές θα φυλάσσονταν σε αρχεία. Επομένως, είναι αρκετά πιθανό πολλά από τα σφραγίσματα με ηγεμονικά πορτρέτα να αποτελούν τις επίσημες σφραγίδες των αξιωματούχων του Πτολεμαϊκού βασιλείου⁵⁸¹.

⁵⁷⁹ Kyrieleis 2015, 48-49. Huttner 1995, 104-111. Suhr, E.G., 1953. Herakles and Omphale, *AJA* 57, 251-263.

⁵⁸⁰ Βλ. υποενότητα **1.3 Χρήσεις σφραγίδων**.

⁵⁸¹ Kyrieleis 2015, 53-54.

5.4 Πορτρέτα ιδιωτών

Στο αρχείο της Πάφου εντοπίζονται 51 σφραγίσματα με κεφαλές ανδρικών μορφών που έχουν εξατομικευμένα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά, αλλά δεν φέρουν διάδημα και θεϊκά σύμβολα, επομένως δεν εικονίζουν ελληνιστικούς ηγεμόνες. Σύμφωνα με τον Kyrieleis, τα σφραγίσματα αυτά φέρουν ρωμαϊκά πορτρέτα και πορτρέτα αξιωματούχων της Πτολεμαϊκής αυλής στην Αλεξάνδρεια ή στην Κύπρο⁵⁸².

Το σφράγισμα **αρ. 269 (Εικ. 294)** εικονίζει πιθανώς πορτρέτο του Οκταβιανού Αυγούστου, βάσει σύγκρισης με νομισματικά πορτρέτα του που χρονολογούνται μετά τη ναυμαχία του Ακτίου (**Εικ. 295**)⁵⁸³. Η μορφή έχει μακριά κόμη με σγουρούς βοστρύχους που πέφτουν στο μέτωπο, λεπτό πρόσωπο με έντονα ζυγωματικά, μακριά γαμψή μύτη, «αυστηρό» κλειστό στόμα και μεγάλα μάτια με έντονη γραμμή φρυδιών⁵⁸⁴.

Το σφράγισμα **αρ. 270 (Εικ. 296)**, μαζί με άλλα δύο παραδείγματα, εικονίζουν κεφαλή νεαρής ανδρικής μορφής με κοντή κόμη και οκτάκτινο άστρο. Όπως έχει αναφερθεί, το άστρο στα πτολεμαϊκά πορτρέτα συμβολίζει την αποθέωση του ηγεμόνα⁵⁸⁵. Στο σφράγισμα **αρ. 270** όμως, η μορφή δεν φέρει διάδημα επομένως δεν πρόκειται για ηγεμόνα, αλλά ίσως για ρωμαϊκό πορτρέτο της υστερο-ρεπουμπλικανικής περιόδου⁵⁸⁶. Σύμφωνα με τον Kyrieleis, η μορφή ταυτίζεται με πορτρέτο του θεοποιημένου Ιουλίου Καίσαρα⁵⁸⁷. Στο σφράγισμα η μορφή έχει ίσια μαλλιά που πέφτουν στον σβέρκο και στο μέτωπο, μακριά ευθεία μύτη και «αυστηρό» κλειστό στόμα⁵⁸⁸. Αν και αυτά τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά δεν ομοιάζουν με αυτά στα γνωστά πορτρέτα του Καίσαρα⁵⁸⁹, ο Kyrieleis βασίζει την ταύτιση στο άστρο που θυμίζει το *Sidus Iulium*, το άστρο που ο Οκταβιανός το 44 π.Χ. τοποθέτησε στην κεφαλή του αγάλματος του Καίσαρα στο Forum ως σύμβολο της θεοποίησής του⁵⁹⁰. Το άστρο αυτό εντοπίζεται και στα νομισματικά πορτρέτα του Ιουλίου Καίσαρα στον τύπο του «*Divus Iulius*» (**Εικ. 297**)⁵⁹¹. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των απεικονίσεων είναι η ιδεαλιστική απεικόνιση και η απουσία εξατομικευμένων φυσιognωμικών χαρακτηριστικών. Πιθανώς, η σφραγίδα στο **αρ. 270 (Εικ. 296)** εξυπηρετούσε κάποια δημόσια λειτουργία και ο κάτοχός της θα μπορούσε να είναι κάποιος Ρωμαίος αξιωματούχος της ύστερης Ρεπουμπλικανικής περιόδου⁵⁹².

Τέλος, το σφράγισμα **αρ. 271 (Εικ. 298)** εικονίζει κεφαλή ανδρικής μορφής στον εικονογραφικό τύπο του Ηρακλή με εξατομικευμένα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά⁵⁹³. Το μέτωπο και τα φρύδια προεξέχουν, η μύτη συνεχίζει στην ευθεία του μετώπου, τα μάτια είναι μεγάλα και τοποθετημένα σε βαθιές κόγχες, το στόμα είναι μικρό και το πιγούνι προεξέχει⁵⁹⁴. Αυτά τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά διαφέρουν

⁵⁸² Kyrieleis 2015, 51.

⁵⁸³ Mattingly 1923, 1-111, πίν. 1-17. Kent & Overbeck & Stylow 1973, 124, 126, 134-139.

⁵⁸⁴ Kyrieleis 2015, 51, 136.

⁵⁸⁵ Βλ. υποενότητα 2.2 Πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλέων.

⁵⁸⁶ Kent & Overbeck & Stylow 1973, 73, 99, 103, 106-108, 111, 119. Vollenweider 1972, πίν. 38-157.

⁵⁸⁷ Kyrieleis 2015, 51.

⁵⁸⁸ Kyrieleis 2015, 51-52, 135.

⁵⁸⁹ Kent & Overbeck & Stylow 1973, 90, 92, 93, 115.

⁵⁹⁰ Bechtold 2011, 161-198.

⁵⁹¹ Mattingly 1923, πίν. 2, εικ. 19, πίν. 3, εικ. 1. Bechtold 2011, 172-189.

⁵⁹² Kyrieleis 2015, 51-52.

⁵⁹³ Kyrieleis 1975, 38, 163, κατ. Β 1, πίν. 9, 28, εικ. 4.

⁵⁹⁴ Kyrieleis 2015, 55, 125.

από αυτά του τυπικού «πτολεμαϊκού» πορτρέτου και ομοιάζουν με τα νομισματικά πορτρέτα του Μάρκου Αντωνίου (Εικ. 299)⁵⁹⁵. Επομένως, στο σφράγισμα εικονίζεται πιθανώς ο Μάρκος Αντώνιος, ο οποίος ταύτισε τον εαυτό του με τον Ηρακλή⁵⁹⁶.

Οι σφραγίδες με πορτρέτα ιδιωτών της πολιτικής ηγεσίας είχαν ίσως παρόμοια χρήση με αυτές που φέρουν ηγεμονικά πορτρέτα. Δεν είναι βέβαιο ότι η εκάστοτε σφραγίδα ανήκε στον ιδιώτη το πορτρέτο του οποίου εικονίζεται. Από τις περιγραφές του Πολύβιου (XV 31) συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι φίλοι ή/και οι ακόλουθοι ενός ιδιώτη με εξουσία μπορούσαν να φέρουν δακτυλίους με το πορτρέτο του τελευταίου⁵⁹⁷. Πιθανώς, πορτρέτα Ρωμαίων αξιωματούχων και στρατηγών της ύστερης Ρεπουμπλικανικής περιόδου εικονίζονταν, σύμφωνα με τον Kyrieleis, σε σφραγιδολίθους από υαλόμαζα και οι σφραγίδες αυτές χρησιμοποιούνταν από στρατιωτικούς ή υποστηρικτές των εικονιζόμενων προσώπων⁵⁹⁸.

⁵⁹⁵ Vollenweider 1974, 174-188. Ο ίδιος 1972, πίν. 130-137. Baldus 1983, 5-10. Walker & Higgs 2001, 236-240, v. 239-259. Σβορώνος 1904-1908, πίν. LXIII, εικ. 22-24.

⁵⁹⁶ Kyrieleis 2015, 47-49. Βλ. Palagia, O., 1986. Imitation of Herakles in Ruler Portraiture, *Boreas* 9, 137-151. και υποενότητα **5.3 Ηγεμονικά πορτρέτα** για την ταύτιση του Μάρκου Αντωνίου και της Κλεοπάτρας με τον Ηρακλή και την Ομφάλη αντίστοιχα.

⁵⁹⁷ Vollenweider 1974, 83. Grimm 1997, 454.

⁵⁹⁸ Kyrieleis 2015, 55. Επίσης βλ. Vollenweider, M.-L., 1955. Verwendung und Bedeutung der Porträtgemmen in der römischen Republik, *MusHelv* 12, 96-111.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΚΥΡΗΝΗ

6.1 Το αρχείο σφραγισμάτων

Στην Κυρήνη (σημερινή Shahhat), στα βορειοανατολικά της Λιβύης, σε κτίριο της Αγοράς, πλησίον του ναού του Δία *Αιγιόχου* βρέθηκαν 421 τμήματα πηλού που φέρουν 1311 σφραγίσματα. Το κτίριο, εντός του οποίου βρέθηκαν τα σφραγίσματα, είναι ένας επιμήκης και στενός χώρος που σύμφωνα με τις επιγραφές ταυτίζεται ως το *Νομοφυλάκειον* της πόλης, το μέρος όπου φυλάσσονταν αρχεία δημόσιων και ιδιωτικών συναλλαγών. Σύμφωνα με τις επιγραφές στο *Νομοφυλάκειον* τα έγγραφα ετίθεντο υπό την προστασία των θεών και 6 *νομοφυλάκων* και 3 γραμματέων⁵⁹⁹.

Τα σφραγίσματα βρέθηκαν σε στρώμα τέφρας και τα περισσότερα δημιουργήθηκαν μάλλον από μεταλλικούς δακτυλίους. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις αρχείων, αρκετά σφραγίσματα φέρουν αποτύπωμα των ινών του παπύρου που σφράγιζαν. Το *Νομοφυλάκειον* της Κυρήνης λειτουργούσε πιθανώς ως δημόσιο αρχείο και ληξιαρχείο της Ελληνορωμαϊκής κοινότητας στην πόλη. Αρκετά από τα έγγραφα που φυλάσσονταν σε αυτό θα είχαν συνταχθεί από τους *νομοφύλακες* και ήταν μάλλον τοποθετημένα σε κιβώτια (*κιβωτόν*), καθώς η εύρεση των σφραγισμάτων διατεταγμένων ανά ομάδες μαρτυρεί μάλλον ότι τα έγγραφα φυλάσσονταν με συγκεκριμένη διάταξη. Το σύνολο των σφραγισμάτων βρίσκεται στο Cyrene Antiquity Museum της Shahhat⁶⁰⁰.

Το *Νομοφυλάκειον* καταστράφηκε από πυρκαγιά τον 1^ο αι. μ.Χ. και *terminus ante quem* αποτελεί μάλλον η περίοδος 89-96 μ.Χ., εξαιτίας πηλίδας στην είσοδό του με επιγραφή που κατονομάζει τον αυτοκράτορα Δομιτιανό⁶⁰¹. Σύμφωνα με τον Maddoli, η πυρκαγιά σχετίζεται μάλλον με την εξέγερση των Ιουδαίων τα έτη 115-117 μ.Χ. που οδήγησε σε καταστροφές και στην σταδιακή παρακμή ολόκληρης της περιοχής της Κυρηναϊκής. Αν και το αρχείο καταστράφηκε μάλλον πριν την εξέγερση, δεν είναι απίθανο η μετέπειτα εγκατάλειψη και μη ανοικοδόμησή του να οφείλονται σε αυτά τα γεγονότα και στον αντίκτυπό τους⁶⁰².

Τα σφραγίσματα που ψήθηκαν και διατηρήθηκαν εξαιτίας της φωτιάς αποτελούν λείψανα αρχείου της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου. Αρκετά φέρουν ρωμαϊκά σύμβολα και ονόματα, όπως *ROMA SALVS* (**αρ. 303, Εικ. 331**). Επομένως, ως *terminus post quem* λειτουργίας του αρχείου ορίζεται πιθανώς το έτος 96 π.Χ., όταν η Κυρηναϊκή πέρασε στην κατοχή των Ρωμαίων ως κληροδότημα του Πτολεμαίου Απίωνα, υιού του Πτολεμαίου Η'. Ένα άλλο ενδεχόμενο είναι τα σφραγίσματα να χρονολογούνται από το 75 π.Χ. και εξής, όταν διορίστηκε Ρωμαίος διοικητής στην περιοχή⁶⁰³.

Τα σφραγίσματα από το αρχείο του *Νομοφυλακείου* μελετήθηκαν και δημοσιεύτηκαν από τον Maddoli⁶⁰⁴. Από τα 421 τμήματα πηλού, 22 φέρουν 1 μόνο σφράγισμα, 48 φέρουν 2 σφραγίσματα, 221 φέρουν 3, 122 φέρουν 4, 7 φέρουν 5 και 1 φέρει μάλλον 7 σφραγίσματα. Τα τμήματα πηλού με 1 μόνο σφράγισμα, σύμφωνα με

⁵⁹⁹ Plantzos 1999, 28. Rostovtzeff, 1932, 49-91. Ghislanzoni 1925, 408. Maddoli 1963-1964, 51.

⁶⁰⁰ Maddoli 1963-1964, 39, 47. Plantzos 1999, 28. Wilken & Mitteis 1912, 79. Wilken 1927, 604, v. 126.

⁶⁰¹ Ghislanzoni 1925, 415, 418. *Suppl. Ep. Gr.*, IX 1, 131-135.

⁶⁰² Plantzos 1999, 28. Maddoli 1963-1964, 39, 41-43. Romanelli 1943, 107.

⁶⁰³ Plantzos 1999, 28. Maddoli 1963-1964, 42.

⁶⁰⁴ Maddoli 1963-1964.

τον Maddoli, σφράγιζαν πιθανώς δημόσια και επίσημα έγγραφα, ωστόσο δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί εάν πρόκειται για επίσημες σφραγίδες της πόλης (*δημοσία σφραγίς*)⁶⁰⁵ ή για σφραγίδες αξιωματούχων. Τα υπόλοιπα σφραγίσματα, σφράγιζαν πιθανώς έγγραφα που αποτελούσαν συναλλαγές δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα, όπως *συγχωρήσεις, διαγραφαι, χρηματισμοί, γάμοι, διαθήκες και συμβόλαια*⁶⁰⁶. Μεταξύ των σφραγισμάτων, κάποια ίσως δημιουργήθηκαν από τις σφραγίδες των *νομοφυλάκων*, αν και κάτι τέτοιο δεν είναι βέβαιο. Σύμφωνα με τον Maddoli, λαμβάνοντας κανείς υπόψη τον αριθμό των *νομοφυλάκων* και τον αριθμό των σφραγισμάτων που πιθανώς έφερε το εκάστοτε έγγραφο (ως δείκτη χρησιμοποιεί τους ενσφράγιστους παπύρους που βρέθηκαν στη νήσο Ελεφαντίνη⁶⁰⁷), υπολογίζεται ότι ο αριθμός των εγγράφων που φυλάσσονταν στο *Νομοφυλάκειον* της Κυρήνης ανέρχεται στα 400 με 500⁶⁰⁸.

Από τα εικονιστικά θέματα στα σφραγίσματα της Κυρήνης είναι ορατή η επιρροή της εξελληνισμένης Αιγύπτου στην περιοχή και αργότερα η προσθήκη του ρωμαϊκού στοιχείου⁶⁰⁹. Εικονογραφικοί τύποι, τάσεις και τεχνοτροπίες της Κυρηναϊκής συνδυάζονται με αιγυπτιακά, ελληνικά και λιγιστά ρωμαϊκά στοιχεία δημιουργώντας έναν συγκρητισμό και ποικιλία μοτίβων⁶¹⁰. Εικονίζονται θεότητες, ανθρώπινες μορφές, κεφαλές και πορτρέτα, ζώα, φυτά, αντικείμενα και επιγραφές. Η μεγαλύτερη ομάδα σφραγισμάτων είναι αυτή με απεικονίσεις θεοτήτων. Τα φαινομενικά «ασήμαντα» εικονιστικά θέματα των σφραγισμάτων και η απουσία μεγάλου αριθμού ηγεμονικών πορτρέτων ή επίσημων σφραγίδων πόλεων, συνηγορούν στο ότι το αρχείο του *Νομοφυλακείου* περιείχε κυρίως έγγραφα που αφορούσαν συναλλαγές ιδιωτών. Το μεγάλο εύρος εικονιστικών θεμάτων, και δη μυθολογικών, προσφέρει πληροφορίες για την γλυπτική, την τέχνη και τις αισθητικές προτιμήσεις που επικρατούσαν στην Κυρηναϊκή κατά την ύστερη Ελληνιστική περίοδο. Επίσης, το μέγεθος του αρχείου της Κυρήνης μας πληροφορεί για τη φύση και τη σύσταση ενός δημόσιου αρχείου σε ένα μεγάλο περιφερειακό κέντρο του Ελληνορωμαϊκού κόσμου⁶¹¹.

Προτού ξεκινήσει η εξέταση των σφραγισμάτων της Κυρήνης είναι σημαντικό να αναφερθούν λίγα ιστορικά στοιχεία. Η Κυρήνη καταλήφθηκε στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. από τον Πτολεμαίο Α΄ και εφεξής διοικούνταν από αξιωματούχους, μεταξύ αυτών και τους *νομοφύλακες*, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την φύλαξη δημοσίου αρχείου με διαφόρων ειδών έγγραφα και την επίβλεψη της τήρησης των νόμων⁶¹². Η Κυρήνη και η Κυρηναϊκή ήταν στενά συνδεδεμένες με την Αίγυπτο. Επί σατραπείας Βαττιάδη η Κυρήνη ανήκε στην σατραπεία της Αιγύπτου και αργότερα παρέμεινε υπό τον έλεγχο των Πτολεμαίων έως τη Ρωμαϊκή περίοδο. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεν ανακόπηκε η ανταλλαγή θρησκευτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών στοιχείων μεταξύ Αιγύπτου και Κυρήνης⁶¹³. Ο πληθυσμός της Κυρήνης, εκτός από τους Έλληνες που υπερτερούσαν αριθμητικά στις πόλεις, αποτελούνταν και από τους *γεωργούς* (το

⁶⁰⁵ Δόντας 1961, 1, 6, v. 2. Wilken & Mitteis 1912, 80.

⁶⁰⁶ Maddoli 1963-1964, 48-50.

⁶⁰⁷ Βλ. **Κεφ. 3**.

⁶⁰⁸ Maddoli 1963-1964, 50-51.

⁶⁰⁹ Maddoli 1963-1964, 55.

⁶¹⁰ Maddoli 1963-1964, 57.

⁶¹¹ Plantzos 1999, 28-29. Maddoli 1963-1964, 40, 42.

⁶¹² Busolt & Swoboda 1926, 1121. Maddoli 1963-1964, 45-46.

⁶¹³ Maddoli 1963-1964, 55. Romanelli 1943, 209, 247. Rostovtzeff 1928, 142. Chamoux 1953, 264.

αυτόχθον λιβυκό στοιχείο) και τους Ιουδαίους⁶¹⁴. Οι τελευταίοι, γνώρισαν ακμή κατά την Πτολεμαϊκή περίοδο και αποτέλεσαν ένα ανεξάρτητο σώμα συγκριτικά με αυτό των Ελλήνων, με τους οποίους από τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπως και στην Αίγυπτο, βρίσκονταν σε συνεχή διαμάχη⁶¹⁵. Η διαμάχη αυτή φαίνεται να επεκτάθηκε και προς τους Ρωμαίους, ειδικά μετά την καταστροφή των Ιεροσολύμων και την έναρξη της Διασποράς⁶¹⁶.

Όσον αφορά την εξέταση των σφραγισμάτων του αρχείου της Κυρήνης, αυτή θα περιοριστεί σε ορισμένα παραδείγματα που ξεχωρίζουν λόγω καλλιτεχνικής ποιότητας, όσο και σημασίας βάσει των εικονιστικού θέματος που φέρουν. Αυτό οφείλεται στο ότι η Κυρήνη δεν ανήκει στον γεωγραφικό χώρο της Αιγύπτου και επίσης το αρχείο της πόλης διαφοροποιείται από τα άλλα που εξετάστηκαν. Τα σφραγίσματα της Κυρήνης φέρουν εικονιστικά θέματα που παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα μεταξύ τους και σε μεγάλο ποσοστό εικονίζουν θεότητες. Επίσης, η κατάσταση στην οποία διατηρούνται τα περισσότερα σφραγίσματα, σε συνδυασμό με τις μικρές διαστάσεις τους καθιστούν προβληματική την αναγνώριση κάποιων εικονιστικών θεμάτων. Προβληματική κρίνεται και η εξέταση των πορτρέτων. Τα περισσότερα φαίνεται να ανήκουν σε ιδιώτες. Αν και διακρίνονται πορτρέτα που ανήκουν πιθανώς σε Πτολεμαίους, η ταύτιση δεν είναι βέβαιη λόγω των μικρών διαστάσεων των σφραγισμάτων και της κακής ποιότητας των σφραγίδων⁶¹⁷.

⁶¹⁴ Ιώσ. Φλάβ. *Ιουδ. Αρχ.* XIV 7,2.

⁶¹⁵ Romanelli 1943, 109.

⁶¹⁶ Maddoli 1963-1964, 53.

⁶¹⁷ Maddoli 1963-1964, 54.

6.2 Θεότητες

Το κυρηναϊκό πάνθεο αναγνωρίζεται στα σφραγίσματα με απεικονίσεις θεοτήτων. Οι γνωστές, από τις πηγές, τα μνημεία και τα νομίσματα, κυρηναϊκές θεότητες χαρακτηρίζονται από θρησκευτικό συγκρητισμό, καθώς φέρουν ελληνικά και αιγυπτιακά στοιχεία⁶¹⁸.

Ο Δίας εικονίζεται ένθρονος, σύμφωνα με το φειδιακό πρότυπο, (**αρ. 272, Εικ. 300**) ή ιστάμενος κρατώντας κεραυνό (**αρ. 273, Εικ. 301**)⁶¹⁹. Πέραν όμως του Ολύμπιου Δία, στα σφραγίσματα αναγνωρίζεται και ο Δίας με χαρακτηριστικά του Σαράπιδος (**αρ. 274, Εικ. 302**) ή του Άμμωνα και του Ηλίου (**αρ. 275, Εικ. 303**)⁶²⁰. Για την κεφαλή του Δία-Σαράπιδος στο **αρ. 274 (Εικ. 302)** εντοπίζονται παράλληλα σε 3 ωοειδείς δακτυλιόλιθους⁶²¹. Η Αθηνά εικονίζεται στους τύπους της Προμάχου (**αρ. 276, Εικ. 304**) και της Παρθένου⁶²². Ο Απόλλων, η βασική θεότητα της Κυρήνης που *οὐδέ πόλει τόσ' ἔνειμεν ὀφέλιμα τόσσα Κυρήνη*⁶²³, αναγνωρίζεται σε αρκετά σφραγίσματα με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 277 (Εικ. 305)**⁶²⁴. Το σφράγισμα **αρ. 278 (Εικ. 306)** εικονίζει τον Αρισταίο, τον υιό του Απόλλωνα και της Κυρήνης, ο οποίος ταυτίστηκε με τον Ασκληπιό και φέρει την ράβδο του τελευταίου. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο σε ποιο βαθμό αυτή η ταύτιση αποδίδεται στα σφραγίσματα και εάν σε όλες τις περιπτώσεις ο Αρισταίος πράγματι ταυτίζεται με τον Ασκληπιό⁶²⁵.

Από τις αμιγώς ελληνικές θεότητες εικονίζονται ο Ερμής, ο Έρωσ, η Άρτεμις, η Αφροδίτη, η Δήμητρα και ο Ηρακλής. Λιγότερες είναι οι απεικονίσεις του Διονύσου, η μυστικιστική λατρεία του οποίου ήταν αρκετά διαδεδομένη στην Αλεξάνδρεια⁶²⁶. Στο σφράγισμα **αρ. 279 (Εικ. 307)** ο Ερμής εικονίζεται σε έναν εικονογραφικό τύπο που εάν δεν αναφέρεται, τουλάχιστον εμπνέεται, από το πραξιτέλειο γλυπτό στην Ολυμπία⁶²⁷. Το **αρ. 280 (Εικ. 308)** φαίνεται να εικονίζει τον Ηρακλή στον λυσίππειο τύπο του *επιτραπέζιου*, ο οποίος είναι γνωστός και από τη νομισματοκοπία⁶²⁸. Το σφράγισμα **αρ. 281 (Εικ. 309)** αναπαράγει ένα εικονογραφικό τύπο γνωστό από την υστεροελληνιστική γλυπτική και τη Μεγάλη Ζωγραφική. Πρόκειται για τον τύπο του Ερμαφρόδιτου που απομακρύνει σάτυρο⁶²⁹. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος αποδίδεται μάλλον στον Κηφισόδοτο, υιό του Πραξιτέλη και παράλληλά του

⁶¹⁸ Romanelli, 1943, 209. Maddoli 1963-1964, 57. Βλ. Ferri, S., 1923. *Contributi di Cirene alla storia della religione greca*, Rome. Vitali, L., 1932. *Fonti per la storia della religione cyrenaica*, Padova.

⁶¹⁹ Maddoli 1963-1964, 67. Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. XLIV, εικ. 3, 49, πίν. XLVIII, εικ. 4. Lippold 1924, πίν. II, εικ. 8. Walters 1926, πίν. XVIII, εικ. 1244, 1253. Richter 1965, 249.

⁶²⁰ Maddoli 1963-1964, 97. Richter 1965, 262-263. Plantzos 1999, 82.

⁶²¹ Platzos 1999, 82, 125, αρ. 359-361, πίν. 54, εικ. 359-361.

⁶²² Maddoli 1963-1964, 67, 69. Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. XLIV, εικ. 66. Walters 1926, πίν. XIX, εικ. 1348. Richter 1965, 269.

⁶²³ Καλλίμ. *Εις Απόλλ.* 94.

⁶²⁴ Maddoli 1963-1964, 57, 67. Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. XXIV, εικ. 44, πίν. XLIV, εικ. 60, 62. Lippold 1924, πίν. VIII, εικ. 6. Richter 1965, 278-279.

⁶²⁵ Maddoli 1963-1964, 57, 75. Για απεικονίσεις του Αρισταίου σε σφραγιδολίθους βλ. Furtwängler 1900, πίν. XLIV, εικ. 45-46. Blumer & Keller 1889, πίν. XXII, εικ. 38, πίν. XXIII, εικ. 6.

⁶²⁶ Maddoli 1963-1964, 58.

⁶²⁷ Maddoli 1963-1964, 63, 71. Giglioli 1966, 526, 565, 976.

⁶²⁸ Maddoli 1963-1964, 63, 77. Bieber 1955, 36, εικ. 80-81. Για τα παράλληλα στη νομισματοκοπία βλ. Lehmann, P.W., 1946. *Statues on Coins*, New York, 40, πίν. IX.

⁶²⁹ Maddoli 1963-1964, 63, 87. Bieber 1955, 146, εικ. 626. Levi, D., 1947. *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton, 183.

εντοπίζονται στην Πομπηία⁶³⁰. Οι Διόσκουροι εικονίζονται είτε με πύλο και άστρο στην κεφαλή (αρ. 282, Εικ. 310), είτε ιστάμενοι μπροστά από τους ίππους τους να φέρουν δόρατα (αρ. 283, Εικ. 311)⁶³¹. Στο σφράγισμα αρ. 284 (Εικ. 312) εικονίζεται η αρπαγή της Περσεφόνης από τον Άδη⁶³². Το ελληνικό πνεύμα και η τέχνη αναμείχθηκαν με τα αιγυπτιακά και λιβυκά στοιχεία με αποτέλεσμα πρόσωπα της ελληνικής μυθολογίας να λάβουν χαρακτηριστικά και συμβολισμούς που δεν είναι πάντοτε πλήρως αναγνωρίσιμα και κατανοητά σε εμάς⁶³³. Το σφράγισμα αρ. 285 (Εικ. 313) εικονίζει κεφαλή γυναικείας μορφής στεφανωμένη με τα τείχη πόλεως. Πιθανώς, πρόκειται για απεικόνιση της *Τύχης Πόλεως*⁶³⁴.

Από τις αιγυπτιακές θεότητες στα σφραγίσματα της Κυρήνης αναγνωρίζονται η Ίσις, ο Ωρος και ο Αρποκράτης⁶³⁵. Ο τελευταίος, όπως και στα άλλα αρχαία σφραγισμάτων εικονίζεται με τη χαρακτηριστική χειρονομία, να φέρει τον δείκτη του χεριού του στο στόμα (αρ. 286, Εικ. 314), ή ιστάμενος με κέρας Αμάθειας (αρ. 287, Εικ. 315)⁶³⁶. Οι ίδιοι εικονογραφικοί τύποι εντοπίζονται και στο αρχείο του Εντφού (αρ. 81, Εικ. 73)⁶³⁷ και της Πάφου (αρ. 226-229, Εικ. 249-252)⁶³⁸. Η Ίσις στο αρ. 288 (Εικ. 316) εικονίζεται ως Κουροτρόφος με τον Ωρο ή τον Αρποκράτη στην αγκαλιά της⁶³⁹, έναν εικονογραφικό τύπο που εντοπίζεται και στα σφραγίσματα του αρχείου της Πάφου (αρ. 223-224, Εικ. 246-247)⁶⁴⁰. Ένας άλλος εικονογραφικός τύπος του Αρποκράτη είναι αυτός της νεαρής γυμνής ανδρικής μορφής που κάθεται πάνω σε άνθος λωτού (αρ. 289, Εικ. 317)⁶⁴¹. Το σφράγισμα αρ. 290 (Εικ. 318) εικονίζει πτηνό με ανθρώπινη κεφαλή και πρόκειται μάλλον για απεικόνιση σειρήνας ή του Μπα ή του Μάντουλι⁶⁴². Αντίστοιχος εικονογραφικός τύπος εντοπίζεται και στο σφράγισμα αρ. 82 (Εικ. 74) από το αρχείο του Εντφού⁶⁴³.

Όσον αφορά τις ρωμαϊκής προέλευσης λατρείες, το αρ. 291 (Εικ. 319) εικονίζει μάλλον την προσωποποίηση της Ρώμης, καθήμενη με ένα γλυπτό πλησίον της που ταυτίζεται μάλλον με τον Δία του Καπιτωλίου (;)⁶⁴⁴. Ο τελευταίος εικονίζεται ίσως και στο αρ. 292 (Εικ. 320) να φέρει σκήπτρο και κεραυνό⁶⁴⁵.

⁶³⁰ Βλ. Rizzo, G.E., 1929. *La pittura ellenistico romana*, Milano, πίν. CXIV.

⁶³¹ Maddoli 1963-1964, 58, 77, 97.

⁶³² Maddoli 1963-1964, 85.

⁶³³ Maddoli 1963-1964, 58.

⁶³⁴ Maddoli 1963-1964, 59, 99.

⁶³⁵ Erman 1937, 447. Maddoli 1963-1964, 20.

⁶³⁶ Maddoli 1963-1964, 20, 84. Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. XLIII, εικ. 57, πίν. XLIV, εικ. 43, πίν. LXII, εικ. 3. Walters 1926, πίν. XXIII, εικ. 1799-1800.

⁶³⁷ van Oppen 2021 B', 58. Milne 1916, 90. Βλ. υποενότητα 4.4 Θεότητες.

⁶³⁸ Nicolaou 1978, 852. Michaelidou-Nicolaou 1993, 346. Βλ. υποενότητα 5.2 Θεότητες.

⁶³⁹ Maddoli 1963-1964, 20, 81.

⁶⁴⁰ Nicolaou 1978, 852. Michaelidou-Nicolaou 1993, 346. Βλ. υποενότητα 5.2 Θεότητες.

⁶⁴¹ Maddoli 1963-1964, 20, 84. Για παράλληλα βλ. Bonner 1951, 228. Poole 1892, πίν. XVII, εικ. 1130.

⁶⁴² Maddoli 1963-1964, 60, 127. Για παράλληλα βλ. Blumer & Keller 1889, πίν. XXVI, εικ. 30. Furtwängler 1900, πίν. XLVI, εικ. 29-30. Lippold 1924, πίν. X, εικ. 1. Walters 1926, πίν. XVIII, εικ. 2484.

⁶⁴³ van Oppen 2021 B', 58-59. Βλ. υποενότητα 4.4 Θεότητες.

⁶⁴⁴ Maddoli 1963-1964, 58, 84.

⁶⁴⁵ Maddoli 1963-1964, 58, 67. Για παράλληλα της απεικόνισης του Δία του Καπιτωλίου σε σφραγιδολίθους βλ. Furtwängler 1900, πίν. XLIV, εικ. 49, πίν. XLVIII, εικ. 4. Walters 1926, πίν. XVIII, εικ. 1253.

6.3 Πορτρέτα

Όπως και στα υπόλοιπα αρχαία σφραγισμάτων που εξετάστηκαν, έτσι και σε αυτό της Κυρήνης οι Πτολεμαίοι στα πορτρέτα τους φέρουν θεϊκά σύμβολα. Ωστόσο, στο αρχείο της Κυρήνης τα περισσότερα πορτρέτα φαίνεται να ανήκουν σε τοπικούς αξιωματούχους και ιδιώτες⁶⁴⁶.

Στο σφράγισμα **αρ. 293 (Εικ. 321)** ο Maddoli αναγνωρίζει με βάση τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά το πορτρέτο του Πτολεμαίου Α'⁶⁴⁷. Ωστόσο, η μορφή δεν φέρει διάδημα ούτε κάποιο άλλο ηγεμονικό ή θεϊκό σύμβολο. Το **αρ. 294 (Εικ. 322)** εικονίζει κεφαλή νεαρής ανδρικής μορφής με σγουρή γενειάδα και ξυρισμένο πιγούνι⁶⁴⁸. Τα σύμβολα και το νεαρό της ηλικίας της μορφής οδηγούν στην υπόθεση ότι πιθανώς, εικονίζεται κάποιος Πτολεμαίος πρίγκιπας λαμβάνοντας υπόψη παρόμοια πορτρέτα στα αρχαία σφραγισμάτων του Εντφού (**αρ. 172-173, Εικ. 184-185**) και της Πάφου (**αρ. 256-257, Εικ. 281-282**)⁶⁴⁹. Τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά, τα μεγάλα μάτια και η ελαφρώς γαμψή μύτη με τα μεγάλα ρουθούνια, ομοιάζουν με αυτά στο σφράγισμα **αρ. 116 (Εικ. 120)** από το Εντφού, επομένως μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για πορτρέτο του Πτολεμαίου Η'⁶⁵⁰. Το σφράγισμα **αρ. 295 (Εικ. 323)** εικονίζει ηγεμόνα με δορά ελέφαντα⁶⁵¹. Η παρουσία παράλληλων στο αρχείο του Εντφού (**αρ. 136, Εικ. 144**)⁶⁵² και της Πάφου (**αρ. 246, Εικ. 271**)⁶⁵³ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται μάλλον για πορτρέτο Πτολεμαίου, ίσως του Πτολεμαίου Θ' ή Ι' με βάση τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά «τύπου Φύσκονα»⁶⁵⁴ και τα σφραγίσματα από τα αντίστοιχα αρχαία.

Το σφράγισμα **αρ. 296 (Εικ. 324)** εικονίζει κεφαλή νεαρής ανδρικής μορφής με λεπτό διάδημα ή ταινία και αποτελεί ίσως πτολεμαϊκό πορτρέτο εξαιτίας της μακριάς ευθείας μύτης, του προεξέχοντος πιγουνιού και των μεγάλων βαθιά τοποθετημένων στις κόγχες ματιών. Η ποιότητα όμως του σφραγίσματος δεν επιτρέπει κάποια βέβαιη ταύτιση. Η μορφή ομοιάζει με αυτές στα σφραγίσματα **αρ. 92-93 (Εικ. 91-92)** και **αρ. 176 (Εικ. 188)** από το Εντφού⁶⁵⁵. Ανδρικό πτολεμαϊκό πορτρέτο εικονίζει μάλλον και το σφράγισμα **αρ. 297 (Εικ. 325)**. Η μορφή φέρει διάδημα και ακτίνες γύρω από την κεφαλή. Με βάση τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά και την *αναστολή* ταυτίζεται μάλλον με τον Αλεξάνδρο Γ'⁶⁵⁶. Ωστόσο, ομοιότητες εντοπίζονται και με τα σφραγίσματα **αρ. 256-258 (Εικ. 281-283)** από την Πάφο, επομένως δεν αποκλείεται το σφράγισμα **αρ. 297 (Εικ. 325)** να φέρει πορτρέτο του Πτολεμαίου Ήλιου⁶⁵⁷.

⁶⁴⁶ Maddoli 1963-1964, 58-59.

⁶⁴⁷ Maddoli 1963-1964, 59, 101. Για νομισματικά πορτρέτα του Πτολεμαίου Α' βλ. Poole 1883, πίν. II, εικ. 2-3, 7-8, πίν. III, εικ. 1, πίν. IV, εικ. 8, πίν. X, εικ. 1.

⁶⁴⁸ Maddoli 1963-1964, 99.

⁶⁴⁹ Lorber 2021, 45. Kyrieleis 2015, 43-44, 82, 86-87. Υποενότητες **4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα, 5.3 Ηγεμονικά πορτρέτα.**

⁶⁵⁰ Lorber 2021, 20-21. Lorber & van Oppen 2017, 87-88. Milne 1916, 91-92.

⁶⁵¹ Maddoli 1963-1964, 99.

⁶⁵² Lorber 2021, 31-32. Milne 1916, 91.

⁶⁵³ Kyrieleis 2015, 38, 68-69.

⁶⁵⁴ Για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο βλ. υποενότητα **4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα.**

⁶⁵⁵ Lorber 2021, 46-47. van Oppen 2021 Β', 63. Plantzos 1999, 81. Milne 1916, 91, 97. Βλ. υποενότητες **4.4 Θεότητες, 4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα.**

⁶⁵⁶ Maddoli 1963-1964, 101. Πλούτ. *II. Αλεξ. τ. ή αρ.* 2. 2.3, 4.1. Pollitt 1986, 21.

⁶⁵⁷ Kyrieleis 2015, 43-44, 82, 86-87. Βλ. υποενότητα **5.3 Ηγεμονικά πορτρέτα.**

Μια ομάδα τουλάχιστον 7 σφραγισμάτων που δημιουργήθηκαν από διαφορετικές σφραγίδες εικονίζουν κεφαλή μορφής με πολεμική εξάρτηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το σφράγισμα **αρ. 298 (Εικ. 326)**, το οποίο ο Maddoli ταυτίζει με πορτρέτο Πτολεμαίου ηγεμόνα⁶⁵⁸. Δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί κάποια ταύτιση, καθώς πρόκειται για κατώτερης ποιότητας σφραγίδες και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά δεν είναι απόλυτα εξατομικευμένα. Ωστόσο, τα μεγάλα μάτια, η μακριά γαμψή μύτη, τα σαρκώδη χείλη και το προεξέχον πιγούνι μπορούν να οδηγήσουν στην υπόθεση ότι εικονίζεται ο Πτολεμαίος ΣΤ΄. Παρόμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται στο σφράγισμα **αρ. 238 (Εικ. 262)** από το αρχείο της Πάφου⁶⁵⁹. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η περίπτωση τα συγκεκριμένα σφραγίσματα να εικονίζουν κεφαλή Αθηνάς⁶⁶⁰. Το σφράγισμα **αρ. 299 (Εικ. 327)** εικονίζει μάλλον πορτρέτο του Αλεξάνδρου Γ΄⁶⁶¹, εξαιτίας των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών, της *αναστολής* και του κέρατος Άμμωνα⁶⁶².

Στο αρχείο της Κυρήνης εντοπίζονται και πορτρέτα Πτολεμαίων βασίλισσών. Τρία σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 300 (Εικ. 328)**, δημιουργήθηκαν από διαφορετικές σφραγίδες και εικονίζουν κεφαλή γυναικείας μορφής στην «ελληνική» παραλλαγή του τύπου της Ίσιδος⁶⁶³. Πιθανώς, πρόκειται για το πορτρέτο κάποιας Πτολεμαίας βασίλισσας, ίσως της Κλεοπάτρας Α΄ ή Β΄, όπως φαίνεται και από αντίστοιχα σφραγίσματα στα αρχεία του Εντφού (**αρ. 75, Εικ. 66**)⁶⁶⁴ και της Πάφου (**αρ. 263, Εικ. 288**)⁶⁶⁵. Στο σφράγισμα **αρ. 301 (Εικ. 329)** η μορφή φέρει διάδημα που κοσμεύεται με κάποιο αδιάγνωστο αντικείμενο. Η ποιότητα του σφραγίσματος δεν επιτρέπει κάποια ταύτιση, ωστόσο είναι πιθανό να πρόκειται για πορτρέτο Πτολεμαίας βασίλισσας⁶⁶⁶.

Στο αρχείο σφραγισμάτων της Κυρήνης φαίνεται να απουσιάζουν τα πορτρέτα Ρωμαίων αυτοκρατόρων⁶⁶⁷. Το σφράγισμα **αρ. 302 (Εικ. 330)** φέρει ίσως πορτρέτο του Οκταβιανού Αυγούστου⁶⁶⁸. Πορτρέτο του ίδιου εντοπίζεται και στο σφράγισμα **αρ. 269 (Εικ. 294)** από το αρχείο της Πάφου⁶⁶⁹. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αρχεία που εξετάστηκαν, στην Κυρήνη εντοπίζονται και σφραγίσματα με γυναικείες κεφαλές ρωμαϊκής τεχνοτροπίας. Πρόκειται για τουλάχιστον 10 σφραγίσματα με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 303 (Εικ. 331)**. Η μορφή έχει βαθιά τοποθετημένα στις κόγχες μάτια, ευθεία γαμψή μύτη, προεξέχον πιγούνι, μακριά κόμη που πέφτει

⁶⁵⁸ Maddoli 1963-1964, 101.

⁶⁵⁹ Kyrieleis 2015, 26-27, 35. Για παράλληλα σε νομίσματα και δακτυλίους βλ. Kyrieleis 1975, πίν. 46, εικ. 4. Kiang 1962, 69-76, πίν. 14, εικ. 1. Kiang 1962, 69-72, πίν. 14, εικ. 2, 3. Kyrieleis 1975, 62.

⁶⁶⁰ Για παράλληλο βλ. Τσαγκάρη 2007, 184-185, εικ. 119.

⁶⁶¹ Πλούτ. *Π. Αλεξ. τ. ή αρ.* 2. 2.3, 4.1. Pollitt 1986, 21.

⁶⁶² Maddoli 1963-1964, 97.

⁶⁶³ Maddoli 1963-1964, 59, 99.

⁶⁶⁴ Βλ. υποενότητες **4.4 Θεότητες**, **4.5 Ηγεμονικά πορτρέτα** και van Oppen 2021 Β΄, 55-56. Lorber & van Oppen 2018, 361, 374-375, εικ. 29. Οι ίδιοι 2017, 83-84, εικ. 16-17. Plantzos 2011, 397, εικ. 1a. Ο ίδιος 1996 Α΄, 310, πίν. 51, εικ. 17. και 1996 Β΄, 55-56.

⁶⁶⁵ Kyrieleis 2015, 126-127.

⁶⁶⁶ Maddoli 1963-1964, 101.

⁶⁶⁷ Maddoli 1963-1964, 58-59. Για τα ρωμαϊκά πορτρέτα στα αρχεία του Εντφού και της Πάφου βλ. υποενότητες **4.6 Πορτρέτα ιδιωτών** και **5.4 Πορτρέτα ιδιωτών** αντίστοιχα.

⁶⁶⁸ Maddoli 1963-1964, 59, 101.

⁶⁶⁹ Kyrieleis 2015, 51, 136. Βλ. υποενότητα **5.4 Πορτρέτα ιδιωτών**.

στον ώμο και διάδημα. Θα μπορούσε να γίνει λόγος για πτολεμαϊκό πορτρέτο, εάν η μορφή δεν συνοδευόταν από την επιγραφή *ROMA SALVS*⁶⁷⁰.

Τέσσερα σφραγίσματα που δημιουργήθηκαν από διαφορετικές σφραγίδες εικονίζουν κεφαλή γηραιάς ανδρικής μορφής με αραίωση στην κόμη και πλούσια γενειάδα και μουστάκι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το σφράγισμα **αρ. 304 (Εικ. 332)**, στο οποίο η μορφή έχει μικρή μύτη με μεγάλα ρουθούνια, παχιά χείλη, έντονα φρύδια και ελαφρώς συνοφρυωμένη έκφραση. Στα σφραγίσματα αυτής της ομάδας εικονίζεται μάλλον, σύμφωνα με τον Maddoli, ο Σωκράτης στον λεγόμενο «τύπο C»⁶⁷¹.

⁶⁷⁰ Maddoli 1963-1964, 107.

⁶⁷¹ Maddoli 1963-1964, 59, 105. Παράλληλο του πορτρέτου του Σωκράτη αποτελεί η κεφαλή από τη Villa Albani. Βλ. Bieber 1955, 45, 136-137, εικ. 136-137.

6.4 Γενικές παραστάσεις

Στο αρχείο της Κυρήνης διακρίνεται μια μεγάλη ομάδα σφραγισμάτων με παραστάσεις που δεν εντοπίζονται στα υπόλοιπα αρχεία σφραγισμάτων που εξετάστηκαν. Συγκεκριμένα εικονίζονται βουκολικές και τοπιογραφικές παραστάσεις. Δώδεκα σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 305 (Εικ. 333)**, εικονίζουν γυμνό άνδρα, πιθανώς βοσκό, να αρμέγει αίγα⁶⁷², ενώ ισάριθμα σφραγίσματα εικονίζουν βοσκό να στηρίζεται σε βακτηρία και να αντικρίζει δενδρύλλιο, στον κορμό του οποίου στηρίζεται αίγα ή κύων (**αρ. 306, Εικ. 334**)⁶⁷³. Δεν λείπουν και τα στρατιωτικά θέματα με μία ή δύο μορφές να εγείρουν τρόπαιο (**αρ. 307, Εικ. 335**) και έφιππες ανδρικές μορφές (**αρ. 308, Εικ. 336**)⁶⁷⁴. Το σφράγισμα **αρ. 309 (Εικ. 337)** εικονίζει θεριστή και σύμφωνα με τον Maddoli η συγκεκριμένη σφραγίδα έχει μάλλον αποτροπαϊκές ιδιότητες κατά της ισχιαλγίας, από την οποία κινδυνεύει να προσβληθεί το άτομο που επιτελεί αυτήν την εργασία⁶⁷⁵.

Στα σφραγίσματα του αρχείου εικονίζονται επίσης και ερωτικές παραστάσεις. Αντίστοιχα εικονιστικά θέματα ήταν αρκετά διαδεδομένα σύμφωνα με τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα και η παρουσία τους στα σφραγίσματα της Κυρήνης αντανακλά την επιρροή της Αλεξανδρινής τέχνης κατά τον 2^ο αι. π.Χ.⁶⁷⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το σφράγισμα **αρ. 310 (Εικ. 338)** που εικονίζει μάλλον δύο γυμνές ανδρικές (;) μορφές. Σύμφωνα με τον Maddoli, η μορφή στα αριστερά είναι ίσως μεθυσμένη και η μορφή δεξιά την στηρίζει⁶⁷⁷. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η μορφή στα αριστερά να είναι γυναικεία, όπως δηλώνεται πιθανώς από το τονισμένο στήθος.

⁶⁷² Maddoli 1963-1964, 111. Πρόκειται για εικονιστικό θέμα αρκετά γνωστό στην ελληνιστική τέχνη. Για παράλληλα βλ. Lippold 1924, πίν. LVII, εικ. 9. Richter 1956, 451-452.

⁶⁷³ Maddoli 1963-1964, 111. Για παράλληλα βλ. Furtwängler 1900, πίν. XXVIII, εικ. 47-48. Richter 1965, 449. Walters 1926, πίν. XV, εικ. 994.

⁶⁷⁴ Maddoli 1963-1964, 59, 113.

⁶⁷⁵ Maddoli 1963-1964, 62, 131. Για τα φυλαχτά βλ. Bonner 1951, 62, v. 114, πίν. XXII.V. Blumer & Keller 1889, 57, πίν. IX, εικ. 25. Walters 1926, πίν. XXVII, εικ. 2166.

⁶⁷⁶ Maddoli 1963-1964, 55. Κλήμ. Αλεξ. *Παιδαγ.* III 60, 1. πολλοί δέ τῶν ἀκολάστων ἐγγεγλυμένους ἔχουσι τοὺς ἐρωμένους ἢ τὰς ἐταίρας, ὡς μηδέ ἐθελήσασιν αὐτοῖς λήθην ποτέ ἐγγένεσθαι δυνηθῆναι τῶν ἐρωτικῶν παθημάτων διὰ τὴν ἐνδελεχῆ τῆς ἀκολασίας ὑπόμνησιν.

⁶⁷⁷ Maddoli 1963-1964, 85.

6.5 Ζώα, μυθολογικά όντα και αντικείμενα

Τα σφραγίσματα με απεικονίσεις ζώων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Πιθανώς, λόγω της σχέσης της Κυρηναϊκής με την Αίγυπτο, η επιλογή ενός ζώου στη σφενδόνη της σφραγίδας έχει κάποια σχέση με τις διάφορες τοπικές λατρείες, καθώς στην Αίγυπτο ήταν αρκετά διαδεδομένη η λατρεία των ζώων⁶⁷⁸. Κάποια εικονιστικά θέματα είναι δυσδιάκριτα εξαιτίας των μικρών διαστάσεων της εικονιζόμενης παράστασης, ωστόσο αναγνωρίζονται ίπποι κατά μόνας ή σε τέθριππα ή σε συνωρίδες (**αρ. 311, Εικ. 339**), έντομα (**αρ. 312, Εικ. 340**), θαλάσσια όντα με αρκετά συνήθη την απεικόνιση δελφινιού (**αρ. 313, Εικ. 341**)⁶⁷⁹, πτηνά (**αρ. 314, Εικ. 342**), λέων που επιτίθεται σε έλαφο (**αρ. 315, Εικ. 343**) και αετός που κατασπαράζει το θήραμά του (**αρ. 316, Εικ. 344**)⁶⁸⁰. Η παράσταση στο σφράγισμα **αρ. 315 (Εικ. 343)** χαρακτηρίζεται από δραματικότητα και κίνηση και σαφείς επιρροές από πρότυπα της αρχαίας τέχνης⁶⁸¹.

Από μυθολογικά όντα, 7 σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 317 (Εικ. 345)**, εικονίζουν τον Πήγασο⁶⁸² και 9 σφραγίσματα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 318 (Εικ. 346)**, εικονίζουν φτερωτό γρύπα που στηρίζει το εμπρόσθιο αριστερό του άκρο σε τροχό⁶⁸³. Το τελευταίο θέμα συμβολίζει, σύμφωνα με τον Maddoli, τη *Νέμεσι*⁶⁸⁴. Ενδιαφέρον σφράγισμα είναι το **αρ. 319 (Εικ. 347)** που εικονίζει όνο να αναδύεται από κέλυφος σαλιγκαριού. Πιθανώς, ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος έχει κάποιον ιδιαίτερο συμβολισμό ή πρόκειται για αστεϊσμό⁶⁸⁵.

Όσον αφορά τις απεικονίσεις αντικειμένων, το σφράγισμα **αρ. 320 (Εικ. 348)** εικονίζει Κανωπικό αγγείο και πρόκειται μάλλον για απεικόνιση του Οσίριδος από την Κάνωπο⁶⁸⁶. Αντίστοιχη απεικόνιση εντοπίζεται και στο σφράγισμα **αρ. 210 (Εικ. 232)** από το αρχείο του Εντφού⁶⁸⁷. Πολλά σφραγίσματα εικονίζουν άρματα, όπως το **αρ. 311 (Εικ. 339)** που αναφέρθηκε παραπάνω. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σφράγισμα **αρ. 321 (Εικ. 349)** που εικονίζει Κενταύρους να σέρνουν συνωρίδα, στην οποία επιβαίνει Έρως ή Νίκη⁶⁸⁸. Πέντε σφραγίσματα, μεταξύ αυτών το **αρ. 322 (Εικ. 350)**, εικονίζουν πλοίαρια. Στο **αρ. 322** μάλιστα διακρίνονται 3 πολεμιστές να επιβαίνουν στο σκάφος⁶⁸⁹. Μια άλλη ομάδα τουλάχιστον 16 σφραγισμάτων εικονίζει κύπελλα σπονδών, οινοχόες και άλλα συμποσιακά σκεύη, κάτι που αναφέρει και ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς: *ού γάρ... έναποτυπωτέον... κύπελλα τοῖς σωφρονοῦσιν!*⁶⁹⁰. Από τα σφραγίσματα αυτής της ομάδας ξεχωρίζει το **αρ. 323 (Εικ. 351)** που εικονίζει αμφορέα, ο οποίος συνοδεύεται από την επιγραφή *ΔΟΡΑΤΟΥΣ επί τα λαιά*⁶⁹¹.

⁶⁷⁸ Ergman 1937, 451. Maddoli 1963-1964, 59-60. Κλήμ. Αλεξ. *Προτρεπτ.* II 34 P.

⁶⁷⁹ Για παράλληλα βλ. Blumer & Keller 1889, πίν. XX, εικ. 20.

⁶⁸⁰ Maddoli 1963-1964, 113, 119, 125, 127.

⁶⁸¹ Maddoli 1963-1964, 119. Richter 1956, 5.

⁶⁸² Maddoli 1963-1964, 123. Για παράλληλα βλ. Salinas 1883, πίν. CCLXII, CCLCIII. Walters 1926, πίν. XXIV, εικ. 1850, πίν. XXXI, εικ. 3114.

⁶⁸³ Maddoli 1963-1964, 123. Για παράλληλα βλ. Blumer & Keller 1889, πίν. XXV, εικ. 47 κ.ε.

⁶⁸⁴ Για παράλληλα βλ. Blumer & Keller 1889, πίν. XXV, εικ. 47.

⁶⁸⁵ Maddoli 1963-1964, 60, 127. Για παράλληλα βλ. Blumer & Keller 1889, πίν. XVII, εικ. 13-14. Walters 1926, πίν. XXVIII, εικ. 2416.

⁶⁸⁶ Maddoli 1963-1964, 20, 99.

⁶⁸⁷ van Oppen 2021 B', 73.

⁶⁸⁸ Maddoli 1963-1964, 60, 87.

⁶⁸⁹ Maddoli 1963-1964, 129. Richter 1956, 558.

⁶⁹⁰ Κλήμ. Αλεξ. *Παιδαγ.* III 59, 2. Maddoli 1963-1964, 60.

⁶⁹¹ Maddoli 1963-1964, 129.

Αρκετά σφραγίσματα εικονίζουν επίσης φυτά ή δένδρα διακοσμημένα με στεφάνια. Το **αρ. 324 (Εικ. 352)** μαζί με άλλα 2 παραδείγματα που δημιουργήθηκαν από την ίδια σφραγίδα εικονίζουν μάλλον ελαιόδεντρο⁶⁹². Ενδιαφέρουσα είναι η απουσία απεικόνισης του σιλφίου (silphium), του χαρακτηριστικού φυτού της Κυρήνης⁶⁹³ (*γῆ σιλφιοφόρος*) και συμβόλου της πόλης στα νομίσματα⁶⁹⁴. Το φυτό είχε εξαφανιστεί εντελώς στην αρχή της Αυτοκρατορικής περιόδου, επομένως αυτήν την περίοδο πρέπει να χρονολογηθεί και το αρχείο των σφραγισμάτων⁶⁹⁵. Μια ενδιαφέρουσα ομάδα 10 σφραγισμάτων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το **αρ. 325 (Εικ. 353)**, φέρουν απεικονίσεις αντικειμένων που συμβολίζουν μάλλον την «Ομόνοια» ή το *dextrarum iunctio*. Πρόκειται για έναν εικονογραφικό τύπο που συναντάται σε σφραγιδόλιθους και νομίσματα⁶⁹⁶. Ίσως απεικόνιση της «Ομόνοιας» ή της «Δικαιοσύνης» φέρει και το σφράγισμα **αρ. 326 (Εικ. 354)** που εικονίζει χέρι να κρατά ζυγό⁶⁹⁷.

⁶⁹² Maddoli 1963-1964, 129.

⁶⁹³ Πρόκειται για σκιαδοφόρο φυτό, ενδημικό στην Κυρηναϊκή που χρησιμοποιούνταν ως καρύκευμα, αλλά και για τις θεραπευτικές του ιδιότητες. Πλίν. *Φυσ. Ιστ.* XIX, 15.

⁶⁹⁴ Για τα νομίσματα βλ. Robinson 1927, πίν. CCLI.

⁶⁹⁵ Maddoli 1963-1964, 60-61. Chamoux 1953, 246.

⁶⁹⁶ Maddoli 1963-1964, 131. Για τα παράλληλα βλ. Poole 1883, πίν. XXX. Walters 1926, πίν. XXIX, εικ. 2646 κ.ε.

⁶⁹⁷ Maddoli 1963-1964, 61, 131.

6.6 Επιγραφές

Αρκετά σφραγίσματα φέρουν επιγραφές κατά μόνος ή σε συνδυασμό με κάποια εικονιστική παράσταση. Οι επιγραφές είναι γραμμένες ως επί το πλείστον στο ελληνικό αλφάβητο και αποτελούν κυρίως ονόματα των ιδιοκτητών ή των χαρακτών των σφραγίδων. Στο σφράγισμα **αρ. 327 (Εικ. 355)** κάτω από την εικονιστική παράσταση αναγνωρίζεται η επιγραφή *ΑCΠΑCΙΟC*. Σύμφωνα με τον Maddoli, Ασπάσιος ονομάζεται ο χαρακτήρας, καθώς η σφραγίδα αν και μικρών διαστάσεων είναι εξαιρετικής ποιότητας και το όνομα αποδίδεται στην ονομαστική πτώση⁶⁹⁸. Πιθανώς πρόκειται για έναν χαρακτήρα λίθων του οποίου και άλλα έργα είναι γνωστά⁶⁹⁹.

Οι σφραγίδες εκτός από την προφανή τους λειτουργία χρησιμοποιούνταν και ως φυλαχτά με αποτροπαϊκές ιδιότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το σφράγισμα **αρ. 309 (Εικ. 337)** που εξετάστηκε παραπάνω και η επιγραφή *ΦΥΛΑΞΑΙ* επί τα λαιά στο σφράγισμα **αρ. 328 (Εικ. 356)**. Η επιγραφή μπορεί να διαβαστεί ως *φυλαῖσαι* και έτσι δηλώνεται η ιδιότητα της σφραγίδας ως φυλαχτού⁷⁰⁰. Εάν η επιγραφή διαβαστεί ως *φύλασαι*, τότε δηλώνεται η σχέση της σφραγίδας με το αρχείο και η ανάγκη φύλαξης του ενσφράγιστου εγγράφου⁷⁰¹. Ένα ακόμα ιδιαίτερο σφράγισμα από την Κυρήνη με επιγραφή είναι το **αρ. 329 (Εικ. 357)** που εικονίζει δύο αντωπές κεφαλές ανδρικών μορφών, οι οποίες συνοδεύονται από την επιγραφή *ΔΩΡΟΝ*⁷⁰². Οι επιγραφές στο λατινικό αλφάβητο αποτελούν κυρίως ονόματα και αφηρημένες έννοιες, όπως το *ROMA SALVS* στο **αρ. 303 (Εικ. 331)** που εξετάστηκε σε προηγούμενη υποενότητα⁷⁰³.

⁶⁹⁸ Maddoli 1963-1964, 61, 119.

⁶⁹⁹ Furtwängler 1888, 105, 193, 297. Babelon 1894, 122, 130, 158. Richter 1956, πίν. XXXI.

⁷⁰⁰ Bonner 1951, 180.

⁷⁰¹ Maddoli 1963-1964, 61, 131.

⁷⁰² Maddoli 1963-1964, 59, 107.

⁷⁰³ Maddoli 1963-1964, 61-62.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα 4 αρχεία σφραγισμάτων έχουν το καθένα τη δική του σημασία για την κατανόηση της λειτουργίας του γραφειοκρατικού συστήματος στο Πτολεμαϊκό βασίλειο. Ωστόσο όλα μαρτυρούν την ανάγκη διαφύλαξης σημαντικών εγγράφων και επιστολών εξασφαλίζοντας έτσι την εγκυρότητά τους. Όταν πρόκειται για αρχείο που διατηρείται σε ναό, όπως αυτά της Ελεφαντίνης και του Εντφού, είναι λογικό να φυλάσσονται έγγραφα που εκτός από συναλλαγές ιδιωτών φέρουν επιστολές ή έγγραφα αξιωματούχων, αλλά και έγγραφα που αφορούν την λειτουργία του ίδιου του ναού και τις επαφές του με άλλους ναούς ή και τη βασιλική αυλή. Τα αρχεία που διατηρούνται σε δημόσια κτίρια, όπως τα *Νομοφυλάκεια* στην Πάφο και την Κυρήνη, φυλάσσουν έγγραφα κυρίως ιδιωτών, αλλά περιλαμβάνουν και έγγραφα αξιωματούχων και επιστολές ή έγγραφα από άλλες πόλεις ή και την βασιλική αυλή. Παρόλο που οι πάπυροι δεν διατηρούνται πάντα, τα πήλινα σφραγίσματα μπορούν να προσφέρουν κάποιες πληροφορίες για τον αποστολέα, τον συντάκτη ή ίσως ακόμα και για το θέμα του σφραγιζόμενου εγγράφου.

Μέσω της εξέτασης των 4 αρχείων σφραγισμάτων γίνεται ορατή η ύπαρξη κοινών εικονογραφικών τύπων στις σφραγίδες εντός του Πτολεμαϊκού βασιλείου κατά την ύστερη Πτολεμαϊκή περίοδο και έως τον 1^ο αι. μ.Χ. Όπως είναι φυσικό, στις σφραγίδες εντός του Πτολεμαϊκού βασιλείου εντοπίζονται αιγυπτιακά θεϊκά και ηγεμονικά σύμβολα που συνυπάρχουν και συνδυάζονται με ελληνικά. Τα σφραγίσματα με θεϊκές μορφές χαρακτηρίζονται από αμφισημία ή πολυσημία στην εικονογραφία. Αυτό αντανakλά τον πολιτικό και πολιτισμικό χαρακτήρα του Πτολεμαϊκού βασιλείου κατά τον ύστερο 2^ο και 1^ο αι. π.Χ. Τα διάφορα κινήματα των γηγενών της Αιγύπτου ανάγκασαν την κεντρική πτολεμαϊκή διοίκηση να συνεργαστεί με τα αιγυπτιακά ιερατεία με σκοπό να απεικονίσει τον Πτολεμαίο ηγεμόνα ως Φαραώ, η εξουσία του οποίου πηγάζει και νομιμοποιείται από τους θεούς. Αυτό προπαγανδίστηκε και έγινε ορατό στον ντόπιο πληθυσμό μέσω της χρήσης κατάλληλων εικονογραφικών τύπων. Παράλληλα, ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας των διαφόρων καταγωγών υπηκόων που συνυπήρχαν εντός του βασιλείου είχε ως αποτέλεσμα πολιτισμική και κοινωνική σύγκλιση μεταξύ Ελλήνων και Αιγυπτίων. Στον χώρο της θρησκείας αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον συγκρητισμό και τη δημιουργία νέων (τοπικών) λατρειών, όπως αυτήν του Δία-Σαράπιδος, της Ίσιδος που ταυτίζεται με θεαίνες του ελληνικού πανθέου και του Αρποκράτη με την χαρακτηριστική χειρονομία. Οι Έλληνες ιδιώτες και τεχνίτες οικειοποιήθηκαν αιγυπτιακά μοτίβα, ενώ αντίστοιχα Αιγύπτιοι υιοθέτησαν στοιχεία της ελληνικής εικονογραφικής παράδοσης ως αποτέλεσμα της συνεχούς έκθεσης του ενός στα πολιτισμικά στοιχεία του άλλου.

Από τα 4 αρχεία σφραγισμάτων γίνεται αντιληπτό ότι κατά την ύστερη Πτολεμαϊκή περίοδο αρκετοί ιδιώτες, μάλιστα ποικίλων εθνικοτήτων και ανεξαρτήτως οικονομικής και κοινωνικής θέσης, είχαν πρόσβαση στην κατοχή σφραγίδας. Όπως φαίνεται και από το αρχείο σφραγισμάτων της νήσου Ελεφαντίνης σφραγίδες έφεραν μέλη σχεδόν όλων των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών ομάδων. Σύμφωνα με τα ενσφράγιστα παπυρικά κείμενα της Ελεφαντίνης σφραγίδες έφεραν Έλληνες και Αιγύπτιοι ιδιώτες, Έλληνες στρατιώτες και μια Σύρια ιερόδουλη. Αυτό μαρτυρά τη μεγάλη διάδοση και χρήση που είχαν οι σφραγίδες στον καθημερινό βίο με αποτέλεσμα να είναι χρήσιμες σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Η διάδοση αυτή οφείλεται στο

γραφειοκρατικό σύστημα του Πτολεμαϊκού βασιλείου και στην ανάγκη για εύκολη σύναψη συμφωνιών και επικύρωση εγγράφων.

Η παρουσία πολλών όμοιων εικονογραφικών τύπων μεταξύ των σφραγισμάτων ενός αρχείου, αλλά και μεταξύ των ίδιων των αρχείων δείχνει την ύπαρξη τάσεων στην τέχνη και στην επικοινωνία των καλλιτεχνών μεταξύ τους. Κατά την ύστερη Πτολεμαϊκή περίοδο κυκλοφορούσαν σφραγίδες που έφεραν όμοια εικονιστικά θέματα, κάτι που δικαιολογείται και από τις πηγές που αναφέρουν ότι οι *φίλοι* του βασιλέως που έφεραν το πορτρέτο του σε σφραγίδα μπορούσαν να είναι πολλοί στον αριθμό. Επομένως, θα υπήρχαν αρκετά μέλη της βασιλικής αυλής και αξιωματούχοι με όμοιες σφραγίδες. Η παρουσία όμως όμοιων σφραγίδων κατώτερης ποιότητας με ηγεμονικά πορτρέτα δηλώνει ίσως ότι υπήρχαν εικονογραφικοί τύποι που είχαν ευρεία διάδοση και χρησιμοποιούνταν στις σφραγίδες απλών ιδιωτών. Οι σφραγίδες αυτές, μαζικής κυκλοφορίας, χρησιμοποιούνταν από ιδιώτες στον καθημερινό βίο και ίσως μιμούνταν ακόμα και επίσημες σφραγίδες αξιωματούχων. Ως εκ τούτου και η ομοιότητα στους εικονογραφικούς τύπους μεταξύ διαφορετικής ποιότητας σφραγίδων. Οι μαζικής κυκλοφορίας σφραγίδες θα κατασκευάζονταν πιθανώς σε μήτρες και τα βασικά υλικά κατασκευής τους θα ήταν η υαλόμαζα, ο χαλκός και ο σίδηρος που ήταν πιο οικονομικά. Μετά τη δημιουργία της σφραγίδας από τη μήτρα ίσως πραγματοποιούνταν επεξεργασία του εικονιστικού θέματος από τον χαρακτή, μετά από σχετικό αίτημα του παραγγελιοδότη ώστε να επιτευχθεί κάποια εξατομίκευση του εικονιστικού θέματος.

Οι σφραγίδες βρίσκονται σε συνεχή διάλογο με τα νομίσματα. Και τα δύο αποτελούν μέσα διάδοσης του πορτρέτου του ηγεμόνα και εξυπηρετούν τη βασιλική προπαγάνδα. Ωστόσο, οι σφραγίδες, αν και σε ένα βαθμό ακολουθούν τους εικονογραφικούς τύπους των νομισμάτων, διαφέρουν από αυτά καθώς αποτελούν προσωπικά αντικείμενα του ιδιοκτήτη τους και συνδέονται με τις πεποιθήσεις του, τις ασχολίες του και τους συμβολισμούς και τα νοήματα που αυτός θέλει να προβάλλει. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι οι χαρακτές των σφραγίδων ήταν οι ίδιοι που έφτιαχναν και τις μήτρες των νομισμάτων. Αυτός είναι και ένας από τους βασικούς λόγους που τα νομίσματα αποτελούν ασφαλές κριτήριο για την ταύτιση των εικονιζόμενων μορφών στις σφραγίδες και στα σφραγίσματα. Επίσης, τα ηγεμονικά πορτρέτα στις σφραγίδες, σε συνδυασμό με τα αντίστοιχα σε νομίσματα, επιτρέπουν την παρακολούθηση των αλλαγών στο πορτρέτο του εκάστοτε ηγεμόνα και επομένως τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που έφερε ο ηγεμόνας σε διάφορα διαστήματα της ζωής και της βασιλείας του. Τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται στο εκάστοτε πορτρέτο είναι δηλωτικά της πολιτικής που εφάρμοζε ο ηγεμόνας και των συμβολισμών που ήθελε να προβάλλει.

Η αβεβαιότητα διάκρισης μεταξύ ηγεμονικών πορτρέτων και κεφαλών θεοτήτων είναι ένα βασικό «αγκάθι» στην έρευνα και εντείνεται εξαιτίας της συχνής απουσίας των παπυρικών κειμένων που συνήθως περιγράφουν το εικονιστικό θέμα της εκάστοτε σφραγίδας που φέρουν. Οι Πτολεμαίοι βασιλείς και οι βασίλισσες κατά τη δημιουργία του πορτρέτου τους υιοθέτησαν εικονογραφικούς τύπους που χρησιμοποιούνταν κυρίως για τις απεικονίσεις θεοτήτων. Στους γενικούς αυτούς εικονογραφικούς τύπους οι ηγεμόνες πρόσθεσαν τα φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά και τα σύμβολα που εξυπηρετούσαν την πολιτική τους προπαγάνδα. Έτσι, δημιουργήθηκαν νέοι εικονογραφικοί τύποι που διαδόθηκαν στην τέχνη του

βασιλείου και έφεραν ελληνικά και αιγυπτιακά ηγεμονικά και θρησκευτικά σύμβολα. Η ευρεία διάδοση και χρήση των νεών αυτών εικονογραφικών τύπων οδήγησε ίσως στο να χρησιμοποιούνται (με την αφαίρεση των ηγεμονικών συμβόλων) ακόμα και για τις απλές απεικονίσεις θεοτήτων. Βάσει αυτού προκύπτει η εξής απορία κατά την εξέταση σφραγισμάτων με κεφαλές. Πρόκειται όντως για ηγεμονικά πορτρέτα με θρησκευτικά ή/και ηγεμονικά σύμβολα; Ή πρόκειται για απεικονίσεις θεοτήτων που χρησιμοποιούν εικονογραφικούς τύπους που δημιουργήθηκαν αρχικά για πτολεμαϊκά πορτρέτα και φέρουν ελληνικά και αιγυπτιακά θρησκευτικά σύμβολα στα πλαίσια του θρησκευτικού συγκρητισμού και της πολιτισμικής ζύμωσης μεταξύ Ελλήνων και Αιγυπτίων υπηκόων του βασιλείου; Το ερώτημα αυτό δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί με βεβαιότητα εξαιτίας της συχνούς απουσίας γραπτών τεκμηρίων όπως προαναφέρθηκε.

Η δυσκολία αυτή εντείνεται στις απεικονίσεις γυναικείων μορφών, καθώς οι Πτολεμαίες βασίλισσες φέρουν στα πορτρέτα τους εντονότερη ταύτιση με αιγυπτιακές ή/και ελληνικές θεότητες, καθώς συσχετίζονται με τον ρόλο και τους συμβολισμούς που φέρει η εκάστοτε θεότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Ίσις, με την οποία οι Πτολεμαίες βασίλισσες μοιράζονται τον ρόλο της μητέρας του ηγεμόνα. Με βάση όλα τα παραπάνω, συνάγεται το συμπέρασμα ότι όσον αφορά τις απεικονίσεις κεφαλών, δεν είναι πάντοτε διακριτά τα όρια ανάμεσα στο πότε γίνεται λόγος για ηγεμονικό πορτρέτο με θεϊκά σύμβολα και πότε πρόκειται για απλή απεικόνιση κάποια θεότητας. Ωστόσο, ακόμα και αν αυτό σε κάποιες περιπτώσεις είναι διακριτό δεν αποκλείεται η περίπτωση τα δύο αυτά νοηματικά περιεχόμενα να συνυπάρχουν και να επικαλύπτονται.

Μια πιθανή ερμηνεία των σφραγίδων με ηγεμονικά πορτρέτα που φέρουν αρκετά αιγυπτιακά σύμβολα είναι ότι αυτές ανήκουν σε Αιγύπτιους ιερείς. Οι Αιγύπτιοι ιερείς αρχικά έφεραν στις σφραγίδες τους ιερογλυφικές επιγραφές και βασιλικές δέλτους. Ωστόσο, δεν αποκλείεται κατά την ύστερη Πτολεμαϊκή περίοδο οι ιερείς, και ειδικά οι υψηλά ιστάμενοι, να χρησιμοποιούσαν σφραγίδες με το πορτρέτο του ηγεμόνα, το οποίο έφερε κυρίως αιγυπτιακά θρησκευτικά σύμβολα. Με αυτόν τον τρόπο δηλώνονταν η ταύτιση του ηγεμόνα με την εκάστοτε λατρευόμενη θεότητα, αλλά και έμμεσα η ευεργεσία που προσφέρει ο ηγεμόνας στον εκάστοτε ναό.

Οι σφραγίδες με απεικονίσεις Ρωμαίων ιδιωτών της πολιτικής ηγεσίας είχαν ίσως παρόμοια χρήση με αυτές που φέρουν ηγεμονικά πορτρέτα. Δεν είναι βέβαιο αν η εκάστοτε σφραγίδα ανήκε στον ιδιώτη το πορτρέτο του οποίου εικονίζεται. Πιθανώς, οι φίλοι ή/και οι ακόλουθοι ενός ιδιώτη με εξουσία μπορούσαν να φέρουν δακτυλίδι με το πορτρέτο του τελευταίου. Επομένως, σφραγίδες με πορτρέτα Ρωμαίων αξιωματούχων και στρατηγών της ύστερης Ρεπουμπλικανικής περιόδου έφεραν ίσως στρατιωτικοί και υποστηρικτές τους.

Νήσος Ελεφαντίνη

Στην νήσο Ελεφαντίνη, κατηγοριοποιώντας τα σφραγίσματα του αρχείου ανά εικονιστικό θέμα προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα (**Εικ. 358**). Από τα 35 σφραγίσματα, 3 εικονίζουν ζώα, 6 αντικείμενα, 13 ιστάμενη μορφή, 12 κεφαλή και 1 φέρει απλώς επιγραφή. Από τα 13 σφραγίσματα που εικονίζουν ιστάμενη μορφή, 6 εικονίζουν ανθρώπινη μορφή και 7 εικονίζουν θεότητα. Από τα 12 σφραγίσματα που εικονίζουν κεφαλή, 11 εικονίζουν κεφαλή ανθρώπινης μορφής και 1 εικονίζει

συζευγμένες κεφαλές θεοτήτων (**αρ. 35, Εικ. 15.32**). Φυσικά, λαμβάνεται υπόψη η πιθανότητα κάποια από τα σφραγίσματα με κεφαλές να φέρουν ηγεμονικό πορτρέτο. Από τα επιβεβαιωμένα 8 στον αριθμό σφραγίσματα που εικονίζουν θεότητα, 1 εικονίζει τον Αιγύπτιο θεό Θωθ (**αρ. 9, εικ. 15.10**) και ένα τις συζευγμένες κεφαλές της Ίσιδος και του Σαράπιδος (**αρ. 35, Εικ. 15.32**). Τα υπόλοιπα 6 σφραγίσματα εικονίζουν θεότητες από την ελληνική μυθολογία. Ιδιαίτερη αναφορά χρήζει η σφραγίδα με την ιστάμενη Αρτέμιδα να φέρει πυρσό. Από αυτήν τη σφραγίδα δημιουργήθηκαν 3 σφραγίσματα στον Πάπυρο II (**αρ. 8, Εικ. 15.12-13**) και 1 στον Πάπυρο V (**αρ. 31, Εικ. 15.11**). Πιθανώς, είτε πρόκειται για δύο διαφορετικές σφραγίδες που δημιουργήθηκαν από τον ίδιο χαρακτή/μήτρα ή κάποια χρονική στιγμή μεταξύ των ετών 285/284 π.Χ. και 284/283 π.Χ. η σφραγίδα άλλαξε κάτοχο.

Μόνο 5 σφραγίσματα φέρουν κεφαλές, οι οποίες μπορούν να ταυτιστούν με κάποια βεβαιότητα ως ηγεμονικά πορτρέτα. Το σφράγισμα **αρ. 26 (Εικ. 15.27)** φέρει πιθανώς πορτρέτο του Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου, τα **αρ. 7 και αρ. 10 (Εικ. 15.15b, 15.14)** εικονίζουν μάλλον τον Αλέξανδρο Γ΄ και τα **αρ. 16 και αρ. 27 (Εικ. 15.5, 15.24)** εικονίζουν μάλλον την Βερενίκη Α΄ σε γηραιά ηλικία και με πεπονοειδή κόμμωση. Οι περισσότερες κεφαλές αντλούν τα πρότυπά τους από έργα του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π. Χ.

Όσον αφορά τους κατόχους των σφραγίδων εξάγονται τα εξής συμπεράσματα. Από τα 35 σφραγίσματα, για τα 30 είναι γνωστός ο κάτοχός τους. Τα 28 ανήκουν σε άνδρες και τα 2 σε γυναίκες. Το εικονιστικό θέμα δεν σχετίζεται με το φύλλο του κατόχου, καθώς αρκετοί άρρενες έχουν σφραγίδα που εικονίζει κεφαλή γυναικείας μορφής ή γυναικεία ιστάμενη μορφή. Από τις γυναίκες κατόχους, η Καλλίστα έχει επιλέξει ως εικονιστικό θέμα στη σφραγίδα της τον θεό Θωθ (**αρ. 9, εικ. 15.10**) και η Ελάφιον πορτρέτο της Βερενίκης Α΄ (;) (**αρ. 27, Εικ. 15.24**). Από τα πρόσωπα που αναφέρονται στα κείμενα των παπύρων μόνο δύο φαίνεται ότι δεν είναι Έλληνες, ο Αιγύπτιος *Ταερπχυβς* και η Ελάφιον από τη Συρία. Από αυτούς τους δύο γνωστή είναι μόνο η σφραγίδα της Ελάφιον. Τα εικονιστικά θέματα των σφραγίδων δεν φαίνεται να έχουν άμεση σχέση με το επάγγελμα και την καταγωγή των κατόχων τους. Η μόνη περίπτωση σύνδεση του κατόχου με το εικονιστικό θέμα της σφραγίδας εντοπίζεται ίσως στην περίπτωση του Ανδροσθένη από την Κω (**αρ. 16, Εικ. 15.5**). Η καταγωγή του Ανδροσθένη από τη νήσο όπου η Βερενίκη Α΄ γέννησε τον Πτολεμαίο Β΄ οδηγεί στην υπόθεση ότι ο πρώτος επέλεξε ως προσωπική του σφραγίδα το πορτρέτο της Βερενίκης προκειμένου να δηλώσει την σχέση του τόπου καταγωγής του και επομένως του εαυτού του με τον δυναστικό Οίκο.

Το περιεχόμενο των παπύρων αφορά νομικά έγγραφα και επιστολές ιερέων και ιδιωτών προς αξιωματούχους, όπως ο Μίλωνας. Η πλειοψηφία των ατόμων που συνάπτουν τα έγγραφα και οι μάρτυρες των νομικών πράξεων είναι ελληνικής καταγωγής και προέρχονται από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Η μεγάλη ποικιλία των εγγράφων που φυλάσσονταν στο αρχείο δείχνει ότι πρόκειται για ένα δημόσιο αρχείο, που απευθυνόταν σε όλους τους κατοίκους της περιοχής, οι οποίοι μπορούσαν σε αυτό να καταθέσουν τα συμβόλαια και τις νομικές πράξεις που σύναπταν. Το αρχείο της Ελεφαντίνης είναι αρκετά σημαντικό γιατί ακριβώς μαρτυρεί ότι σφραγίδες στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο έφεραν ιδιώτες ανεξαρτήτως κοινωνικής και οικονομικής θέσης, όπως αξιωματούχοι, στρατιώτες και ιερόδουλες. Επίσης, από τους ενσφραγιστούς παπύρους της Ελεφαντίνης γίνεται γνωστό ότι σφραγίδες έφεραν τόσο οι Έλληνες, όσο και Αιγύπτιοι και Σύριοι κάτοικοι. Το γεγονός ότι διατηρούνται οι

πάπυροι έχει ως αποτέλεσμα να είναι γνωστή η αιτία χρήσης της εκάστοτε σφραγίδας, αλλά και ο κάτοχός της. Μάλιστα, από τα κείμενα των παπύρων είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί και ο νομικός ρόλος που είχε το εκάστοτε άτομο κατά τη σύνταξη του εγγράφου, όπως για παράδειγμα *συγγραφοφύλαξ* ή μάρτυρας κατά την υπογραφή συμβολαίου ή διαθήκης.

Εντφού

Το αρχείο σφραγισμάτων του Εντφού, αν και δεν έχει πλήρως δημοσιευθεί και είναι διαιρεμένο σε δύο μέρη, προσφέρει αρκετές πληροφορίες τόσο για την σύσταση και λειτουργία του αρχείου ενός ναού στην Άνω Αίγυπτο όσο και για την εικονιστική τέχνη και τις αντιλήψεις της ύστερης Πτολεμαϊκής περιόδου στην περιοχή.

Τα σφραγίσματα του αρχείου του Εντφού παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία ως προς τα εικονιστικά θέματα. Καθώς το σύνολο των σφραγισμάτων του αρχείου δεν είναι δημοσιευμένο, συμπεράσματα για τα εικονιστικά θέματα ανά κατηγορίες μπορούν να εξαχθούν μόνο για το μέρος του αρχείου που βρίσκεται στο ROM του Τορόντο (**Εικ. 359**). Από τα 330 σφραγίσματα που βρίσκονται στο Τορόντο, οι Milne και Murray στις δημοσιεύσεις τους παρουσιάζουν μόνο τα 280. Από αυτά, τα 25 φέρουν επιγραφή στα ιερογλυφικά που πρόκειται συνήθως για δέλτο. Βέβαιη απεικόνιση θεότητας φέρουν 74 σφραγίσματα, ενώ 164 σφραγίσματα εικονίζουν κεφαλές. Οι κεφαλές αυτές δεν είναι πάντα βέβαιο αν αποτελούν ηγεμονικά πορτρέτα ή εικονίζουν θεότητες ή και συνδυασμό αυτών των δύο. Πάντως, από τα 164 σφραγίσματα με κεφαλές, τα 127 εικονίζουν ανδρική κεφαλή, τα 26 εικονίζουν γυναικεία και 11 εικονίζουν συζευγμένες κεφαλές. Όσον αφορά τα υπόλοιπα εικονιστικά θέματα, 11 σφραγίσματα εικονίζουν ζώο ή μυθολογικό ον και 6 εικονίζουν κάποιο αντικείμενο ή φυτό. Είναι σαφές, ότι τουλάχιστον για το τμήμα των σφραγισμάτων που βρίσκεται στο Τορόντο, οι ανδρικές κεφαλές αποτελούν το πολυπληθέστερο σύνολο.

Τα σφραγίσματα με θρησκευτικά-λατρευτικά θέματα σκιαγραφούν την δημοτικότητα συγκεκριμένων θεοτήτων. Από τους Ολύμπιους θεούς εικονίζονται ο Δίας, η Αφροδίτη, η Αθηνάς, ο Απόλλων, η Άρτεμις, ο Ερμής και ο Διόνυσος. Επίσης, είναι κατανοητό ότι η εικονογραφία «ελληνικών» θεοτήτων χαρακτηρίζεται από σκόπιμη ταύτιση με «αιγυπτιακές» θεότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Ώρος, η Άθωρ, η Ίσις της Φίλαι, ο Σάραπις/Όσιρις, ο Θωθ, η Νηίθ και η θεϊκή τριάδα της νήσου Ελεφαντίνης των Κνουμ, Σάτις και Άνουκίς. Στα σφραγίσματα με θεότητες είναι εμφανής ο θρησκευτικός συγκρητισμός, η πολυδιάστατη σχέση και σύνδεση διαφορών πολιτισμικών και θρησκευτικών παραδόσεων στην ελληνιστική Αίγυπτο. Ο ναός του Ώρου στο Εντφού είναι ένα σημαντικό θρησκευτικό κέντρο της Άνω Αιγύπτου και αυτό ακριβώς αντανακλάται στα σφραγίσματα του αρχείου. Αρκετά σφραγίσματα σχετίζονται με τοπικές λατρείες της Άνω Αιγύπτου, ενώ άλλα αντανακλούν τις σχέσεις του ιερατείου του Ναού του Ώρου με το ιερατείο στη νήσο Ελεφαντίνη (**αρ. 78-79, Εικ. 70-71**) και στη Φίλαι (**αρ. 48-49, Εικ. 39-40**). Παράλληλα, πολλά σφραγίσματα φέρουν ελληνιστικά εικονογραφικά θέματα που σχετίζονται με την Αλεξάνδρεια, όπως ο Σάραπις, ή την μεγάλη διάδοση αλεξανδρινών εικονιστικών θεμάτων στην Άνω Αίγυπτο. Η μεγάλη παρουσία γερακιών, με ή χωρίς σύμβολα σαφώς σχετίζεται με την λατρεία του Ώρου και καθιστά αντιληπτή την μεγάλη σημασία που κατείχε η συγκεκριμένη θεότητα της *Απολλινοπόλεως*.

Η παρουσία πορτρέτων που ταυτίζονται πιθανώς με μέλη του Πτολεμαϊκού δυναστικού Οίκου δείχνει την επαφή του ιερατείου με τη βασιλική αυλή. Παράλληλα, διακρίνονται τα στοιχεία της πολιτικής του εκάστοτε ηγεμόνα, βάση των συμβόλων που υιοθετεί στο πορτρέτο του και αντιστοίχως των συμβολισμών και των χαρακτηριστικών που ο ίδιος επιθυμεί να προπαγανδίσει. Οι διαφορετικοί τύποι πορτρέτων και οι παραλλαγές τους που υιοθετούνται από τον εκάστοτε ηγεμόνα δεν αποτελούν απαραίτητα προϊόντα χρονολογικής εξέλιξης, αλλά αποτελούν μάλλον παραλλαγές ενός τύπου πορτρέτου να βρίσκονταν συγχρόνως σε χρήση περιοδικά. Πολλές από τις σφραγίδες με πτολεμαϊκά πορτρέτα ανήκουν πιθανώς σε αξιωματούχους ή και μέλη της βασιλικής αυλής που είχαν σχέσεις με τον ναό του Ωρου. Ο μεγάλος αριθμός παιδικών ηγεμονικών πορτρέτων στα σφραγίσματα δημιουργεί ερωτήματα, ωστόσο τα συγκεκριμένα δηλώνουν πιθανώς τη στενή προσωπική σχέση του ιδιοκτήτη με τη βασιλική οικογένεια. Οι συγκεκριμένες σφραγίδες σχετίζονται ίσως με τα *ανακλητήρια* και είχαν πιθανόν ως σκοπό να δηλώσουν και μια ευχή για τη συνέχιση της δυναστείας.

Στα γυναικεία πορτρέτα είναι εμφανής η ταύτιση και η εξίσωση των Πτολεμαίων βασιλισσών με ελληνικές ή/και αιγυπτιακές θεότητες. Σε αυτά είναι δυνατόν να αναγνωριστεί εάν είναι μεταθανάτια, λόγω συγκεκριμένων συμβόλων που φέρουν, όπως το κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου (**αρ. 76, Εικ. 68**). Οι Πτολεμαίες βασίλισσες χρησιμοποιούν για τα πορτρέτα τους γενικούς εικονογραφικούς τύπους κεφαλών που χρησιμοποιούνται παραδοσιακά κυρίως για απεικονίσεις θεαινών, τους μεταλλάσσουν προσθέτοντας τα φυσιολογικά τους χαρακτηριστικά και ελληνικά ή/και αιγυπτιακά θεϊκά σύμβολα και έτσι δημιουργούν νέους, δικούς τους εικονογραφικούς τύπους. Αυτοί με τη σειρά τους επηρεάζουν την τέχνη και ίσως χρησιμοποιούνται για την απεικόνιση ακόμα και αιγυπτιακών γυναικείων θεοτήτων.

Λόγω της μη δημοσίευσης του συνόλου του αρχείου και της αβεβαιότητας ταύτισης αρκετών πορτρέτων δεν είναι δυνατή η αρίθμηση των ηγεμονικών πορτρέτων που αντιστοιχούν ανά Πτολεμαίο βασιλέα ή βασίλισσα. Παρόλα αυτά, με βάση και τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά στα πορτρέτα, φαίνεται ότι οι εικονογραφικοί τύποι των ταυτισμένων πορτρέτων συμβαδίζουν με την ηλικιακή εξέλιξη του εκάστοτε ηγεμόνα κατά τα έτη βασιλείας του.

Στα πορτρέτα ιδιωτών μπορούν να αναγνωριστούν πιθανώς πορτρέτα αξιωματούχων του βασιλείου, όπως ο Καλλίμαχος (**αρ. 193, Εικ. 212**) και Ρωμαίων αξιωματούχων, όπως ο Ιούλιος Καίσαρας (**αρ. 194, Εικ. 213**) και ο Γάιος Κορνήλιος Γάλλος (**αρ. 195, Εικ. 215**). Τα σφραγίσματα με αθλητές ή με μορφές που έχουν αθλητική σωματοδομή (**αρ. 196-197, Εικ. 217-218**) συνδέονται με την ευρεία διάδοση του αθλητικού ιδεώδους και κατά συνέπεια του *γυμνασίου* στη νότια Αίγυπτο. Τα σφραγίσματα με τον Αλέξανδρο Γ' δείχνουν την σχέση με την πρωτεύουσα το βασιλείου, ενώ ο Πτολεμαϊκός αετός σκιαγραφεί την προβολή της ηγεμονικής ιδεολογίας.

Η μελέτη των σφραγισμάτων με παραστάσεις ζώων και αντικειμένων είναι δύσκολο να απαντήσει στο ερώτημα εάν τα συγκεκριμένα σφραγίσματα απηχούν πολιτικά, επαγγελματικά ή προσωπικά συμφέροντα των κατόχων τους. Η παρουσία στρατιωτικών αντικειμένων στα σφραγίσματα του αρχείου αντανακλά πιθανώς την παρουσία κληρούχων στην περιοχή. Ωστόσο, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι οι ερμηνείες που δίνονται στα σφραγίσματα αποτελούν στην πραγματικότητα εικασίες,

καθώς αυτά δεν συνοδεύονται από παπύρους που προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για τις σφραγίδες και τους κατόχους τους.

Η εικασία ότι τα σφραγίσματα στο Άμστερνταμ και στο Τορόντο προέρχονται από το ίδιο αρχείο δεν μπορεί να αποδειχθεί ή να υποστηριχθεί με αδιάσειστα τεκμήρια, αν και είναι αρκετά πιθανή. Όσα σφραγίσματα φέρουν εικονογραφικά θέματα με τον Ώρο και τον Απόλλωνα εμφανώς σχετίζονται με τον ναό του Εντφού. Η παρουσία εικονογραφικών θεμάτων με θεότητες κοντινών περιοχών, όπως η θεϊκή τριάδα της Ελεφαντίνης ή η Ίσις της Φίλαι και των Δενδέρων δικαιολογείται λόγω των σχέσεων των ιερατείων αυτών με το ιερατείο της *Απολλινοπόλεως*. Επίσης, σφραγίσματα με ηγεμονικά πορτρέτα ή αλεξανδρινά εικονιστικά θέματα είναι απολύτως λογικό να βρίσκονται στο αρχείο του Εντφού, λόγω των σχέσεων του ναού με την Πτολεμαϊκή πρωτεύουσα και με τη βασιλική αυλή και τους αξιωματούχους της.

Το αρχείο του Εντφού είναι ένα μεγάλο μεγέθους δημόσιο αρχείο σφραγισμάτων, το οποίο φυλασσόταν εντός του ναού του Ώρου. Σε αυτό καταθέτονταν προς φύλαξη έγγραφα με συναλλαγές ιδιωτών, επιστολές και έγγραφα αξιωματούχων, αλλά και έγγραφα που αφορούσαν την λειτουργία του ναού και τις σχέσεις του με άλλους ναούς της περιοχής και με την βασιλική αυλή. Η παρουσία θεοτήτων, ιερών συμβόλων και η αναφορά ιερέων από ναούς της περιοχής δείχνει τη μεγάλη σημασία του ναού του Ώρου, αλλά και του αρχείου που αυτό διατηρούσε. Επίσης, στα σφραγίσματα είναι ορατή και η συνύπαρξη ελληνικού και αιγυπτιακού στοιχείου που οδήγησε στην ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων και τη δημιουργία νέων λατρειών. Η συνύπραξη αυτή είναι ορατή και στα ηγεμονικά πορτρέτα, όπου οι Πτολεμαίοι προκειμένου να προπαγανδίσουν την εξουσία τους και για να εξασφαλίσουν την αποδοχή τους από τον ντόπιο πληθυσμό υιοθετούν αιγυπτιακά ηγεμονικά και θεϊκά σύμβολα.

Το γεγονός ότι το συγκεκριμένο αρχείο σφραγισμάτων είναι χωρισμένο σε δύο ομάδες που φυλάσσονται σε διαφορετικά σημεία αποτελεί μια ακόμα ιδιαιτερότητα. Αυτό, σε συνδυασμό με τις αμφίβολες συνθήκες εύρεσής του εγείρουν αρκετούς προβληματισμούς και ενστάσεις ως προς την ακεραιότητα του αρχείου. Ωστόσο, απαιτείται περαιτέρω μελέτη και συνολική δημοσίευση όλου του αρχείου, ώστε να αποσαφηνιστούν ερωτήματα και να είναι εμφανής μια συνολική εικόνα του αρχείου.

Νέα Πάφος

Το αρχείο σφραγισμάτων της Πάφου, αν και δεν είναι πλήρως δημοσιευμένο προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για το γραφειοκρατικό σύστημα σε μια κτήση του Πτολεμαϊκού βασιλείου που δεν βρίσκεται στο γεωγραφικό χώρο της Αιγύπτου, αλλά έχει στενή πολιτική και πολιτισμική σχέση με αυτόν. Μεγάλο εύρος εικονιστικών θεμάτων στα σφραγίσματα της Πάφου αντανακλά πιθανώς την εύκολη πρόσβαση που είχαν Έλληνες και Αιγύπτιοι ιδιώτες στην κατοχή σφραγίδας, λόγω της ποιότητας πολλών σφραγίδων που μαρτυρούν ίσως κατώτερης ποιότητας ή και μαζικής παραγωγής σφραγίδες.

Στα σφραγίσματα με θεότητες είναι εμφανής ο θρησκευτικός συγκρητισμός και η αλληλεπίδραση ελληνικού, αιγυπτιακού και φοινικικού στοιχείου στη νήσο Κύπρο. Στα σφραγίσματα με απεικονίσεις ελληνικών ή/και αιγυπτιακών θεοτήτων αναγνωρίζονται εικονογραφικοί τύποι που είναι γνωστοί και από το αρχείο του Εντφού, αλλά και από την ελληνιστική τέχνη της Αιγύπτου γενικότερα. Μια ιδιαιτερότητα και

σημασία του αρχείου της Πάφου είναι ότι αριθμός σφραγισμάτων φέρουν επιγραφές σε κυπριακό συλλαβάριο. Με βάση αυτές τις επιγραφές γίνεται γνωστό ότι το τελευταίο βρισκόταν σε χρήση μέχρι και μετά το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ.

Όσον αφορά τα ηγεμονικά πορτρέτα, στα σφραγίσματα της Πάφου οι Πτολεμαίοι ηγεμόνες εικονίζονται στους συνήθεις εικονογραφικούς τύπους τους, που είναι γνωστοί από τη νομισματοκοπία και απαντώνται και στα σφραγίσματα του Εντφού. Εξαιτίας της ενδελεχούς δημοσίευσης των συγκεκριμένης κατηγορίας σφραγισμάτων μπορεί να γίνει λόγος για τον αριθμό των πορτρέτων του εκάστοτε ηγεμόνα (**Εικ. 360**). Ο Πτολεμαίος Ε΄ εικονίζεται μάλλον σε 4 σφραγίσματα, ο Πτολεμαίος ΣΤ΄ σε 3, ο Πτολεμαίος Η΄ σε 83, ο Πτολεμαίος Θ΄ σε 50, ο Πτολεμαίος Ι΄ σε 109 και ο Πτολεμαίος ΙΒ΄ σε 5. Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά πορτρέτα που δεν μπορούν να ταυτιστούν με βεβαιότητα με κάποιον ηγεμόνα. Σαράντα τέσσερα σφραγίσματα φέρουν τον γνωστό «τύπο Φύσκονα» και ταυτίζονται μάλλον με τον Πτολεμαίο Η΄ ή τον Πτολεμαίο Ι΄. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ομάδα των 279 σφραγισμάτων που εικονίζουν τον Πτολεμαίο ΙΕ΄ Καισαρίωνα σε ένα ευρύ ηλιακό φάσμα. Από τους υπόλοιπους Πτολεμαίους πρίγκιπες, 36 σφραγίσματα φέρουν μάλλον πορτρέτο του Πτολεμαίου Ήλιου και 5 του Πτολεμαίου Φιλαδέλφου. Όσον αφορά τις Πτολεμαίες βασίλισσες, αυτές εικονίζονται σε συνολικά 37 σφραγίσματα χωρίς να είναι σε όλες τις περιπτώσεις δυνατή κάποια ταύτιση. Τέλος, 92 σφραγίσματα δεν είναι βέβαιο αν εικονίζουν ηγεμόνα ή θεότητα και 51 εικονίζουν κεφαλές χωρίς διάδημα που λόγω των εξατομικευμένων φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών ταυτίζονται μάλλον με πορτρέτα ιδιωτών.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αναγραφή στις σφραγίδες του έτους βασιλείας του εικονιζόμενου ηγεμόνα, καθώς προσφέρει πληροφορίες για τη χρονολογία κατασκευής της εκάστοτε σφραγίδας και επομένως για τα χρονολογικά όρια λειτουργίας του αρχείου. Η ιδιαιτερότητα του αρχείου της Πάφου είναι ότι περιλαμβάνει την μεγάλη ομάδα σφραγισμάτων με πορτρέτα του Πτολεμαίου ΙΕ΄ Καισαρίωνα. Η σημασία των 279 αυτών σφραγισμάτων έγκειται στο ότι αντανάκλουν και παρουσιάζουν την ηλικιακή του ανάπτυξη και τη μετάβασή του από την παιδική ηλικία στην πρόωμη ενηλικίωση. Αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι οι χαρακτές των σφραγίδων είχαν συνεχώς στην διάθεσή τους ενημερωμένα πρότυπα του πορτρέτου του ηγεμόνα, τα οποία υιοθετούσαν και μετέβαλλαν ελαφρώς. Αντίστοιχη, χρονικά και ηλικιακά συνεπή, ομάδα σφραγισμάτων δεν είναι διαθέσιμη σε κανένα από τα υπόλοιπα 3 αρχεία σφραγισμάτων που εξετάστηκαν και για κανέναν άλλο Πτολεμαίο ηγεμόνα.

Το αρχείο της Πάφου παρουσιάζει μια ακόμα ιδιαιτερότητα σε σχέση με τα υπόλοιπα αρχεία σφραγισμάτων που εξετάστηκαν. Σε ελάχιστα σφραγίσματα ο Πτολεμαίος ηγεμόνας φέρει «αθωρικό στέμμα», κάτι που αντιτίθεται στην παραδοσιακή αιγυπτιακή εικονογραφία. Στο σφράγισμα **αρ. 239 (Εικ. 264)** και σε ένα ακόμα το συγκεκριμένο σύμβολο δηλώνει πιθανώς ότι η Ίσις προστατεύει και καθοδηγεί τον Πτολεμαίο ΣΤ΄ και ότι αυτός κυβερνά υπό την καθοδήγηση της μητέρας του ως επιτρόπου του θρόνου. Στο **αρ. 247 (Εικ. 272)** το «αθωρικό στέμμα» αναφέρεται στην περίοδο 107-101 π.Χ., όταν ο Πτολεμαίος Ι΄ συμβασίλευσε με την μητέρα του, Κλεοπάτρα Γ΄. Ενδιαφέρον και ιδιαίτερος εικονογραφικός τύπος με λεοντή χρησιμοποιείται για την απεικόνιση της Κλεοπάτρας Ζ΄ στα σφραγίσματα **αρ. 267-268 (Εικ. 292-293)**. Τα συγκεκριμένα σφραγίσματα παρουσιάζουν την Κλεοπάτρα ως Ομφάλη (με την οποία είχε ταυτιστεί η βασίλισσα) να φέρει την λεοντή

του Ηρακλή και δεν έχουν κωμικό-σατυρικό συμβολισμό, αλλά εξυπηρετούν την ηγεμονική ιδεολογία. Πιθανώς, έχουν ως σκοπό να δηλώσουν τον δυναμικό ρόλο της Κλεοπάτρας στη διοίκηση και την σχέση της με τον Μάρκο Αντώνιο, ο οποίος ταυτιζόταν με τον Ηρακλή.

Ο μεγάλος αριθμός των πτολεμαϊκών πορτρέτων στα σφραγίσματα αντανακλά τη σημασία του αρχείου και τη σχέση του με την βασιλική αυλή. Το δημόσιου χαρακτήρα αρχείο, μέρος του *Νομοφυλακείου* της πόλης, πέραν του ότι φύλασσε έγγραφα που περιλάμβαναν συναλλαγές ιδιωτών, περιλάμβανε και έγγραφα και επιστολές αξιωματούχων με την Πτολεμαϊκή βασιλική αυλή. Το γεγονός αυτό δηλώνει τη σημασία που είχε η συγκεκριμένη πόλη για την πτολεμαϊκή διοίκηση. Αυτό θα εντάθηκε προς το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ., όταν το ιδρυθέν *Κοινόν Κυπρίων* με έδρα την Πάφο θα χρησιμοποίησε το αρχείο σφραγισμάτων του *Νομοφυλακείου*. Αυτό δικαιολογεί πιθανώς και την παρουσία στο αρχείο επίσημων σφραγίδων πόλεων και σφραγίδων του ναού της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο.

Κυρήνη

Το αρχείο σφραγισμάτων της Κυρήνης διαφέρει από τα υπόλοιπα αρχεία που εξετάστηκαν, καθώς τα εικονιστικά του θέματα μοιάζουν «ασήμαντα». Στην πραγματικότητα όμως, το συγκεκριμένο αρχείο αν και στερείται μεγάλου αριθμού ηγεμονικών πορτρέτων προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την λειτουργία ενός *Νομοφυλακείου* στην Κυρηναϊκή και για τα εικονιστικά θέματα που χρησιμοποιούσαν ιδιώτες. Στα σφραγίσματα είναι ορατή η επιρροή της εξελληνισμένης Αιγύπτου στην Κυρήνη και αργότερα η προσθήκη του ρωμαϊκού στοιχείου. Εικονογραφικοί τύποι, τάσεις και τεχνοτροπίες της Κυρηναϊκής συνδυάζονται με αιγυπτιακά, ελληνικά και ρωμαϊκά στοιχεία της Αυτοκρατορικής περιόδου δημιουργώντας έναν συγκρητισμό και ποικιλία μοτίβων με παραλλαγές στο ύφος.

Αριθμητικά, όσον αφορά τα εικονιστικά θέματα στα σφραγίσματα του αρχείου παρατηρούνται τα εξής (**Εικ. 361**). Πολυπληθέστερη κατηγορία εικονιστικών θεμάτων είναι αυτή με ιστάμενες μορφές που αριθμεί 449 σφραγίσματα. Σχεδόν όλα τα σφραγίσματα αυτής της ομάδας εικονίζουν ελληνικές ή/και αιγυπτιακές θεότητες. Το ίδιο ισχύει και για τα 144 σφραγίσματα που εικονίζουν ανδρικές κεφαλές. Η πλειοψηφία των ανδρικών κεφαλών εικονίζουν μάλλον θεότητες και ένα μικρό μόνο ποσοστό αποτελεί πορτρέτα ηγεμόνων και κυρίως ιδιωτών, όπως αξιωματούχοι. Μπορούν να αναγνωριστούν πορτρέτα Πτολεμαίων βασιλέων και βασιλισσών με εικονογραφικούς τύπους γνωστούς από τα άλλα 3 αρχεία που εξετάστηκαν. Είκοσι έξι σφραγίσματα εικονίζουν γυναικεία κεφαλή που είτε ταυτίζεται με κάποια θεότητα ή και Πτολεμαία βασίλισσα, είτε με κάποια έννοια, όπως η *Τύχη Πόλεως* (**αρ. 285, Εικ. 313**). Δεύτερη μεγαλύτερη σε αριθμό ομάδα σφραγισμάτων μετά τις θεότητες είναι τα ζώα και τα μυθολογικά όντα που αριθμούν 243 σφραγίσματα. Εκατό σαράντα τέσσερα σφραγίσματα εικονίζουν αντικείμενα, 40 εικονίζουν γενικές τοπιογραφικές παραστάσεις και 9 σφραγίσματα φέρουν επιγραφή ως κύριο εικονιστικό θέμα. Από το αρχείο υπολείπονται 67 σφραγίσματα τα οποία λόγω της κατάστασης διατήρησής τους δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστεί το εικονιστικό θέμα που φέρουν.

Το μεγάλο εύρος εικονιστικών θεμάτων προσφέρει πληροφορίες για την γλυπτική, την τέχνη και τις αισθητικές προτιμήσεις στην Κυρηναϊκή κατά την ύστερη Ελληνιστική περίοδο. Στο αρχείο του *Νομοφυλακείου* μαζί με τις εξαιρετικής ποιότητας

σφραγίδες συνυπάρχουν σφραγίδες κατώτερης ποιότητας που αποτελούν μάλλον δείγμα της «παρακμής» της υψηλής ποιότητας γλυπτικής και της δημιουργίας μαζικής παραγωγής σφραγίδων.

Τα εικονιστικά θέματα αφορούν κυρίως απεικονίσεις θεοτήτων, γενικών παραστάσεων, ζώων και φυτών. Πρόκειται για «απλά» θέματα, τα οποία δεν εμφανίζονται σε τόσο μεγάλο ποσοστό στα υπόλοιπα αρχαία σφραγισμάτων που εξετάστηκαν. Οι εικονογραφικοί τύποι των θεοτήτων επηρεάζονται και αντλούν τα πρότυπά τους από την τέχνη του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. (**αρ. 279-280, Εικ. 307-308**). Από την κλασική τέχνη αντλούν τα πρότυπα τους και οι πολυάριθμες απεικονίσεις ζώων που επιτίθενται ή κατασπαράζουν άλλα ζώα (**αρ. 315-316, Εικ. 343-344**). Ιδιαίτερα συχνή είναι η απεικόνιση αρμάτων, με αναβάτες Έρωτες ή Νίκες (**αρ. 321, Εικ. 349**), πλοιαρίων, φυτών και δένδρων. Πρόκειται για απλά καθημερινά θέματα που ίσως σχετίζονται με τις ασχολίες των κατόχων τους. Το γεγονός ότι τα εικονιστικά αυτά θέματα απαντώνται ελαφρώς διαφοροποιημένα σε μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων δείχνει ότι οι συγκεκριμένες σφραγίδες ήταν ίσως μαζικής παραγωγής και μεγάλο μέρος των απλών πολιτών θα έφεραν σφραγίδες με παρόμοια εικονιστικά θέματα. Κατά την σφράγιση ενός εγγράφου, η σύγχυση που πιθανώς θα δημιουργούνταν από το γεγονός ότι παρόμοιο εικονιστικό θέμα έφεραν στην σφραγίδα τους περισσότεροι του ενός ιδιώτη θα αποφεύγονταν με την αναγραφή του ονόματος όλων των συμβαλλόμενων πλησίον των σφραγισμάτων τους.

Όσον αφορά τα σφραγίσματα με γενικές τοπιογραφικές παραστάσεις, αυτά σχετίζονται με την γεωργία και την κτηνοτροφία. Τα σφραγίσματα αυτά μπορεί πάλι να σχετίζονται με τις ασχολίες των κατόχων τους, αν και τέτοιες παραστάσεις είναι αρκετά συνήθεις στην τέχνη κατά την ύστερη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Τα σφραγίσματα αυτά μπορούν πιθανώς να προσφέρουν πληροφορίες για τις τάσεις στην τέχνη κατά τον 1^ο αι. π.Χ. και τον 1^ο αι. μ.Χ. Εξαιτίας των επιγραφών σε ελάχιστα σφραγίσματα (**αρ. 309, 328, Εικ. 337, 356**) είναι δυνατή η αναγνώριση και της αποτροπαϊκής λειτουργίας του είχαν οι σφραγίδες.

Όλα τα παραπάνω σε συνδυασμό με την απουσία μεγάλου αριθμού ηγεμονικών πορτρέτων ή επίσημων σφραγίδων πόλεων, συνηγορούν στο ότι το αρχείο του *Νομοφυλακείου* περιλάμβανε κυρίως έγγραφα που αφορούσαν συναλλαγές ιδιωτών και τοπικών αξιωματούχων σε ένα μεγάλο περιφερειακό κέντρο του Ελληνορωμαϊκού κόσμου. Τέλος, η παρουσία σφραγισμάτων με Ρωμαϊκής προέλευσης θεότητες και έννοιες, όπως το *ROMA SALVS* (**αρ. 303, Εικ. 331**) και η «Ομόνοια» (**αρ. 325, Εικ. 353**) δείχνει την λειτουργία του αρχείου και κατά της ρωμαϊκής περιόδου και την επιρροή του ρωμαϊκού στοιχείου στην περιοχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Austin, M.M., 1989. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*, Cambridge.
- Babelon, E., 1894. *La Gravure en pierres fines*, Paris.
- Bagnall, R.S., 1976. *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt*, Leiden.
- Baldus, H.R., 1983. Eine Münzprägung auf das Ehepaar Mark Anton – Kleopatra VII., *SchwMüBl* 33, 5-10.
- Baldus, H.R., 1973. Eine neues Spätporträt der Kleopatra aus Orthosia, *JNG* 23, 19-43.
- Bechtold, C., 2011. *Gott und Gestirn als Präsenzformen des toten Kaisers. Apotheose und Katasterismos in der politischen Kommunikation der römischen Kaiserzeit und ihre Anknüpfungspunkte im Hellenismus*, *Schriften zur politischen Kommunikation* 9, Göttingen.
- Bergman, J., 1974. Isis auf der Sau, *BOREAS* 6, 81-109.
- Berman, L.M. & Boháč, K.J., 1999. *Catalogue of Egyptian Art: The Cleveland Museum of Art*, Cleveland.
- Bevan, E.R., 1968. *The House of Ptolemy: A History of Hellenistic Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Chicago.
- Bianchi, R. St., 2021. Pharaonic-Themed Sealings in the Edfu Hoard, στο B. F. van Oppen de Ruiter & R. Wallenfels (επιμ.), *Hellenistic Sealings and Archives: Proceedings of the Edfu Connection, an International Conference (Studies in Classical Archaeology 10)*, Turnhout, 9-16.
- Bieber, M., 1955. *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York.
- Blay, M. & Fortea, G., 2014. Diademas alejandrinas: sincretismo de dinastias helenísticas, στο C.A. Giner & J.O. Garcia & M.A. Peset (επιμ.), *Tiaras, Diadems and Headdresses in the Ancient Mediterranean Cultures: Symbols and Technology*, Valencia, 185-198.
- Boardman, J. & Vollenweider, M.-L., 1978. *Ashmolean Museum, Oxford. Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings. Vol. 1: Greek and Etruscan*, Oxford.
- Boardman, J., 1970. *Greek gems and finger rings: early Bronze Age to late Classical / John Boardman; photographs by Robert L. Wilkins*, London.
- Boehm, M., 1998. Aphrodite auf dem Bock, *JdI* 4, 408-417.
- Bonner, C., 1954. A Miscellany of Engraved Stones, *Hesperia* 23, 138-157.
- Bonner, C., 1951. Amulets chiefly in the British Museum, *Hesperia* 20, 301-345.
- Bonner, C., 1950. *Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor.
- Boucher, J.-P., 1966. *Caius Cornelius Gallus*, Paris.
- Boussac, M.-F., 1989. Cachets de la Collection Benaki, *BCH* 113, 325-334.
- Boutantin, C., 2014. *Terres cuites et culte domestique. Bestiaire de l'Égypte Greco-romaine, Religions in the Graeco-Roman World 179*, Leiden.

- Blumer, F.I. & Keller, O., 1889. *Tier und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des Klassischen Altertums*, Leipzig.
- Brett, A.B., 1950. Athena Αλκίδημος of Pella, *ANSMN* 4, 55-72.
- Buschor, E., 1995. *Το ελληνιστικό πορτρέτο, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 145*, Αθήνα.
- Burstein, S.M., 2004. *The Reign of Cleopatra*, Westport.
- Busolt, G. & Swoboda, H., 1920. *Griechische Staatskunde, I*, Munich.
- Busolt, G. & Swoboda, H., 1926. *Griechische Staatskunde, II*, Munich.
- Caneva, S., 2016. *From Alexander to the Theoi Adelphoi: Foundation and Legitimation of a Dynasty*, Leuven.
- Carrez-Maratray, J.Y., 2014. *Bérénice II d'Égypte. Une reine dans le étoiles*, Paris.
- Cauville, S. & Devauchelle, D., 1984. Le temple d'Edfou. Étapes de la construction et nouvelles données historiques, *RdE* 35, 31-55.
- Chamoux, F., 1953. *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, Paris.
- Chassinat, E. & de Rochemonteix, M., 2009. *Le temple d'Edfou. Tome VII, Institut français d'archéologie orientale*, Cairo.
- Chauveau, M., 2000. Encore Ptolémée “VIII” et le dieu Néos Philopator!, *RÉG* 51, 257-261.
- Clayman, D.L., 2014. *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt: Women in Antiquity*, Oxford και New York.
- Clerc, G., 1978. Isis-Sothis dans le monde romain, στο M.B. de Boer & T.A. Edridge (επιμ.), *Hommages a Maarten J. Vermaseren: Recueil d'études offert par les auteurs de la série Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain a Maarten J. Vermaseren a l'occasion de son soixantième anniversaire de 7 Avril 1978, I, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 68*, Leiden, 247-281.
- Connelly, J. B. & Plantzos, D., 2006. Stamp-seals from Geronisos and their contexts, *RDAC*, 263-293.
- Crawford, D.J., 1978. The Good Official of Ptolemaic Egypt, στο H. Maehler & V.M. Strocka (επιμ.), *Das ptolemäische Ägypten. Akten des Internationalen Symposions Berlin 27.-29. September 1976*, Mainz, 195-202.
- Davis, N. & Kraay, C.M., 1973. *The Hellenistic Kingdoms: Portrait coins and History*, London.
- De Sanctis, G., 1913. I Nomophylakes d'Atene, στο *Entaphia in memoria di E. Pozzi*, Turin, 1-14.
- Drioton, É., 1948. *Le texte dramatique d'Edfou, Supplément aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 11*, Cairo.
- Dintsis, P., 1986. *Hellenistische Helme, Archaeologica* 42, Rome.
- Δόντας, Γ., 1961. Αρχαία Ελληνικά δημόσια σφραγίδες, *AE* 94, 1955, 1-21.
- El-Sayed, R., 1982. *La Déesse Neith de Saïs*, Cairo.
- Eldamaty, M.M., 2011. Die ptolemäische Königin als weiblicher Horus, στο A. Jördens & J.F. Quack (επιμ.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äußerem Druck. Die Zeit Ptolemaios' VI. und VIII. Internationales Symposium Heidelberg 16.-19.9.2007*, Wiesbaden, 24-57.

- Erman, A., 1937. *La religion égyptienne*, Paris.
- Fleischer, R., 1991. *Studien zur seleukidischen Kunst I. Herrscherbildnisse*, Mainz.
- Forbes, R.J., 1966. *Studies in Ancient Technology vol. 2*, Leiden.
- Fraser, P.M., 1971. *Ptolemaic Alexandria*, Oxford.
- Fredricksmeier, E.A., 1994. The Kausia: Macedonian or Indian?, στο I. Worthington (επιμ.), *Ventures into Greek History: Second Australian Symposium on Ancient Macedonian Studies Held at the University of Melbourne in July 1991, Dedicated to Professor Nicholas Hammond*, Oxford, 135-158.
- Fulinska, A., 2010. Iconography of the Ptolemaic Queens on Coins: Greek Style, Egyptian Ideas?, *SAAC* 14, 73–92.
- Furtwängler, A., 1900. *Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum*, Leipzig and Berlin. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/furtwaengler1900ga>
- Furtwängler, A., 1888. Studien über die Gemmen mit Künstlerinschriften, *JdI* 3, 147-291.
- Gardner, P., 1883. *Catalogue of Greek Coins. Thessaly to Aetolia*, London.
- Gardner, P., 1879. *Seleucid Kings of Syria, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 4*, London.
- Gehrke, H.-J., 2017. *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, (επιμ. μετάφρασης Α. Χανιώτης), Αθήνα.
- Gentili, G., 2014. *Le mythe Cléopâtre*, Montreuil.
- Ghislanzoni, E., 1925. I Nomophylakes di Cirene, *RendLinc* 6.1.6, 408-432.
- Giglioli, G.Q., 1955. *Arte greca*, Milano.
- Grant, M., 1972. *Cleopatra*, London.
- Grimm, G., 1997. Des Ring des Aristomenes. Beobachtungen zum Niedergang des Ptolemäerreiches, *AW* 28, 453-469.
- Goldman, B., 1960. The Development of the Lion-Griffin, *AJA* 64, 319-328.
- Gorny, D. & von Mosch, H.-Chr., 2015. *Auktion, 232: Hochwertige Münzen der Antike*, Munich. <http://www.gmcoinart.de/Downloads.AXCMS>
- Gorre, G., 2009. *Les relations du clergé égyptien et des lagides d'après les sources privées*, *Studia Hellenistica* 45, Leuven.
- Grimm, G., 1970. Zu Marcus Antonius und C. Cornelius Gallus, *JdI* 85, 158-170.
- Habicht, C., 1958. Die herrschende Gesellschaft in der hellenistischen Monarchien, *VSWG* 45, 1-16.
- Hallof, J., 2006. Den Göttern so nah: Der Tempel von Philae bildete die ideologische und religiöse Grenze zwischen Nubien und Ägypten, *Antike Welt* 37, 59-66.
- Havelock, C.M., 1980. The Archaistic Athena Promachos in Early Hellenistic Coinages, *AJA* 84, 41-50.
- Head, B.V., 1898. *Ιστορία των νομισμάτων: Ήτοι εγχειρίδιον ελληνικής νομισματικής, μεταφρασθέν εκ της αγγλικής και συμπληρωθέν υπό Ιωάννου Ν. Σβορώνου*, Αθήνα.

- Head, B.V., 1897. *Caria, Cos, Rhodes, etc., A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 18*, London.
- Head, B.V., 1879. *Macedonia, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 5*, London.
- Head, B.V. & Poole, R. St., 1884. *Catalogue Of Greek Coins: Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia, and Euboea)*, London.
- Herklotz, F., 2018. Vom ägyptischen Lokalgott zur griechischen Universalgottheit: Sarapis als Heil- und Orakelgott in der Ptolemäerzeit, *Ancient Society* 48, 9-48.
- Herklotz, F., 2000. Berenike II. Königin und Göttin, *IBAES* 2, 43-61.
- Herman, G., 1980/1981. The 'Friends' of the Early Hellenistic Rulers: Servants or Officials?, *Talanta* 12/13, 103-149.
- Hill, G., 1923. Alexander the Great and the Persian Lion-Gryphon, *JHS* 43, 151-161.
- Hill, G., 1906. *Cyprus, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 24*, London.
- Hoffmann, F. & Minas-Nerpel, M. & Pfeiffer, S., 2009. *Die dreisprachige Stele des C. Cornelius Gallus: Übersetzung und Kommentar, Archiv für Papyrusforschung, Suppl. 9*, Berlin.
- Hölbl, G., 2003. Ptolemäische Königin und weiblicher Pharaos, στο N. Bonacasa & P. Minà (επιμ.), *Faraoni come dei, Tolemei come faraoni*, Turin και Palermo, 88-97.
- Howgego, Chr., 2009. *Η αρχαία ιστορία μέσα από τα νομίσματα*, (επιμ. μετάφρασης Σ. Κρεμύδη – Σισιλιάνου), Αθήνα.
- Huß, W., 2001. *Ägypten in hellenistischen Zeit, 332-30 v.Chr.*, Munich.
- Huttner, U., 1995. Marcus Antonius und Herakles, στο C. Schubert & K. Brodersen & U. Huttner (επιμ.), *Rom und der griechische Osten. Festschrift Hatto H. Schmitt*, Stuttgart, 103-112.
- Janssen, E., 2007. *Die Kausia. Symbolik und Funktion der makedonischen Kleidung*, Αδημοσίευτη διατριβή από το Georg-August-Universität Göttingen.
- Johansen, F.S., 1987. The Portraits in Marble of Gaius Julius Caesar, στο J. Frel & A. Houghten & M. True (επιμ.), *Ancient Portraits in the J. Paul Getty Museum I*, Malibu, 17-40.
- Jones, A.H.M., 1940. *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford.
- Junker, H. & Winter, E., 1965. *Philä-Publikation, II: Das Geburtshaus des Tempels der Isis in Philä. Mith Zeichnungen von Dr O. Daum*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse Sonderband*, Graz.
- Junker, H., 1958. *Der große Pylon des Tempels der Isis in Phila. Mit Zeichnungen von Dr O. Daum*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse Sonderband*, Vienna.
- Kákosy, L., 1990. Probleme des Synkretismus im griechisch-römischen Ägypten: Hermanubis', στο P. Nagel (επιμ.), *Carl-Schmidt-Kolloquium an der Martin-Luther-Universität 1988*, Halle, 143-145.

- Karageorghis, V., 1971. Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1970, *BCH* 95, 415-416.
- Κατσικούδης, Θ.Ν., 2014. *Το Ελληνικό πορτρέτο: εικόνα και μήνυμα*, Θεσσαλονίκη.
- Kent., J.P.C. & Overbeck, B. & Stylow, A.U., 1973. *Die römische Münze*, München.
- Kingsley, B.M., 1991. Alexander's Kausia and Macedonian Tradition, *Classical Antiquity* 10, 59-76.
- Kraay, C.M. & Hirmer, M., 1966. *Greek Coins*, New York.
- Krug, A., 1978. Die Bildnisse Ptolemaios IX., X. und XI.', στο H. Maehler & V.M. Strocka (επιμ.), *Das ptolemäische Ägypten: Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin, Mainz am Rhein*, 9-24.
- Kyrieleis, H., 2015. *Hellenistische Herrscherporträts auf Siegelabdrücken aus Paphos (Paphos IV B) / Helmut Kyrieleis*, Wiesbaden.
- Kyrieleis, H., 2004. Ägyptische Bildelemente auf Siegelabdrücken aus Paphos (Zypern), στο P.C. Bol & G. Kaminski & C. Maderna (επιμ.), *Fremdheit – Eigenheit. Ägypten, Griechenland und Rom – Austausch und Verständnis, Städel-Jahrbuch N.F. 19*, Stuttgart, 109-116.
- Kyrieleis, H., 1996. Ptolemäische Porträts auf Siegelabdrücken aus Nea Paphos (Zypern), στο M.-F. Boussac & A. Invernizzi (επιμ.), *Archives et sceaux du monde hellénistique*, *BCH* 29, Athens, 315-320.
- Kyrieleis, H., 1990. Bildnisse des Kaisarion zu Siegelabdrücken aus Nea Paphos, *Akten des XIII Internationalen Kongresses für klassische Archäologie*, 456-457.
- Kyrieleis, H., 1980. *Ein Bildnis des Königs Antiochos IV. Von Syrien; 127. Wickelmannsprogramm der archäologischen Gesellschaft zu Berlin*, Berlin.
- Kyrieleis, H., 1975. *Bildnisse der Ptolemäer*, Berlin.
- Kyrieleis, H., 1973. Die Porträtmünzen Ptolemaios' V. und seiner Eltern. Zur Datierung und Interpretation, *JdI* 88, 213-246.
- Laskowska-Kusztal, E., 2015. Mandulis on a Block from the Ptolemaic Temple at Kalabsha, *MDAI(K)* 70-71, 309-316.
- Laskowska-Kusztal, E., 2010. Relations Between the Cult Centre of Mandulis at Kalabsha and the Religious Centres on Elephantine and Philae, στο M. Dolińska & H. Beinlich (επιμ.), *8. Ägyptologische Tempeltagung: Interconnections between Temples, Warschau, 22.-25. September 2008*, Wiesbaden, 111-122.
- Laubscher, H.P., 1991. Ptolemäische Rederbilder, *AM* 106, 223-238.
- Le Bohec, S., 1985. Les philoi des rois Antigonides, *RÉG* 98, 93-124.
- Legras, B., 2014. Sarapis, Isis et le pouvoir lagide, στο L. Bricault & M.J. Versluys (επιμ.), *Power, Politics and the Cult of Isis: Proceedings of the Vth International Conference of Isis Studies, Boulogne-sur-Mer, October 13-15, 2011, Religions in the Graeco-Roman World 180*, Leiden, 95-115.
- Leitz, C., 2002. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen. Band IV: nbt-h*, Leuven.

- Lippold, G., 1924. *Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit*, Stuttgart.
- Lorber, C. C., 2021. Coins and Sealings: The Portraiture of Ptolemy VI-XII, στο B. F. van Oppen de Ruiter & R. Wallenfels (επιμ.), *Hellenistic Sealings and Archives: Proceedings of the Edfu Connection, an International Conference (Studies in Classical Archaeology 10)*, Turnhout, 17-50.
- Lorber, C.C., 2018. *Coins of the Ptolemaic Empire, Part I. Ptolemy I through Ptolemy IV, Volume 1: Precious Metal*, New York.
- Lorber, C.C., 2016. Cryptic Portraits of Ptolemaic Kings on Silver Coins of the Second and First Centuries BC, *NAC* 45, 79-97.
- Lorber, C.C., 2014. The Royal Portrait on Ptolemaic Coinage, στο A. Lichtenberger & K. Martin & H.H. Nieswandt & D. Salzmann (επιμ.), *BildWert. Nominalspezifische Kommunikationsstrategien in der Münzprägung hellenistischer Herrscher. Kolloquium vom 17.-18. Juni 2010 in Münster, Euros* 2, Bonn, 111-181.
- Lorber, C. C. & van Oppen de Ruiter, B. F., 2018. Royal or Divine? Female Heads in the Edfu Hoard, *Chronique d'Égypte* 92 (184), 349-394.
- Lorber, C. C. & van Oppen de Ruiter, B. F., 2017. Clay seal impressions from Ptolemaic Edfu. *NAC* 46, 73–95.
- Maaskant-Kleibrink, M., 1978. *Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet, The Hague: The Greek, Etruscan and Roman Collections*, Hague.
- Maddoli, G., 1963-1964. Le cretule del Nomophylakion di Cirene, *ASAtene* 25-26, 39-145.
- Maehler, H., 1983. Egypt under the Last Ptolemies, *BICS* 30, 1-16.
- Maier, F.G. & Karageorghis, V., 1984. *Paphos – History and Archaeology*, Nicosia.
- Malaise, M., 2014. Anubis et Hermanubis a l'époque gréco-romaine, *Bibliotheca Isiaca* 3, 73-93.
- Martin, L.H., 1987. *Hellenistic Religions: An Introduction*, Oxford.
- Mattingly, H., 1923. *BMCRE I*, London.
- Michaelidou-Nicolaou, I., 1993. Nouveaux documents pour le Syllabaire Chypriote, *BCH* 117, 343-347.
- Michaelidou-Nicolaou, I., 1989. Η απεικόνιση του ναού της Αφροδίτης στα πήλινα σφραγίσματα της Πάφου, στο *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν* 3, 245-249.
- Michaelidou-Nicolaou, I., 1979. Inscribed Clay Sealings from the Archeion of Paphos, στο D.M. Pippidi (επιμ.), *Actes du VIIe Congrès International d'Épigraphie grecque et latine, Costanza, Romania 1977*, Bucharest, 413-416.
- Milne, J. G., 1916. Ptolemaic Seal impressions, *JHS* 36, 87-101.
- Minas, M., 2000. *Hieroglyphischen Ahnenreihen der ptolemäischen Könige: ein Vergleich mit den Titeln der eponymen Priester in den demotischen und griechen Papyri*, Mainz am Rhein.
- Minas-Nerpel, M., 2011. Cleopatra II and III: The Queens of Ptolemy VI and VIII as Guarantor of Kingship and Rivals for Power, στο A. Jördens & J. Quack

- (επιμ.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äußerem Druck – Die Zeit Ptolemaios' VI. bis VIII*, Wiesbaden, 58–76.
- Mlynarczyk, J., 1990. *Nea Paphos in the Hellenistic Period. Nea Paphos III*, Warsaw.
 - Mørkholm, O., 1983. The Ptolemaic Coinage in Phoenicia and the Fifth War with Syria, στο E. vant't Dack & P. van Dessel & W. van Gucht (επιμ.), *Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the International Colloquium Leuven 24-26. May 1982*, *Studia Hellenistica* 27, Löwen, 241-252.
 - Mørkholm, O., 1979. The Portrait Coinage of Ptolemy V. The Main Series, στο O. Mørkholm & N. Waggoner (επιμ.), *Greek Numismatics and Archaeology. Essays in Honor of Margaret Thompson*, Wetteren, 203-214.
 - Mørkholm, O., 1963. *Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria*, Copenhagen.
 - Mørkholm, O. & Westermarck, U. & Grierson, Ph., 1991. *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.)*, Cambridge.
 - Müller, S., 2020. Berenike II, στο E. D. Carney & S. Müller (επιμ.), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World*, London, 84-95.
 - Murray, M. A., 1907. Ptolemaic Clay Sealings, *ZÄS* 44, 62-70.
 - Newell, E.T., 1937. *Royal Greek Portrait Coins*, New York.
 - Nicolaou, I., 1997. The Contribution of the Numismatic Evidence to the Dating of the Seal Impressions from the «Archives» of the City of Ancient Paphos, στο K.A. Sheedy & C. Papageorgiadou-Banis (επιμ.), *Numismatic Archaeology – Archaeological Numismatics. Proceedings of an International Conference to Honour Dr. Mando Oeconomides in Athens 1995*, Oxford, 47-53.
 - Nicolaou, I. & Mørkholm, O., 1976. *Paphos 1: A Ptolemaic Coin Hoard*, Nicosia.
 - Nicolaou, K., 1978. Oriental divinities represented on the clay sealings of Paphos, Cyprus, στο M. de Boer & T.A. Edridge (επιμ.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren, Volume 2*, Leiden, 849-853.
 - Nicolaou, K., 1972. Archaeological News from Cyprus, 1970, *AJA* 76, 311-320.
 - Nicolaou, K., 1971. 11000 Seal Impressions in Cyprus (New Paphos), *ILN*, 51-53.
 - Nilsson, M., 2012. *The Crown of Arsinoë II: The Creation of an Image of Authority*, Oxford.
 - Nock, A.D., 1934. A Vision of Mandulis Aion, *HTR* 27, 53-104.
 - Νομισματικό Μουσείο 1996. *Νομίσματα και νομισματική*, Αθήνα.
 - Νομισματικό Μουσείο 1972, *Νομισματικά Χρονικά*, Ελληνική Νομισματική Εταιρεία, Αθήνα.
 - Ogden, J., 1982. *Jewellery of the Ancient World*, New York.
 - Οικονομίδου, Μ., 1996. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία νομίσματα*, Αθήνα.
 - Οικονόμος, Γ.Π., 1955. *Νομισματική συλλογή Αναστασίου Π. Σταμούλη: δωρηθείσα εις το Εθνικόν Νομισματικόν Μουσείον*, Αθήνα.
 - Oliverio, G., 1928. Iscrizioni di Cirene, *RFIC* 6, 183-239.

- Olivier, J. & Lorber, C.C., 2013. Three Gold Coinages of Third-Century Ptolemaic Egypt, *RBN* 159, 50–6.
- Otto, W. & Bengtson, H., 1938. *Zur Geschichte des Niederganges des Ptolemäerreiches. Ein Beitrag zur Regierungszeit des 8. Und 9. Ptolemäers*, *AbhMünch N.F.* 17, Munich.
- Parlasca, K., 2004. Alexander Aigiochos: Das Kultbild des Stadtgründes von Alexandria in Ägypten, στο P.C. Bol & G. Kaminski & C. Maderna (επιμ.), *Fremdheit – Eigenheit: Ägypten, Griechenland und Rom, Austausch und Verständnis*, *Städel-Jahrbuch*, N.F. 19, Munich, 341-362.
- Parlasca, K., 1967. Ein verkanntes hellenistisches Herrscherbildnis, *JdI* 82, 167-194.
- Parogni, M.A. & Barresi, P., 2003. Cesarione, l'ultimo dei Tolemei, στο N. Bonacasa & A.M. Donadoni Roveri & S. Aiosa & P. Mina (επιμ.), *Faraoni come dei – Tolemei come faraoni. Atti der V congress internazionale italo-egiziano Torino 8.-12. Dezember 2001*, Turin, 353-464.
- Πέννα, Β. & Τουράτσογλου, Ι., 1996. *Νομίματα και Νομισματική*, Αθήνα.
- Perpillou-Thomas, F., 1993. *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine d'après la documentation papyrologique grecque*, Leuven.
- Pestman, P.W., 1978. L'agoranomie: un avant-poste de l'administration grecque enlevé par les Égyptiens?, στο H. Maehler & V.M. Strocka (επιμ.), *Das ptolemäische Ägypten. Akten des Internationalen Symposions Berlin 27.-29. September 1976*, Mainz, 203-210.
- Pfeiffer, St., 2020 A'. Royal women and Ptolemaic cults, στο E. D. Carney & S. Müller (επιμ.), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World*, London, 96-107.
- Pfeiffer, S., 2020 B'. Offerings and Libations for the King and the Question of Ruler-cult in Egyptian Temples, στο S. Caneva (επιμ.), *The Materiality of Hellenistic Ruler Cults*, Liège, 83–102.
- Pfeiffer, S., 2008. *Herrscher- und Dynastiekulte im Ptolemäerreich. Systematik und Einordnung der Kultformen*, Munich.
- Pfeiffer, S., 2004. Das Dekret von Kanopos (238 v. Chr.). *Kommentar und historische Auswertung eines dreisprachigen Synodaldekrets der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie*, *ArchPF Beihn.* 18, München.
- Plantzos, D., 2011. The Iconography of Assimilation: Isis and Royal Imagery on Ptolemaic Seal Impressions, στο P.P. Iossif & A.S. Chankowski & C.C. Lorber (επιμ.), *More than Men, less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship, Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens (November 1-2, 2007)*, *Studia Hellenistica* 51, Leuven, 389-416.
- Plantzos, D., 2002. A Royal Seal of Antiochos IV of Syria and Some Contemporary minima ptolemaica, *RBN* 148, 33-40.
- Plantzos, D., 1999. *Hellenistic Engraved Gems (Oxford Monographs on Classical Archaeology)*, Oxford.

- Plantzos, D., 1996 A'. Female portrait types from the Edfu hoard of clay seal-impressions, στο M.-F. Boussac και A. Invernizzi (επιμ.), *Archives et sceaux du monde hellénistique, Turin 1993. BCH 29*, Athens, 307-313.
- Plantzos, D., 1996 B'. Ptolemaic cameos of the Second and First Centuries BC, *OJA 15*(1), 39-61.
- Pollitt, J.J., 1986. *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge.
- Poole, R.S., 1892. *Alexandria and the Nomes, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 15*, London.
- Poole, R.S., 1883. *The Ptolemies, Kings of Egypt, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 6*, London.
- Porada, E., 1980. *Ancient Art in Seals: Essays by Pierre Amiet, Nimet Ozguc, and John Boardman (Princeton Monographs in Art and Archaeology)*, Princeton.
- Ποστολάκας, Α., 1879-1883. *Εθνικόν Νομισματικόν Μουσείον. Νομίσματα εισελθόντα κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1879-80, 1880-81, 1881-82 και 1882-83 : [εκ των λογοδοσιών των Πρυτάνεων του Αθήνησιν Εθνικού Πανεπιστημίου]*, Αθήνα.
- Preka-Alexandris, K., 1996. A Group of Inscribed Seal Impressions of Thesprotia, Greece, στο M.-F. Boussac & A. Invernizzi (επιμ.), *Archives et sceaux du monde hellénistique, Turin 1993, BCH 29*, Athens, 195-198.
- Preka-Alexandris, K., 1989. Seal Impressions from Titani, a Hellenistic Metropolis of Thesprotia, στο T. Hackens & G. Moucharte (επιμ.), *Technology and Analysis of Ancient Gemstones, Ravello, November 13-16, 1987*, Strasbourg, 163-172.
- Quack, J.F. & Paarmann, B., 2013. Sarapis: ein Gott zwischen griechischer und ägyptischer Religion, στο N. Zenzen & T. Hölscher & K. Trampedach (επιμ.), *Aneignung und Abgrenzung: wechselnde Perspektiven auf die Antithese von 'Ost' und 'West' in der griechischen Antike*, Heidelberg, 229-291.
- Quaegebeur, J., 1988. Cleopatra VII and the Cults of the Ptolemaic Queens, στο R.S. Bianchi & R.A. Fazzini & J. Quaegebeur (επιμ.), *Cleopatra's Egypt: Age of the Ptolemies*, Brooklyn, 41-88.
- Quaegebeur, J., 1983. De l'origine égyptienne du griffon Némésis', στο J. Duchemin & F. Jouan (επιμ.), *Visages du destin dans les mythologies: Mélanges Jacqueline Duchemin: Travaux et mémoires. Actes du Colloque de Chantilly 1er-2 mai 1980, Centre de recherches mythologiques de l'Université de Paris x*, Paris, 41-54.
- Quaegebeur, J., 1978. Reines ptolémaïques et traditions égyptiennes, στο H. Maehler & V.M. Strocka (επιμ.), *Das ptolemäische Ägypten*, Mainz, 245-62.
- Quaegebeur, J., 1969. Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée, *BIFAO 69*, 191-217.
- Quirke, S., 1992. *Ancient Egyptian Religion*, London.
- Reymond, E.A.E., 1963. The Origin of the Spear I, *JEA 49*, 140-146.
- Richter, G.M.A., 1968. *Engraved Gems of the Greeks and Etruscans*, London.
- Richter, G.M.A., 1965. *The Portraits of the Greeks III*, London.

- Richter, G.M.A., 1956. *Catalogue of Engraved Gems, Greek, Etruscan and Roman*, Rome.
- Richter, G.M.A., 1955. The Origin of Verism in Roman Portraits, *JRS* 45, 39-46.
- Ritter, H.W., 1965. *Diadem und Königsherrschaft: Untersuchungen zu Zeremonien und Rechtsgrundlagen des Herrschaftsantritts bei den Persern, bei Alexander dem Großen und im Hellenismus*, Munich.
- Robinson, E.S.G., 1927. *Cyrenaica, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum Vol. 29*, London.
- Romanelli, P., 1943. *La Cirenaica romana (96 a.C. - 642 d.C.)*, Verbania.
- Rostovtzeff, M., 1932. Seleucid Babylonia: Bullae and Seals of Clay with Greek Inscriptions, *YCS* 3, 1-114.
- Rostovtzeff, M., 1928. Ptolemaic Egypt, στο S.A. Cook & F.E. Adcock, M.P. Charlesworth (επιμ.), *The Cambridge Ancient History VII*, Cambridge, 109-154.
- Rubensohn, O., 1907. *Elephantine-Papyri*, Berlin. <https://catalog.hathitrust.org/Record/000399368>
- Saatsoglou-Paliadeli, Chr., 1993. Aspects of Ancient Macedonian Costume, *JHS* 113, 122-147.
- Sabbahu, L.K., 2017. The Middle Bronze Age Egyptian Griffon: Whence and Whither?, στο G. Miniaci & M. Betrò & S. Quirke (επιμ.), *Company of Images: Modelling the Imaginary World of Middle Kingdom Egypt (2000-1500 BC). Proceedings of the International Conference of the EPOCHS Project held 18th-20th September 2014 at UCL, London, Orientalia Lovaniensia Analecta 262*, Leuven, 395-420.
- Sacks, K.S., 1985. The Wreathed Coins of Aeolian Myrina, *ANSMN* 30, 1-43.
- Salinas, A., 1883. *Cretule di Selinunte*, *Not. degli Scavi*, 473-500.
- Samuel, A.E., 1962. *Ptolemaic Chronology*, *MünchBeitr* 43, Munich.
- Sánchez, A.B. & Joliton, V., 2019. Marital Crisis or Institutional Crisis? Two Ptolemaic Couples under the Spotlight, στο A.B. Sánchez (επιμ.), *Power Couples in Antiquity: Transversal Perspectives*, London, 69-98.
- Sánchez, A. B. & Lenzo, G., 2020. Ptolemaic royal women, στο E. D. Carney & S. Müller (επιμ.), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World*, London, 73-83.
- Sánchez, A.B. & Lenzo, G., 2015. *Inventer le pouvoir féminin: Cléopâtre I et Cléopâtre II, reines d'Égypte au IIe s. av. J.-C.*, Bern.
- Sánchez, A.B., 2012. Quand des reines transgressent les normes, créent-elles l'ordre ou le désordre?, *Lectora* 18, 51-70.
- Σβορώνος, Ι., 1904-1908. *Τα νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων*, Αθήνα.
- Schäfer, D., 2011. *Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen. Historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern*, Leuven.
- Scheurleer, R. A. Lunsingh, 1978. Some Unpublished Ptolemaic Portraits, στο H. Maehler & V. M. Strocka (επιμ.), *Das ptolemäische Ägypten: Akten des Internationalen Symposiums 27-29 September 1976 in Berlin, Mainz*, 1-7.

- Schmitt, H.H., 1965. *Lexicon der Alten Welt 2472-2478 s. v. Ptolemaios*.
- Schoske, S. & Wildung, D., 1992. *Gott und Götter im Alten Ägypten, Ausstellungskatalog Berlin, Mainz*.
- Smith, R.R.R., 1988. *Hellenistic Royal Portraits, Oxford Monographs on Classical Archaeology*, Oxford.
- Smith, R.R.R., 1981. Greeks, Foreigners, and Roman Republican Portraits, *JRS* 71, 24-38.
- Spier, Cf., 1989. A Group of Ptolemaic Engraved Garnets, *JWAG* 47, 21-38.
- Stanwick, P.E., 2002. *Portraits of the Ptolemies. Greek Kings as Egyptian Pharaohs*, Austin.
- Stefanović, D., 2006. The Iconography of Hermanubis, στο H. Györy (επιμ.), *Aegyptus et Pannia, III, Acta Symposii Anno 2004*, Budapest, 271-276.
- Stein, A., 1950. *Die Präfekten von Ägypten in der römischen Kaiserzeit*, Bern.
- Stewart, A., 1993. *Faces of Power: Alexander's Image and Hellenistic Politics*, Berkeley.
- Stiehl, R., 1963. The Origin of the Cult of Sarapis, *History of Religions* 3, 21-33.
- Svenson, D., 1995. *Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen, Archäologische Studien 10*, Darmstadt.
- Thiers, C., 2009. Observations sur le financement des chantiers de construction des temples l'époque ptolémaïque, στο P. Preys (επιμ.), *7. Ägyptologische Tempeltagung Structuring Religion, Leuven, 28. September – 1. Oktober 2005, Wiesbaden*, 231-244.
- Thompson, D.B., 1973. *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience*, Oxford.
- Thompson, M., 1961. *The New Style Silver Coinage of Athens, ANS Numismatic Studies 10*, New York.
- Traunecker, C., 1997. Lessons from the Upper Egyptian temple of el-Qal'a', στο S. Quirke (επιμ.), *The Temple in Ancient Egypt: New Discoveries and Recent Research*, London, 168-178.
- Τσαγκάρη, Δ. 2010. Οι Διάδοχοι και τα Ελληνιστικά Βασίλεια, στο Δ. Τσαγκάρη (επιμ.), *Μέγας Αλέξανδρος. Από τη Γη της Μακεδονίας έως τα Πέρατα της Οικουμένης*, Αθήνα, 147-182.
- Τσαγκάρη, Δ., 2010. Τα πορτραίτα του Αλεξάνδρου, στο Δ. Τσαγκάρη (επιμ.), *Μέγας Αλέξανδρος. Από τη Γη της Μακεδονίας έως τα Πέρατα της Οικουμένης*, Αθήνα, 183-194.
- Τσαγκάρη, Δ., 2007. *Νόμισμα Ελληνικόν. Η συλλογή της Alpha Bank*, Αθήνα.
- van Oppen de Ruiter, B. F., 2021 Α'. Hellenistic Sealings and Archives, στο B. F. van Oppen de Ruiter & R. Wallenfels (επιμ.), *Hellenistic Sealings and Archives: Proceedings of the Edfu Connection, an International Conference (Studies in Classical Archaeology 10)*, Turnhout, 1-8.
- van Oppen de Ruiter, B. F., 2021 Β'. Hellenistic Motifs in the Edfu Hoard, στο B. F. van Oppen de Ruiter & R. Wallenfels (επιμ.), *Hellenistic Sealings and Archives: Proceedings of the Edfu Connection, an International Conference (Studies in Classical Archaeology 10)*, Turnhout, 51-78.
- Vassilika, E., 1989. *Ptolemaic Philae*, Leuven.

- Veisse, A.E., 2004. *Les «révoltes égyptiennes». Recherches sur les troubles intérieurs en Égypte du règne de Ptolémée III à la conquête romaine*, *Studia Hellenistica* 41, Leuven.
- Volkmann, H., 1959. *RE XXII 2 1592-1767 s. v. Ptolemaios*.
- Vollenweider, M.-L., 1995. *Camées et intailles. Vol. 1: Les portaits grecs du Cabinet de médailles. Catalogue raisonné*, Paris.
- Vollenweider, M.L., 1974. *Die Porträtgemmen der römischen Republik II. Text*, Mainz.
- Vollenweider, M.L., 1972. *Die Porträtgemmen der römischen Republik I. Tafeln*, Mainz.
- von Recklinghausen, D., 2018. *Die Philensis-Dekrete. Untersuchungen über zwei Synodaldekrete aus der Zeit Ptolemaios' V. und ihre geschichtliche und religiöse Bedeutung*, Wiesbaden.
- Walbank, Fr.W., 1999. *Ο ελληνιστικός κόσμος*, (επιμ. μετάφρασης Τ. Δαρβέρης), Θεσσαλονίκη.
- Walker, S. & Higgs, P., 2001. *Cleopatra of Egypt from History to Myth*, London.
- Walters, H.B., 1926. *Catalogue of the Engraved Gems and Cameos, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum*, London.
- Weiss, E., 1923. *Griechische Privatrecht*, Leipzig.
- Welles, C.B., 1963. The Discovery of Sarapis and the Foundation of Alexandria, *Historia* 11, 271-298.
- Wilken, U., 1927. *Urkunden der Ptolemäerzeit*, Berlin-Leipzig.
- Wilken, U. & Mitteis, L., 1912. *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, II (Juristische Teil)*, Leipzig-Berlin.
- Willers, D., 2007. Ptolemäische Fingerringe - Eine Suchanzeige, *AntK* 50, 76-92.
- Wright, N.L., 2008. A Note on Cleopatra Thea, Antiochus Grypus, and Athens', *Mediterranean Archaeology* 21, 39-42.
- Χανιώτης, Α., 2021. *Η εποχή των κατακτήσεων: Ο ελληνικός κόσμος από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό 336 π.Χ. – 138 μ.Χ.*, Αθήνα.
- Zanker, P., 2009. The Irritating Statues and Contradicting Portraits of Julius Caesar, στο M. Griffin (επιμ.), *A Companion to Julius Caesar*, Chichester, 288-314.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ

Νήσος Ελεφαντίνη

«Fund I»

1. Γυμνός Έρωσ με τόξο προς τα δεξιά και επιγραφή *I IAX*. (Εικ. 15.1)
2. Κεφαλή γυναικείας μορφής προς τα δεξιά. Φορά περιδέραιο και ενώτιο. (Εικ. 15.2)
3. Ιστάμενος γυμνός Ηρακλής προς τα δεξιά. Ο ήρωας στηρίζεται σε ρόπαλο, φορά λεοντή και πλησίον του διακρίνεται μια φτερωτή μορφή, πιθανώς Νίκη. (Εικ. 15.3)
4. Ασπίδα που φέρει ως επίσημα κίονα ιωνικού ρυθμού που επιστέφεται με λοφίο κράνους. (Εικ. 15.4)
5. Σφράγισμα του Διονυσίου από την Τήμο. Αετός προς τα δεξιά. Δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. (Εικ. 15.16)
6. Σφράγισμα του Μητροδώρου. Ιστάμενη γυναικεία μορφή με χιτώνα και πεπονοειδή κόμμωση προς τα δεξιά. (Εικ. 15.15a)
7. Αγνώστου κατόχου σφράγισμα, εντυπωμένο αρκετά πλησίον αυτού του Μητροδώρου. Κεφαλή ανδρικής γενειοφόρου μορφής προς τα δεξιά. (Εικ. 15.15b)
8. Σφραγίδα του Βάκχιου, έχει εντυπωθεί δύο φορές. Ιστάμενη Αρτέμιδα προς τα δεξιά με χιτώνα, φαρέτρα και πυρσό. (Εικ. 15.12-13)
9. Σφράγισμα της Καλλίστας. Αιγύπτιος θεός Θωθ προς τα αριστερά. (Εικ. 15.10)
10. Σφράγισμα του Σιμωνίδη από τη Μαρώνεια. Τμήμα κεφαλής ανδρικής μορφής $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. (Εικ. 15.14)
11. Σφράγισμα του Πολυκράτη από την Αρκαδία. Κεφαλή γυναικείας μορφής με πεπονοειδή κόμμωση σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. (Εικ. 15.9)
12. Σφραγίδα του Ηρακλείδη, ίδια με αυτήν του αδερφού του, Βάκχιου. (Εικ. 15.11)
13. Σφράγισμα του Νουμηνίου από την Κρήτη. Θηλυκή ερμαϊκή στήλη προς τα δεξιά. (Εικ. 15.8)
14. Σφράγισμα του Ηράκλειτου από την Τήμο. Καρικατούρα γυμνής ανδρικής μορφής σε έντονο δρασκελισμό προς τα αριστερά. (Εικ. 15.7)
15. Σφράγισμα του Λύσι από την Τήμο. Ιστάμενος Ηρακλής προς τα αριστερά. (Εικ. 15.6)
16. Σφράγισμα του Ανδροσθένη από την Κω. Κεφαλή γυναικείας μορφής με πεπονοειδή κόμη προς τα δεξιά. (Εικ. 15.5)
17. Σφράγισμα του Πανγκράτη από την Αρκαδία. Σάτυρος που πίνει από σκύφο προς τα δεξιά. (Εικ. 15.19)
18. Σφράγισμα του Αντίπατρου από την Αρκαδία. Κεφαλή αλόγου προς τα δεξιά. (Εικ. 15.17)
19. Σφράγισμα του Δίφιλου από την Φωκίδα. Ιστάμενος νεαρός προς τα αριστερά. (Εικ. 15.18)
20. Σφράγισμα του Επίνικου από την Χαλκίδα. Κεφαλή ανδρικής μορφής προς τα δεξιά. (Εικ. 15.21)

21. Σφράγισμα του Ξενοκλή από τη Ρόδο. Κεφαλή ανδρικής γενειοφόρας μορφής με ανασηκωμένο κράνος σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. (Εικ. 15.20)
22. Σφράγισμα του Δίωνα. Φτερωτό γοργόνειο σε $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. (Εικ. 15.29)
23. Σφράγισμα του Νικαγόρα από την Κυρήνη. Καθιστή γυμνή γυναικεία μορφή προς τα δεξιά. (Εικ. 15.28)
24. Σφράγισμα του Ροδοκλή από την Αίγινα. Θεατρικό προσωπείο με τη μορφή γηραιού γενειοφόρου άνδρα προς τα δεξιά. (Εικ. 15.25)
25. Σφράγισμα του Παντάρκη από την Αρκαδία. Κεφαλή νεαρού Διονύσου κισσοστεφής ή γοργόνειο σε $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. (Εικ. 15.30)
26. Σφράγισμα του Αφροδίσιου από την Σίδη. Κεφαλή ανδρικής μορφής προς τα δεξιά. (Εικ. 15.27)
27. Σφράγισμα της Ελάφιον. Κεφαλή γυναικείας μορφής με πεπονοειδή κόμμωση προς τα δεξιά. (Εικ. 15.24)
28. Σφράγισμα του Κλεονίκου από την Αρκαδία. Ιστάμενη γυναικεία μορφή με στενό ένδυμα και σκύφο προς τα δεξιά. (Εικ. 15.26)
29. Σφράγισμα του Θαλιάρχου από την Κυρήνη. Κύων με γυρισμένη την κεφαλή του προς τα αριστερά. (Εικ. 15.22)
30. Σφράγισμα του Διονύσιου από την Μαγνησία. Κεφαλή νεαρού προς τα δεξιά. Το κάτω τμήμα της κεφαλής δεν διατηρείται. (Εικ. 15.23)
31. Σφράγισμα πλησίον του ονόματος του Ερμαγόρα. Δημιουργήθηκε μάλλον με την ίδια σφραγίδα που χρησιμοποίησε ο Ηρακλείδης και ίσως και ο Βάκχιος στον Πάπυρο II. (Εικ. 15.11)
32. Σφράγισμα του Δριμάκου. Βασιλική δέλτος του Τούθμωσι Γ'. (Εικ. 15.33)
33. Αγνώστου κατόχου σφράγισμα, ίσως του Διαγόρα. Δύο ιστάμενες αντωπές ανδρικές μορφές με κράνη. (Εικ. 15.31)

«Fund II»

34. Σφράγισμα του Ευφρόνιου. Κωμικό προσωπείο προς τα δεξιά. (Εικ. 15.35)
35. Σφράγισμα μάλλον του Πανίσκου, γιού του Ποτάμωνα από την Περσία. Συζευγμένες κεφαλές Ίσιδος και Σαράπιδος προς τα δεξιά. (Εικ. 15.32)
36. Σφράγισμα του Φιλήμονα. Κεφαλή γυναικείας μορφής προς τα δεξιά. (Εικ. 15.34)

Εντφού

«Αμιγώς αιγυπτιακά» σφραγίσματα

37. Βασιλική δέλτος του Σέσωστρι Γ' με πλαίσιο που ομοιάζει με νήμα. Στα δύο άνω άκρα και στο αριστερό κάτω άκρο εικονίζονται θηλιές. (Εικ. 28)
38. Βασιλική δέλτος 'nh Hnm R' s Hnm ή Hnm-R' s Hnm που περιβάλλεται από δίσκο και φτερά. Εκατέρωθεν της δέλτου υπάρχουν ιερατικοί τίτλοι. Στα δεξιά αναγνωρίζεται η επιγραφή Hn ntr 'Ist H'pi hri sst w' b ntr («Ιερέας της Ίσιδος και του Χαπί, αυτός που ξέρει όλα τα μυστικά, we' b ιερέας του θεού»). (Εικ. 29)
39. Το ίδιο. (Εικ. 30)
40. Στο κέντρο κατακόρυφη γραμμή ιερογλυφικών που καταλήγει σε βασιλική δέλτο με επιγραφή p-n-R', s n Wn-nfr (ή Wn sm twi). Η δέλτος συγκρατείται

- εκατέρωθεν από θεϊκή μορφή. Στην αριστερή πλευρά εικονίζεται ο Όσιρις και στη δεξιά πλευρά ο Κνουμ και από πίσω του η Ανουκέτ. (Εικ. 31)
41. Στο κέντρο 2 κατακόρυφες δέλτοι που στέφονται με δίσκο και διπλά φτερά. Η αριστερή δέλτος φέρει την επιγραφή *Ntr* ' *ntr ntr* (;) και η δεξιά την επιγραφή *Hnm s Hnm* ή *Hnm-R*'. Εκατέρωθεν των δελτών υπάρχουν ιερατικοί τίτλοι. Στα αριστερά αναγνωρίζεται η επιγραφή *Hn 'Ist H'pi hri sst w 'b*(;) *ntr*. Στα δεξιά εικονίζονται 3 ανθρωπόμορφες θεότητες και ένας κριός. (Εικ. 32)
42. Το ίδιο. (Εικ. 33)
43. Επιγραφή σε 4 κατακόρυφες στήλες. Οι δύο δεξιές στήλες περιλαμβάνουν τη βασιλική δέλτο του Πτολεμαίου Θ' και διαβάζονται από τα αριστερά προς τα δεξιά. Οι δύο αριστερές στήλες περιλαμβάνουν τα ονόματα των διαδόχων του Πτολεμαίου Θ' και διαβάζονται από τα δεξιά προς τα αριστερά. Από κάτω σε οριζόντια γραμμή εντοπίζεται ο τίτλος «θεός Σωτήρ». (Εικ. 34)
44. Τρεις οριζόντιες γραμμές. Οι 2 ανώτερες περιλαμβάνουν μορφές θεοτήτων και η τρίτη την επιγραφή *Wn-nfr s Hnm* («Ουννεφέρ, γιος του Κνουμ»). Η πρώτη γραμμή φέρει τον Ωρο, μια αταύτιστη μορφή, τον Χαπί (;), την επιγραφή *Hn* («Υπηρέτης») και μια ανδρική μορφή. Η δεύτερη γραμμή φέρει τον Κνουμ, πιθανώς την Σάτις και την Ανουκέτ και μια ομάδα συμβόλων που μάλλον σχετίζονται με ιερατικούς τίτλους. (Εικ. 35)
45. Τρεις οριζόντιες γραμμές. Η ανώτερη φέρει μια ιστάμενη μορφή και μια καθήμενη με διπλά φτερά σε κατενώπιον στάση, δίσκο με δύο *ουραίους* και τρεις γραμμές από κάτω και την επιγραφή *H' hn ntr*. Η μεσαία γραμμή φέρει την επιγραφή *Hn ntr*, δύο καθήμενες μορφές, φίδι στεφανωμένο με δίσκο και κέρατα, ιστάμενη μορφή με προτεταμένη χείρα, *ουραίο* με το σύμβολο *s* από κάτω. Η κατώτερη γραμμή φέρει αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή *nsi: s n Pdi-Hr-sin*(;)-[*twi*] [«Γιος του *Pede-Har-sem-tewi*»] (;). (Εικ. 36)
46. Τρεις οριζόντιες γραμμές. Η ανώτερη φέρει μια ιστάμενη μορφή και μια καθήμενη με κάλυμμα κεφαλής με διπλά φτερά σε κατενώπιον στάση, δίσκο με δύο *ουραίους* και 3 γραμμές από κάτω και την επιγραφή *H mr hn ntr* («*Ha-πρίγκιπας και επόπτης των προφητών*»). Η μεσαία γραμμή φέρει την επιγραφή *Hn ntr*, καθήμενη μορφή στεφανωμένη με δίσκο και κέρατα, φίδι στεφανωμένο με δίσκο και κέρατα, ιστάμενη μορφή με εκτεινόμενη χείρα και μια θραυσμένη ομάδα συμβόλων. Η κατώτερη γραμμή φέρει αποσπασματικά σωζόμενη την επιγραφή *....ibt s n Pdi-Hr-sm-t wi* («...*yabt*, γιος του *Pede-Har-sem-tewi*»). (Εικ. 37)
47. Τρεις οριζόντιες γραμμές. Η πρώτη φέρει δυσανάγνωστους ιερατικούς τίτλους. Η δεύτερη φέρει το όνομα *Hn ntr* (ή *it ntr*) *Pdi*... [«Προφήτης (; θεός πατέρας) *Pede*...»]. Η τρίτη σειρά φέρει τους ιερατικούς τίτλους *hri sst w 'b*(;) [«Αυτός που γνωρίζει όλα τα μυστικά, ο *we 'b* ιερέας (;)»]. (Εικ. 38)
48. Τρεις οριζόντιες γραμμές. Η πρώτη σειρά φέρει τον ιερατικό τίτλο *Ss 'st n iw-w 'b* και η δεύτερη τον ιερατικό τίτλο *iw-rk hn ntr Hr* (;) *M'tt*(;). Η τρίτη σειρά φέρει το όνομα *....dsr*(;) *s hn ntr*.... Η μετάφραση των 3 γραμμών είναι «Γραφέας της Ίσιδος του Άβατον και της Φίλαι, προφήτης του Ωρου (;) του Με'tet (;),*deshr* (;) γιος του προφήτη». (Εικ. 39)

49. Κατακόρυφη δέλτος που επιστέφεται με ηλιακό δίσκο και διπλά φτερά. Η δέλτος αναγιγνώσκεται ως: *'Ist di 'nh nbt w 'bt nbt iw rk* («Ίσις που δίνει ζωή, η κυρά του Άβατον, η κυρά της Φίλαι»). (Εικ. 40)
50. Η Άθωρ ή η Ίσις και ο Θώθ ιστάμενοι σχηματίζοντας το σύμβολο *nb*. (Εικ. 41)
51. Δύο αντωπές κεφαλές. Στα δεξιά εικονίζεται η κεφαλή της Ίσιδος και στα δεξιά η κεφαλή του Ωρου με κεφαλή γερακιού. Στην κορυφή βρίσκεται στεφανωμένος δίσκος από τον οποίο απολήγουν *ουραίοι*. (Εικ. 42)
52. Ιστάμενος Ωρος προς τα δεξιά που λογχίζει ερπετό. (Εικ. 43)
53. Ο θεός Θώθ ιστάμενος με στέμμα *atef* προς τα δεξιά. Κρατά σκήπτρο *ws* στο αριστερό χέρι και σύμβολο *'nkh* στο δεξί. (Εικ. 44)
54. *Ουραίος* στεφανωμένος με δίσκο και κέρατα και πίθηκος του θεού Θώθ καθημένος, στεφανωμένος με δίσκο προς τα δεξιά. (Εικ. 45)
55. Κεφαλή γερακιού προς τα δεξιά και καμάκι. Το γεράκι φέρει *pschent* και *ουραίο*. (Εικ. 46)
56. Κεφαλή γερακιού προς τα δεξιά και καμάκι. (Εικ. 47)
57. Κεφαλή γερακιού στεφανωμένη με *pschent* προς τα δεξιά. Στο πίσω μέρος του στέμματος υπάρχει μικρή κυματιστή ταινία. Διακρίνεται μέρος του κορμού του γερακιού καλυμμένο με είδος μανδύα. (Εικ. 48)
58. Μορφή θεού ή βασιλέα σε φορείο. Η μορφή φέρει κατακόρυφα διπλά φτερά και φορά ποδήρες ένδυμα. Πίσω από τη μορφή υπάρχει σκήπτρο *ws* που αποτελεί και το ερεισίνωτο του θρόνου στον οποίο αυτή κάθεται. Μπροστά από την μορφή εικονίζεται γεράκι με *pschent*. Πλησίον του φορείου εικονίζεται αιλουροειδές. Το όλο εικονιστικό θέμα αποτελεί ίσως ανεικονική απεικόνιση του Άμμωνα. (Εικ. 49)
59. Το ιερό καμάκι του Ωρου και το σύμβολο *'nkh*. (Εικ. 50)
60. Φορείο (;) / Ανεικονική απεικόνιση του Άμμωνα. (Εικ. 51)
61. Γυναικεία ιστάμενη μορφή με κεφαλή ιπποπόταμου προς τα δεξιά. Φέρει αποτροπαϊκό σύμβολο. (Εικ. 52)
62. Κεφαλή γερακιού προς τα δεξιά με *pschent*, καμάκι και επιγραφή *ωρος*. (Εικ. 53)
63. Ο θεός Όνουρις προς τα δεξιά. (Εικ. 54)

Θεότητες

64. Ιστάμενος Δίας-Σάραπις σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει σκήπτρο στο αριστερό χέρι και αδιευκρίνιστο αντικείμενο στο δεξί. (Εικ. 55)
65. Ιστάμενος Ηρακλής-Αρποκράτης σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει ρόπαλο στο δεξί του χέρι και λεοντή και κέρας Αμάλθειας στο αριστερό. (Εικ. 56)
66. Ιστάμενη Ίσις-Δήμητρα προς τα δεξιά. Φέρει χιτώνα, πέπλο, «αθωρικό στέμμα», σκήπτρο στο αριστερό χέρι και βλαστό σίτου και μήκωνες στο δεξί. (Εικ. 57)
67. Ιστάμενη Ίσις-Δήμητρα προς τα δεξιά. Φέρει χιτώνα, πέπλο, «λιβυκούς» βοστρύχους, σκήπτρο στο αριστερό χέρι και βλαστό σίτου και μήκωνες στο δεξί. (Εικ. 58)
68. Ιστάμενοι Σάραπις και Ίσις σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρουν σκήπτρο στο ανασηκωμένο δεξί χέρι και κέρας Αμάλθειας στο αριστερό. (Εικ. 59)
69. Συζευγμένες νεαρές κεφαλές Σαράπιδος και Ίσιδος προς τα δεξιά. (Εικ. 60)

70. Συζευγμένες νεαρές κεφαλές Σαράπιδος και Ίσιδος προς τα δεξιά. (Εικ. 61)
71. Κεφαλές Οσίριδος-Σαράπιδος-Sha, Σώθι και Ίσιδος-Άθωρ-Δήμητρας προς τα δεξιά. (Εικ. 62)
72. Συζευγμένες νεαρές κεφαλές Οσίριδος-Sha και Ίσιδος-Σώθι με οκτάκτινο άστρο προς δεξιά. (Εικ. 63)
73. Κεφαλή Ίσιδος-Σώθι προς τα δεξιά. Φέρει «λιβυκούς» βοστρύχους και «αθωρικό στέμμα» και εικονίζεται πάνω σε ημισέληνο που στις δύο άκρες της φέρει οκτάκτινα άστρα. (Εικ. 64)
74. Ίσις-Σώθις κατενώπιον που κρατά σκήπτρο με το δεξί χέρι και ιππεύει κύνα. (Εικ. 65)
75. Κεφαλή Ίσιδος [πορτρέτο Κλεοπάτρας Α΄ (;)] προς τα δεξιά. Φέρει μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα», «λιβυκούς» βοστρύχους, διάδημα, μάτιο και περιδέραιο με ψήφους. (Εικ. 66)
76. Κεφαλή Ίσιδος [απόκρυφο πορτρέτο Κλεοπάτρας Β΄ ή Ζ΄ (;)] προς τα δεξιά. Φέρει μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα», κάλυμμα κεφαλής με μορφή ορνέου, μακριά φενάκη αιγυπτιακού στυλ και τρεις σειρές περιδεραίου που καλύπτουν το στήθος. (Εικ. 68)
77. Κεφαλή Ίσιδος σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα», περιδέραιο με ψήφους και «λιβυκούς» βοστρύχους. (Εικ. 69)
78. Συζευγμένες κεφαλές Κνουμ, Σάτι και Άνουκι προς τα δεξιά. (Εικ. 70)
79. Συζευγμένες κεφαλές Κνουμ και Σάτι προς τα δεξιά. (Εικ. 71)
80. Κεφαλή Άμμωνα σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει ταινία, κέρατα κριού και μικρογραφικό *atef*. (Εικ. 72)
81. Κεφαλή Αρποκράτη προς τα δεξιά. Φέρει *pschent* με ταινία που πέφτει στον ώμο. (Εικ. 73)
82. Αετός με ανθρώπινη κεφαλή και κλειστά φτερά προς τα δεξιά. Φέρει σύνθετο στέμμα αποτελούμενο από *hemhem* και κέρατα κριού και με τον δείκτη του αριστερού του χεριού αγγίζει το στόμα. (Εικ. 74)
83. Κεφαλή Απόλλωνα με «λιβυκούς» βοστρύχους και ταινία προς τα δεξιά. (Εικ. 75)
84. Κεφαλή Απόλλωνα σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει κοντή σγουρή κόμη, στεφάνι δάφνης και χλαμύδα που πορπώνεται στον ώμο. (Εικ. 78)
85. Κεφαλή Αθηνάς με κράνος με ψηλό λοφίο και αιγίδα προς τα δεξιά. (Εικ. 81)
86. Ιστάμενη Αθηνά *Αλκίδημος* σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει ποδήρη πτυχωτό χιτώνα, ανασηκωμένο κράνος με ψηλό λοφίο, στρογγυλή ασπίδα στο αριστερό χέρι και δόρυ στο δεξί. (Εικ. 82)
87. Κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά. Φέρει ενώτιο, αιγίδα και κορινθιακού τύπου κράνος με ψηλό λοφίο διακοσμημένο με μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα» που εσωκλείεται από λυρόσχημα κέρατα αγελάδας, επιστέφεται με *shuty* και περιβάλλεται από δύο βλαστούς σίτου. (Εικ. 83)
88. Κεφαλή νεαρού κισσοστεφή Διονύσου με *μήτρα* προς τα δεξιά (Εικ. 84)
89. Κεφαλή Διονύσου σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει στεφάνι κισσού που διακοσμείται με βότρες και θύρσο πάνω από τον αριστερό ώμο. (Εικ. 87)
90. Κεφαλή ανδρικής ηλικιωμένης μορφής ή θεατρικό προσωπίο κισσοστεφή Διονύσου με *μήτρα* προς τα δεξιά. (Εικ. 88)
91. Ενωμένες κεφαλές σατύρων στον τύπο του Ιανού. (Εικ. 89)

92. Νεαρή κεφαλή Ερμή προς τα δεξιά. Φέρει *κηρύκειον*, μικρό φτερό στα πλάγια της κεφαλής, κοντή κόμη μαζεμένη με ταινία και αδιευκρίνιστο επίμηκες αντικείμενο στην κορυφή της κεφαλής. (Εικ. 91)
93. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ' (;) με ταινία και *κηρύκειον* στη μορφή του Ερμή προς τα δεξιά. (Εικ. 92)
94. Κεφαλή γενειοφόρου Ηρακλή με στεφάνι δρυός προς τα δεξιά. (Εικ. 93)
95. Κεφαλή Αρτέμιδας [απόκρυφο πορτρέτο Βερενίκης Β' (;)] προς τα δεξιά. Φέρει τόξο, φαρέτρα, λεπτή ταινία, ενώτιο, περιδέραιο και αχειρίδωτο ένδυμα. (Εικ. 94)
96. Κεφαλή Αρτέμιδας [πορτρέτο Κλεοπάτρας Γ' (;)] προς τα δεξιά. Φέρει μάτιο υπέρ την κεφαλήν και γωρυτό ή φαρέτρα. (Εικ. 95)
97. Κεφαλή Αφροδίτης [πορτρέτο Πτολεμαίας βασίλισσας (;)] προς τα δεξιά. Φέρει *στεφάνη* και κόμη που απολήγει σε *λαμπάδιον*. (Εικ. 96)
98. Κεφαλή Αφροδίτης [πορτρέτο Κλεοπάτρας Β' (;)] προς τα δεξιά. Φέρει σγουρούς βοστρύχους, *λαμπάδιον*, χιτώνα και στεφάνι μυρτιάς (;). (Εικ. 97)
99. Κεφαλή Χάριτος με κάλυμμα κεφαλής και *λαμπάδιον* προς τα δεξιά. Φτερωτός Έρωσ εικονίζεται να τοξεύει πάνω από τον ώμο της. (Εικ. 98)
100. Κεφαλή φτερωτού Έρωτα με σγουρή κόμη και *λαμπάδιον* προς τα δεξιά. (Εικ. 99)
101. Φτερωτός Έρωσ που γονατίζει και εκτείνει το χέρι του στο προτεταμένο πέλμα καθήμενου λέοντα. (Εικ. 100)

Ηγεμονικά πορτρέτα

102. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου ΣΤ' με διάδημα, δορά αετού και μικρογραφικό *pschent*, και Κλεοπάτρας Β' που φέρει «αθωρικό στέμμα» με φτερά προς τα δεξιά. (Εικ. 101)
103. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου ΣΤ' με *pschent* και Κλεοπάτρας Β' με «αθωρικό στέμμα» με φτερά προς τα δεξιά. (Εικ. 102)
104. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ' με διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 104)
105. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ' προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, γλαμύδα και ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής. (Εικ. 105)
106. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου ΣΤ' σε νεαρή ηλικία με διάδημα και γλαμύδα και Κλεοπάτρας Β' προς τα δεξιά. (Εικ. 107)
107. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου ΣΤ' με ελαφριά γενειάδα, διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 109)
108. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου ΣΤ' με ελαφριά γενειάδα και διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 110)
109. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου ΣΤ' με γενειάδα, διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 111)
110. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου ΣΤ' με κοντή γενειάδα, μουστάκι, διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 112)
111. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ' (;) με γενειάδα και δορά αετού προς τα δεξιά. (Εικ. 113)
112. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η' προς τα δεξιά. Φέρει μικρογραφικό *hemhem*, διάδημα και ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής. (Εικ. 116)

113. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει *pschent*, αιγυπτιακό θωρακικό κόσμημα και δόρυ πάνω από τον ώμο. (Εικ. 117)
114. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ με διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 118)
115. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ με διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 119)
116. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει κοντή σγουρή γενειάδα, μουστάκι και στεφάνι δάφνης. (Εικ. 120)
117. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ με πλατύ διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 121)
118. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, γλαμύδα και θώρακα. (Εικ. 122)
119. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα και ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής. (Εικ. 123)
120. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ με διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 124)
121. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου Η΄ με δορά ελέφαντα και της συζύγου του με «αθωρικό στέμμα» με φτερά προς τα δεξιά. (Εικ. 125)
122. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ με διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 126)
123. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, γλαμύδα και ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής. (Εικ. 127)
124. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, γλαμύδα και θώρακα. (Εικ. 128)
125. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ με διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 129)
126. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, γλαμύδα και θώρακα. (Εικ. 130)
127. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, γλαμύδα και *κηρύκειον* πάνω από τον ώμο. (Εικ. 131)
128. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ με *pschent* και αιγυπτιακό θωρακικό κόσμημα προς τα δεξιά. (Εικ. 132)
129. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Θ΄ με διάδημα και μικρογραφικό *pschent* προς τα δεξιά (Εικ. 137)
130. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Θ΄ με *shuty* προς τα δεξιά. (Εικ. 138)
131. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ ως παίδα προς τα δεξιά. Φέρει λεπτή ταινία, κέρασ κριού, ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής και *κηρύκειον* πάνω από τον ώμο. (Εικ. 139)
132. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ ως παίδα προς τα δεξιά. Φέρει λεπτή ταινία που επιστέφεται με φύλλο λωτού και *κηρύκειον* πάνω από τον ώμο. (Εικ. 140)
133. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Θ΄ με γενειάδα, διάδημα, γλαμύδα και θώρακα. (Εικ. 141)
134. Το ίδιο. (Εικ. 142)
135. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου Θ΄ με διάδημα και αετού και της συζύγου του με «αθωρικό στέμμα» που περιβάλλεται από βλαστούς σίτου προς τα δεξιά. (Εικ. 143)
136. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ με δορά ελέφαντα προς τα δεξιά. (Εικ. 144)
137. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ (;) με διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 145)
138. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ προς τα δεξιά. Φέρει *καυσία* και ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής. (Εικ. 146)
139. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ με διάδημα και δορά αετού προς τα δεξιά. (Εικ. 148)

140. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ προς τα δεξιά. Φέρει ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής και διάδημα που διακοσμείται με *shuty*. (Εικ. 149)
141. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ με διάδημα και χλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 150)
142. Το ίδιο. (Εικ. 151)
143. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ με γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 152)
144. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ με γενειάδα και διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 153)
145. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ με γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 154)
146. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, χλαμύδα και κεραινό από πίσω του. (Εικ. 155)
147. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ (;) με γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 156)
148. Το ίδιο. (Εικ. 157)
149. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ ή Ι΄ με γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 158)
150. Το ίδιο. (Εικ. 159)
151. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ (;) προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα. (Εικ. 160)
152. Το ίδιο. (Εικ. 161)
153. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ (;) προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα. (Εικ. 162)
154. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ ή Ι΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, χλαμύδα και θώρακα (;). (Εικ. 163)
155. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ ή Ι΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα. (Εικ. 164)
156. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα που επιστέφεται με δύο βλαστούς σίτου. (Εικ. 167)
157. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα που επιστέφεται με δύο βλαστούς σίτου και χλαμύδα. (Εικ. 168)
158. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και κηρύκειον πάνω από τον ώμο. (Εικ. 169)
159. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, καυσία διαδηματοφόρο και χλαμύδα. (Εικ. 170)
160. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει *pschent* και αιγυπτιακό θωρακικό κόσμημα. (Εικ. 171)
161. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα. (Εικ. 173)
162. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, χλαμύδα και θώρακα. (Εικ. 174)
163. Το ίδιο. (Εικ. 175)
164. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και χλαμύδα. (Εικ. 176)
165. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, χλαμύδα και θώρακα. Εκατέρωθεν της κεφαλής εικονίζονται τα γράμματα Σ και Α. (Εικ. 177)

166. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ ή ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, γλαμύδα και θώρακα. (Εικ. 178)
167. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ ή ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και γλαμύδα. (Εικ. 179)
168. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ (;) προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και γλαμύδα. (Εικ. 180)
169. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου ΙΒ΄ (;) προς τα δεξιά. Φέρει δορά ελέφαντα, γλαμύδα και κηρύκειον πάνω από τον ώμο. (Εικ. 181)
170. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ ή ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα και δορά αετού. (Εικ. 182)
171. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ ως παιδιά με διάδημα και γλαμύδα προς τα δεξιά. (Εικ. 183)
172. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ ή Ι΄ ως παιδιά ή εφήβου προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα που επιστέφεται με άνθος λωτού, ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής και αιγίδα φορεμένη ως γλαμύδα. (Εικ. 184)
173. Το ίδιο. (Εικ. 185)
174. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ (;) ως παιδιά προς τα δεξιά. Φέρει πλατύ διάδημα που επιστέφεται με δύο φύλλα λωτού, γλαμύδα με σπειρωτή πτύχωση και κηρύκειον πάνω από τον ώμο. (Εικ. 186)
175. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ευπάτορα (;) προς τα δεξιά. Φέρει καυσία διαδηματοφόρο, γλαμύδα και θώρακα. (Εικ. 187)
176. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ευπάτορα (;) προς τα δεξιά. Φέρει λεπτή ταινία, φύλλο λωτού στην κόμη, γλαμύδα και κηρύκειον πάνω από τον ώμο. (Εικ. 188)
177. Κεφαλή πρίγκιπα προς τα δεξιά. Φέρει σγουρή κόμη, λεπτή ταινία που επιστέφεται με δύο φύλλα λωτού, γλαμύδα και κηρύκειον πίσω από τον ώμο. (Εικ. 189)
178. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι (;) προς τα δεξιά. Φέρει λεπτή ταινία που επιστέφεται από δύο φύλλα λωτού, γλαμύδα και κηρύκειον πίσω από τον ώμο. (Εικ. 190)
179. Το ίδιο. (Εικ. 191)
180. Το ίδιο. (Εικ. 192)
181. Πορτρέτο Πτολεμαίου ηγεμόνα σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει κράνος, διάδημα και δόρυ. (Εικ. 193)
182. Πορτρέτο Αντιόχου Δ΄ με λεπτό διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 195)
183. Πορτρέτο Κλεοπάτρας Α΄ προς τα δεξιά. Φέρει πλατύ διάδημα και μακριά ενώτια. (Εικ. 200)
184. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου Ε΄ με γλαμύδα και διάδημα και Κλεοπάτρας Α΄ προς τα δεξιά. (Εικ. 201)
185. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου Η΄ με δορά αετού και Κλεοπάτρας Β΄ με μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα» προς τα δεξιά. (Εικ. 202)
186. Συζευγμένα πορτρέτα Πτολεμαίου Η΄ ή Θ΄ με δορά αετού και βασίλισσας προς τα δεξιά. (Εικ. 203)
187. Πορτρέτο Κλεοπάτρας Ζ΄ με διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 204)
188. Το ίδιο. (Εικ. 205)
189. Πορτρέτο Κλεοπάτρας Ζ΄ προς τα δεξιά. Φέρει πλατύ διάδημα, ενώτιο και μάτιο πάνω από τον ώμο. (Εικ. 206)

- 190.Γυναικείο πορτρέτο προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα ή *στεφάνη*, μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα» ή βλαστό σίτου και σκήπτρο πίσω από το κεφαλή ή περόνη (;). (Εικ. 209)
- 191.Κεφαλή γυναικείας μορφής προς τα δεξιά. Φέρει *στεφάνη* ή διάδημα και σκήπτρο πίσω από το κεφαλή (;). (Εικ. 210)

Ιδιωτικά πορτρέτα

- 192.Κεφαλή ανδρικής γενειοφόρας μορφής με κυλινδρικό κάλυμμα κεφαλής σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά (Εικ. 211)
- 193.Πορτρέτο του Καλλίμαχου (;) προς τα δεξιά. (Εικ. 212)
- 194.Πορτρέτο του Ιουλίου Καίσαρα προς τα δεξιά. (Εικ. 213)
- 195.Πορτρέτο του Κορνηλίου Γάλλου (;) προς τα δεξιά. (Εικ. 215)
- 196.Μορφή στεφανωμένου αθλητή εικονιζόμενη από τον κορμό και άνω. Το σώμα αποδίδεται σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά, ενώ η κεφαλή είναι στραμμένη $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. (Εικ. 217)
- 197.Κεφαλή [στεφανωμένου (;)] αθλητή που κρατά κλαδί φοίνικα προς τα δεξιά. (Εικ. 218)
- 198.Ιστάμενη ανδρική μορφή σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά με την κεφαλή στραμμένη $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει αιγίδα ωςάν χλαμύδα πορπωμένη στον δεξιό ώμο, δόρυ στο δεξί χέρι, ασπίδα και αγαλμάτιο Παλλάδας Αθηνάς στο αριστερό χέρι. Στα δεξιά της μορφής εικονίζεται άστρο. (Εικ. 219)

Μυθολογικά όντα, ζώα και αντικείμενα

- 199.Νηρίτης με λόγχη ιππεύει ιππόκαμπο με κεφαλή κυνός και λαιμό κόμπρας προς τα δεξιά. Στην κορυφή του σφραγίσματος εικονίζεται φτερωτός ηλιακός δίσκος με δύο *ουραίους*. (Εικ. 220)
- 200.Φτερωτός ιππόκαμπος με το άνω τμήμα του να έχει τη μορφή αλόγου και το κάτω τμήμα του να έχει μακριά ουρά ψαριού προς τα δεξιά. (Εικ. 221)
- 201.Καθήμενος γρύπας με κεφαλή πτηνού, σώμα λέοντα, φτερά πτηνού και ουρά ερπετού προς τα δεξιά. Πίσω από την κεφαλή του ο γρύπας κρατά σκήπτρο με σταυρόσχημο άκρο. (Εικ. 222)
- 202.Γρύλλος με σώμα στη μορφή κεφαλής Σιληνού, φτερά και νύχια πτηνού προς τα δεξιά. Ο γρύλλος εικονίζεται ιστάμενος πάνω σε κεραυνό. (Εικ. 223)
- 203.Αετός με κλειστά φτερά προς τα δεξιά. (Εικ. 225)
- 204.Το ίδιο, αλλά προς τα αριστερά. (Εικ. 226)
- 205.Αετός με ανοιχτά φτερά, ιστάμενος πάνω σε κεφαλή ελέφαντα προς τα δεξιά. (Εικ. 227)
- 206.Γλαύκα σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά με ελαφρώς γυρισμένη κεφαλή και κλειστά φτερά, ιστάμενη επί Παναθηναϊκού αμφορέως. Κάτω από τον αμφορέα εικονίζεται κεραυνός. (Εικ. 228)
- 207.Μέλισσα πετά πάνω από βότρυ με φύλλα αμπέλου. (Εικ. 229)
- 208.Ίππος με κατεβασμένη την κεφαλή προς τα δεξιά. (Εικ. 230)
- 209.Αναπαυόμενος κύων, θεώμενος από πάνω. Η μουσούδα του κυνός αναπαύεται στα μπροστινά του πόδια. (Εικ. 231)
- 210.Κανωπικό αγγείο με ανθρώπινη κεφαλή που φέρει *nemes*, *atef* και κέρατα κριού προς τα δεξιά. (Εικ. 232)

211. «Αθωρικό στέμμα» που επιστέφεται με *shuty* και κοσμείται με *ουραίο*. (Εικ. 233)
212. Βλαστός σίτου με δύο φύλλα σε έκαστην πλευρά. (Εικ. 235)
213. Κορυφή δένδρου φοίνικα με φύλλα και το σύμβολο *Ψ* στην κάτω αριστερή πλευρά. (Εικ. 236)
214. Κορινθιακό κράνος με λοφίο. (Εικ. 237)
215. Τρόπαιο αποτελούμενο από κράνος και θώρακα. (Εικ. 238)
216. *Καυσία διαδηματοφόρος*. Τα ελεύθερα άκρα του διαδήματος πέφτουν προς τα κάτω και πάνω από την *καυσία* εικονίζεται άστρο. (Εικ. 239)
217. Ασπίδα που φέρει φτερωτό κεραυνό ως επίσημα. (Εικ. 240)
218. Τετράγωνο που χωρίζεται εσωτερικά σε 4 τεταρτημόρια και από πάνω του εικονίζεται ημικυκλικό αντικείμενο. (Εικ. 241)

Νέα Πάφος

Θεότητες

219. Κεφαλή Δία-Άμμωνα με κέρατα κριού προς τα δεξιά. (Εικ. 242)
220. Το ίδιο. (Εικ. 243)
221. Ιστάμενη Ίσις-Τύχη προς τα αριστερά. Φέρει «αθωρικό στέμμα», κέρασ Αμάλθειας στο αριστερό χέρι και πηδάλιο στο δεξί. (Εικ. 244)
222. Το ίδιο, και Κυπροσυλλαβική επιγραφή *E (;)-me*. (Εικ. 245)
223. Καθήμενη Ίσις Κουροτρόφος που κρατά βρέφος Ώρο [Αρποκράτη (;)] με *pschent* προς τα δεξιά. (Εικ. 246)
224. Καθήμενη Ίσις με βρέφος Ώρο προς τα δεξιά. (Εικ. 247)
225. Κεφαλή Ίσιδος προς τα δεξιά. Φέρει «λιβυκούς» βοστρύχους, διάδημα και μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα». (Εικ. 248)
226. Ιστάμενος γυμνός Αρποκράτης σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει *pschent*, κέρασ Αμάλθειας και στηρίζεται σε κορμό δέντρου. (Εικ. 249)
227. Το ίδιο, αλλά σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. (Εικ. 250)
228. Κεφαλή Αρποκράτη με *pschent* προς τα δεξιά. (Εικ. 251)
229. Κεφαλή Αρποκράτη σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά με *pschent*. (Εικ. 252)
230. *Ουραίος* προς τα δεξιά. Φέρει *pschent* και είναι συσπειρωμένος σε βωμό με τους πύλους των Διόσκουρων εκατέρωθεν. (Εικ. 253)
231. Κατενώπιον βουκράνιο με ηλιακό δίσκο και δύο *ουραίους* [Αθωρ (;)]. Εκατέρωθεν του βουκράνιου εικονίζονται βλαστοί φυτού. (Εικ. 254)
232. Ιστάμενη ζέβρα προς τα δεξιά. Φέρει *modius* και ίσταται μπροστά από δέντρο ή βωμό (;), στον οποίο είναι τοποθετημένο «αθωρικό στέμμα». Στο βάθος αναγνωρίζεται το συλλαβογράφημα *A*. (Εικ. 255)
233. Ημίγυμνη Αφροδίτη σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει μακριά κόμη που την υποστηρίζει με τα δύο της χέρια. Στο βάθος αναγνωρίζεται το συλλαβογράφημα *Sa*. (Εικ. 256)
234. Φτερωτός Βεσ σε διασκελισμό προς τα αριστερά. Στο βάθος αναγνωρίζεται η Κυπροσυλλαβική επιγραφή *Ti-mo-me*. (Εικ. 257)
235. Το ίδιο, με Κυπροσυλλαβική επιγραφή *Ti-mo*. (Εικ. 258)

236. Ιστάμενος Melkart (;) προς τα αριστερά. Φέρει κωνικό κράνος, κοντό χιτώνα, διπλό πέλεκυ, τόξο (;) και ασπίδα που φονεύει λέοντα. Στα δεξιά εικονίζεται οκτάκτινος ηλιακός δίσκος. (Εικ. 259)

Ηγεμονικά πορτρέτα

237. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ε΄ προς τα δεξιά. Φέρει κοντή κόμη, λεπτό διάδημα και αντικείμενο πίσω από τον ώμο που αποτελεί ρόπαλό ή τρίαινα (;). (Εικ. 260)

238. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ΄ με διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 262)

239. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ΄ προς τα δεξιά. Φέρει το στέμμα της Κάτω Αιγύπτου και «αθωρικό στέμμα» στην κορυφή του. (Εικ. 264)

240. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Η΄ με πλατύ διάδημα προς τα δεξιά. (Εικ. 265)

241. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα αριστερά. Φέρει κοκκιδωτή γενειάδα και *καυσία διαδηματοφόρο*. (Εικ. 266)

242. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, διάδημα, θώρακα και χλαμύδα. Πίσω από το σβέρκο εικονίζεται το γράμμα Ν. (Εικ. 267)

243. Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, πλατύ διάδημα, ακτίνες πάνω από την κεφαλή και χλαμύδα. Γύρω από την κεφαλή εικονίζονται 3 εξάκτινα άστρα, με αυτό πάνω από το μέτωπο του ηγεμόνα να είναι μεγαλύτερο σε μέγεθος. (Εικ. 268).

244. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ προς τα δεξιά. Φέρει κοντή σγουρή γενειάδα, ζυρισμένο πιγούνι, διάδημα, θώρακα και χλαμύδα. (Εικ. 269)

245. Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ προς τα δεξιά. Φέρει κοντή σγουρή γενειάδα, ζυρισμένο πιγούνι, διάδημα, θώρακα και χλαμύδα. Πίσω από τον σβέρκο εικονίζεται το γράμμα Δ. (Εικ. 270)

246. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ με δορά ελέφαντα προς τα δεξιά. (Εικ. 271)

247. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Ι΄ προς τα δεξιά. Φέρει χλαμύδα, *καυσία διαδηματοφόρο* και «αθωρικό στέμμα» πάνω από αυτήν. Πάνω από την κεφαλή εικονίζονται 2 οκτάκτινα άστρα. (Εικ. 272)

248. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, ακτίνες (;) και φτερά στην κεφαλή. (Εικ. 273)

249. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα και θεατρικό προσωπίο σατύρου στο πίσω μέρος της κεφαλής, στον τύπο της κεφαλής του Ιανού. (Εικ. 274)

250. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΕ΄ ως παίδα προς τα δεξιά. Φέρει πλατύ διάδημα και οκτάκτινο άστρο πάνω από αυτό. (Εικ. 275)

251. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΕ΄ ως παίδα προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα και χλαμύδα. (Εικ. 276)

252. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΕ΄ ως εφήβου προς τα δεξιά. Φέρει κοκκιδωτή γενειάδα, σγουρή κόμη, χλαμύδα, διάδημα και οκτάκτινο άστρο πάνω από αυτό. (Εικ. 277)

253. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΕ΄ ως εφήβου προς τα δεξιά. Φέρει γενειάδα, μουστάκι, πλούσια κόμη που πέφτει στον σβέρκο, διάδημα και χλαμύδα. (Εικ. 278)

254. Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΕ΄ ως εφήβου προς τα δεξιά. Φέρει πλούσια γενειάδα, μακριά κόμη, μουστάκι, διάδημα και χλαμύδα (;). (Εικ. 279)

255. Πορτρέτο Πτολεμαίου Ηλίου ως παίδα προς τα αριστερά. Φέρει διάδημα και *Μηδική τιάρα*. (Εικ. 280)

256. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Ηλίου (;) προς τα δεξιά. Φέρει μακριά σγουρή κόμη, *αναστολή*, διάδημα και ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής. Πάνω από το διάδημα εικονίζεται αταύτιστο αντικείμενο και πίσω από τον ώμο εικονίζεται φαρέτρα και το άνω μέρος τόξου. (Εικ. 281)
257. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Ηλίου (;) προς τα δεξιά. Φέρει μακριά σγουρή κόμη, *αναστολή*, διάδημα, ακτίνες στο πάνω μέρος της κεφαλής, θώρακα και αιγίδα. Πάνω από το διάδημα εικονίζεται όρθιο φτερό ή φύλλο λωτού (Εικ. 282)
258. Πορτρέτο νεαρού Πτολεμαίου Ηλίου (;) προς τα δεξιά. Φέρει μακριά σγουρή κόμη, *αναστολή*, διάδημα, ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής, *hemhem* και κέρας Άμμωνα. (Εικ. 283)
259. Πορτρέτο Πτολεμαίου Φιλάδελφου ως παιδιά με *καυσία διαδηματοφόρο* προς τα αριστερά. (Εικ. 284)
260. Κεφαλή Πτολεμαίου ηγεμόνα (;) προς τα δεξιά. Φέρει κοντή σγουρή κόμη, ταινία και *κηρύκειον* πίσω από τον ώμο. (Εικ. 285)
261. Κεφαλή Πτολεμαίου ηγεμόνα (;) προς τα δεξιά. Φέρει κοντή σγουρή κόμη και στεφάνι δάφνης. Στο πίσω μέρος της κεφαλής μικρός βόστρυχος πέφτει στον σβέρκο. (Εικ. 286)
262. Κεφαλή Πτολεμαίου ηγεμόνα (;) ως παιδιά προς τα δεξιά. Φέρει μακριά κόμη που απολήγει σε κόμβο (;) και φτερό Έρωτα στην πλάτη. Η μορφή φέρει τον δείκτη του δεξιού της χεριού στο στόμα, στη χαρακτηριστική χειρονομία του Αρποκράτη. (Εικ. 287)
263. Κεφαλή Ίσιδος (πιθανώς πορτρέτο Πτολεμαίας βασίλισσας) προς τα δεξιά. Φέρει μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα», «λιβυκούς» βοστρύχους και διάδημα. (Εικ. 288)
264. Πορτρέτο ηλικιωμένης Κλεοπάτρας Β΄ ή Κλεοπάτρας Γ΄ προς τα δεξιά. Φέρει ιμάτιο υπέρ την κεφαλή και διάδημα. (Εικ. 289)
265. Πορτρέτο Κλεοπάτρας Σελήνης Β΄ προς τα δεξιά. Φέρει «λιβυκούς» βοστρύχους, διάδημα, «αθωρικό στέμμα» και βλαστό σίτου. Η μορφή εικονίζεται πάνω σε ημισέληνο, στις δύο άκρες της οποίας ίσταται το γεράκι του Ώρου στραμμένο προς τη μορφή. Τα δύο γεράκια φέρουν μικρογραφικά στέμματα με φτερά και οκτάκτινο άστρο πάνω από την κεφαλή τους. (Εικ. 290)
266. Πορτρέτο Κλεοπάτρας Ζ΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα και κόμη που απολήγει σε κόμβο που πέφτει στον σβέρκο. (Εικ. 291)
267. Πορτρέτο Κλεοπάτρας Ζ΄ προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, ενώτιο, περιδέραιο με ψήφους και λεοντή. (Εικ. 292)
268. Το ίδιο. (Εικ. 293)

Πορτρέτα ιδιωτών

269. Πορτρέτο Οκταβιανού Αυγούστου προς τα δεξιά. (Εικ. 294)
270. Πορτρέτο Ιουλίου Καίσαρα με οκτάκτινο άστρο προς τα δεξιά. (Εικ. 296)
271. Πορτρέτο Μάρκου Αντωνίου προς τα δεξιά. Σε πρώτο επίπεδο εικονίζεται η πίσω όψη του δεξιού ώμου της μορφής. Η μορφή φέρει ταινία, τα άκρα της οποίας πέφτουν στον σβέρκο, ρόπαλο πίσω από τον ώμο και κάλυμμα κεφαλής ή κράνος με μορφή λεοντής. (Εικ. 298)

Κυρήνη

Θεότητες

272. Ένθρονος Δίας σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει σκήπτρο στο αριστερό χέρι και αετό (;) στο δεξί. (Εικ. 300)
273. Ιστάμενος Δίας σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει κάλυμμα κεφαλής (;), σκήπτρο στο αριστερό χέρι και κεραυνό στο δεξί. Πλησίον και δεξιά του στο έδαφος εικονίζεται αετός. (Εικ. 301)
274. Κεφαλή Δία-Σαράπιδος προς τα δεξιά με πόλο. (Εικ. 302)
275. Κεφαλή Δία-Σαράπιδος-Ηλίου προς τα δεξιά με κέρασ Άμμωνα και ακτίνες. (Εικ. 303)
276. Ιστάμενη Αθηνά σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει κράνος, Νίκη στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Μπροστά από το δόρυ στηρίζεται ασπίδα. (Εικ. 304)
277. Ιστάμενος Απόλλων σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Εικονίζεται γυμνός, το αριστερό του χέρι στηρίζεται σε κιονίσκο και με το δεξί κρατά στεφάνι δάφνης (Εικ. 305)
278. Ιστάμενος Αρισταίος-Ασκληπιός κατενώπιον. Φορά ιμάτιο, το δεξί χέρι στηρίζεται στον γοφό και το αριστερό στηρίζεται στη ράβδο του Ασκληπιού. (Εικ. 306)
279. Ιστάμενος Ερμής σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Το αριστερό χέρι στηρίζεται σε στήλη και το δεξί στηρίζεται στον γοφό. (Εικ. 307)
280. Ηρακλής *επιτραπέζιος* σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Στο δεξί χέρι φέρει σκεύος [κάνθαρος (;)] και στο αριστερό ρόπαλο (;). (Εικ. 308)
281. Ερμαφρόδιτος απομακρύνει σάτυρο. (Εικ. 309)
282. Συζευγμένες κεφαλές Διοσκύρων σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά. Φέρουν πύλο και άστρο πάνω από την κεφαλή τους. (Εικ. 310)
283. Δύο ιστάμενες νεανικές ανδρικές μορφές [Διόσκουροι (;)] αντωπά. Εικονίζονται γυμνές και φέρουν δόρυ. Σε δεύτερο επίπεδο εικονίζονται οι δύο ίπποι τους. (Εικ. 311)
284. Η αρπαγή της Περσεφόνης από τον Άδη. Σε πρώτο επίπεδο ο Άδης εικονίζεται σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά και σε δεύτερο επίπεδο εικονίζεται η Περσεφόνη κατενώπιον και οριζόντια, κάτω από το ανασηκωμένο αριστερό χέρι του θεού. Πίσω από τον δεξιό ώμο του Άδη διακρίνεται το μονόγραμμα . (Εικ. 312)
285. Κεφαλή γυναικείας μορφής κατενώπιον στεφανωμένη με τείχη πόλεως [*Τύχη Πόλεως* (;)]. (Εικ. 313)
286. Βρέφος Αρποκράτης προς τα αριστερά, καθήμενος μεταξύ βλαστών σίτου. Φέρει τον δείκτη του αριστερού του χεριού στο στόμα. (Εικ. 314)
287. Ιστάμενος νεαρός Αρποκράτης σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει κέρασ Αμάλθειας στο αριστερό του χέρι και προτάσσει το δεξί του προς το στόμα. (Εικ. 315)
288. Καθήμενη Ίσις Κουροτρόφος που κρατά βρέφος Ωρο [Αρποκράτη (;)] προς τα δεξιά. Η θεά φέρει σείστρο στο δεξί της χέρι. (Εικ. 316)
289. Γυμνός Αρποκράτης προς τα δεξιά, καθήμενος πάνω σε άνθος λωτού. (Εικ. 317)

290. Πτηνό με ανθρώπινη κεφαλή προς τα δεξιά [σειρήνα, Μπα, Μάντουλις (;)]. (Εικ. 318)
291. Προσωποποίηση της Ρώμης καθήμενη σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει ανασηκωμένο κράνος, δόρυ με το δεξί χέρι και στηρίζει το αριστερό σε ασπίδα. Στα αριστερά εικονίζεται γλυπτό ανδρικής μορφής [Δίας Καπιτωλίου (;)]. (Εικ. 319)
292. Ιστάμενος Δίας σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά. Φέρει στεφάνι ή διάδημα, σκήπτρο στο αριστερό του χέρι και κεραυνό στο δεξί. Πλησίον και δεξιά του στο έδαφος εικονίζεται αετός. (Εικ. 320)

Πορτρέτα

293. Πορτρέτο Πτολεμαίου Α' (;) προς τα δεξιά. (Εικ. 321)
294. Κεφαλή νεαρού Πτολεμαίου ηγεμόνα [Πτολεμαίος Η' (;)] προς τα δεξιά. Έχει κοντή σγουρή γενειάδα, ξυρισμένο πιγούνι και φέρει διάδημα, ακτίνες στο πίσω μέρος της κεφαλής και χλαμύδα (;). (Εικ. 322)
295. Κεφαλή Πτολεμαίου ηγεμόνα με δορά ελέφαντα προς τα δεξιά. (Εικ. 323)
296. Κεφαλή νεαρού Πτολεμαίου ηγεμόνα με διάδημα ή ταινία προς τα δεξιά. (Εικ. 324)
297. Κεφαλή νεαρού Πτολεμαίου ηγεμόνα [Πτολεμαίος Ήλιος (;)] προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, *αναστολή* και ακτίνες γύρω από την κεφαλή. (Εικ. 325)
298. Κεφαλή νεαρού Πτολεμαίου ηγεμόνα [Πτολεμαίος ΣΤ' (;)] ή κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά. Φέρει κράνος. (Εικ. 326)
299. Πορτρέτο Αλεξάνδρου Γ' προς τα δεξιά. Έχει κέρασ Άμμωνα, *αναστολή* και φέρει πύλο ή κράνος με ακτίνες. (Εικ. 327)
300. Κεφαλή Ίσιδος (πιθανώς πορτρέτο Πτολεμαίας βασίλισσας) προς τα δεξιά. Φέρει μικρογραφικό «αθωρικό στέμμα», «λιβυκούς» βοστρύχους και διάδημα. (Εικ. 328)
301. Κεφαλή γυναικείας μορφής (πιθανώς πορτρέτο Πτολεμαίας βασίλισσας) προς τα δεξιά. Έχει πλούσια κόμη που απολήγει σε κόμβο και φέρει διάδημα που κοσμεύεται με αταύτιστο αντικείμενο. (Εικ. 329)
302. Πορτρέτο Οκταβιανού Αυγούστου προς τα δεξιά. (Εικ. 330)
303. Κεφαλή γυναικείας μορφής προς τα δεξιά. Έχει μακριά κόμη που πέφτει στους ώμους, φέρει διάδημα και κοσμήματα. Αριστερά διακρίνεται η επιγραφή *ROMA SALVS*. (Εικ. 331)
304. Κεφαλή γηραιάς ανδρικής μορφής με πλούσια γενειάδα και μουστάκι προς τα δεξιά [Σωκράτης (;)]. (Εικ. 332)

Γενικές παραστάσεις

305. Καθήμενη ανδρική μορφή που αρμέγει αίγα. Στα αριστερά εικονίζεται δενδρύλλιο στον κορμό του οποίου στηρίζεται η ανδρική μορφή. (Εικ. 333)
306. Ιστάμενη ανδρική μορφή που στηρίζεται σε βακτηρία. Στα δεξιά εικονίζεται δενδρύλλιο στον κορμό του οποίου στηρίζεται κύων. (Εικ. 334)
307. Τρόπαιο με ανδρική μορφή στα αριστερά και γυναικεία (;) μορφή στα δεξιά. (Εικ. 335)
308. Έφιππη γενειοφόρα ανδρική μορφή με κράνος και δόρυ προς τα δεξιά. (Εικ. 336)

309. Ιστάμενη ανδρική μορφή με τονισμένα σκέλη προς τα δεξιά. Εκατέρωθεν εικονίζονται δύο βλαστοί σίτου, με τη μορφή να γέρνει και να κρατά τον δεξιό βλαστό. (Εικ. 337)
310. Γυμνή νεαρή ανδρική μορφή σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά που κρατά μια δεύτερη ανδρική (;) μορφή πιθανώς καθήμενη, η οποία γέρνει προς τα μπροστά. Πίσω από τον δεξιό ώμο της δεύτερης μορφής διακρίνεται επίμηκες αντικείμενο. (Εικ. 338)

Ζώα, μυθολογικά όντα και αντικείμενα

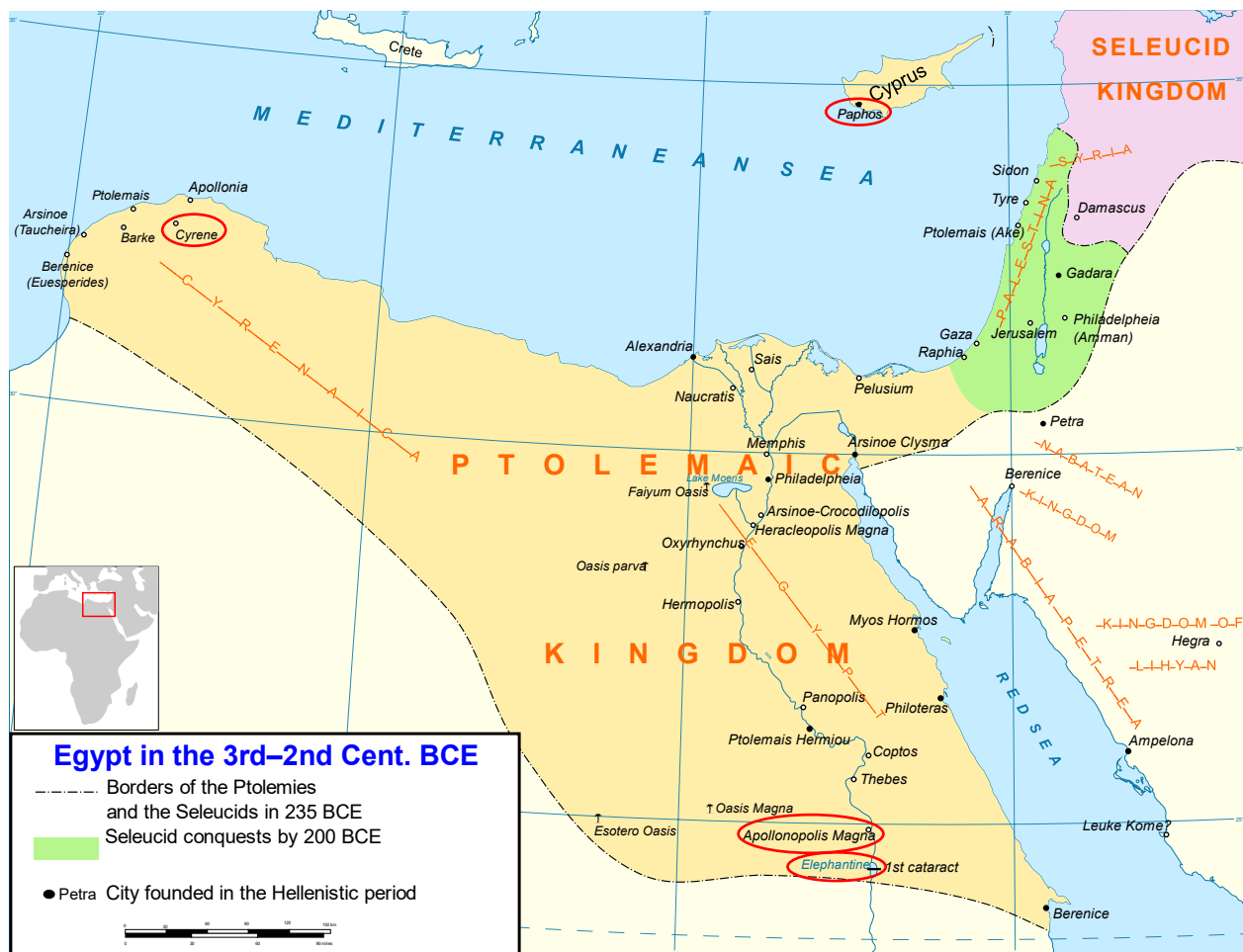
311. Τέθριππο άρμα προς τα δεξιά. (Εικ. 339)
312. Μέρμηγξ. (Εικ. 340)
313. Δελφίνι που περιελίσσεται γύρω από τρίαινα προς τα δεξιά. (Εικ. 341).
314. Αετός με ανοιχτά φτερά κατενώπιον και στραμμένη την κεφαλή του προς τα δεξιά. (Εικ. 342)
315. Λέων επιτίθεται σε έλαφο, η οποία πέφτει στο έδαφος και στρέφει τη κεφαλή της προς τα επάνω σε ένδειξη πόνου. (Εικ. 343)
316. Στο κάτω μέρος εικονίζεται αετός να κατασπαράσσει λαγό, τον οποίο ακινητοποιεί με τα νύχια του. Στο πάνω μέρος εικονίζεται στήλη με φυτό στην κορυφή και εκατέρωθέν της δύο αετοί. (Εικ. 344)
317. Πήγασος προς τα αριστερά. (Εικ. 345)
318. Φτερωτός γρύπας καθισμένος στα δύο οπίσθια άκρα του προς τα δεξιά. Το εμπρόσθιο αριστερό του άκρο στηρίζεται σε τροχό [*Νέμεσις* (;)]. (Εικ. 346)
319. Όνος αναδύεται από κέλυφος σαλιγκαριού προς τα δεξιά. (Εικ. 347)
320. Κανωπικό αγγείο με ανθρώπινη κεφαλή που φέρει *atef* προς τα δεξιά. (Εικ. 348)
321. Συνωρίδα με Κενταύρους και Έρωτας ή Νίκη ως ηνίοχο. (Εικ. 349)
322. Κωπήλατο πλοiάριο στο οποίο επιβαίνουν 3 μορφές πολεμιστών. Διακρίνονται να φέρουν ασπίδα και δόρυ. Κάτω από την πλώρη εικονίζεται δελφίνι. (Εικ. 350)
323. Αμφορέας που περιβάλλεται από την επιγραφή ΔΟΡΑΤΟΥΣ. (Εικ. 351)
324. Ελαιόδεντρο (;). (Εικ. 352)
325. Δύο δεξιά χέρια σε χειραψία που επιστέφονται έκαστο από κέρασ Αμάλθειας (*Dextrarum iunctio*). (Εικ. 353)
326. Αριστερό χέρι που με τον αντίχειρα και τον δείκτη κρατά μικρού μεγέθους ζυγό. Από πάνω διακρίνεται η επιγραφή]ΟΥΣ. (Εικ. 354)

Επιγραφές

327. Λέων επιτίθεται σε έλαφο. Από κάτω επιγραφή ΑΣΠΑΚΙΟΣ. (Εικ. 355)
328. Στεφάνι ελαίας με την επιγραφή ΦΥΛΑΞΑΙ στο κέντρο. (Εικ. 356)
329. Δύο κεφαλές ανδρικών μορφών αντωπά. Μεταξύ των κεφαλών αναγνωρίζεται η επιγραφή ΔΩΡΟΝ. (Εικ. 357)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

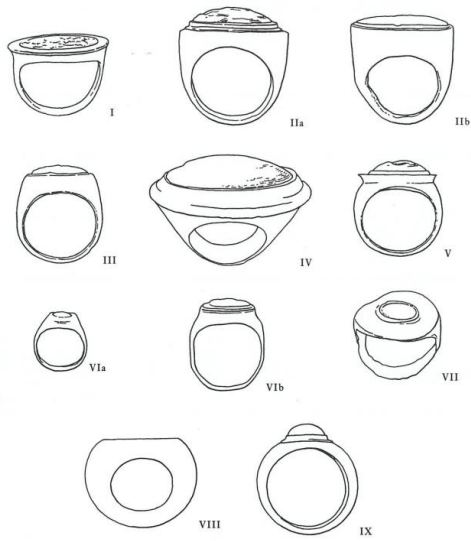
ΠΙΝ. 1

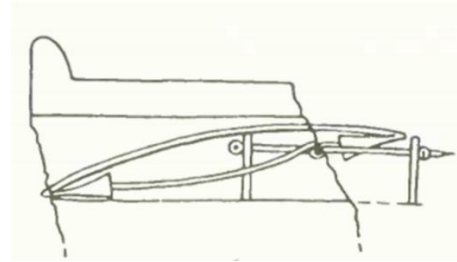
1

Αιώνας	Βασιλεύς	Βασίλισσα	Έτος βασιλείας
3ος αι. π.Χ.	Πτολεμαίος Α΄ Σωτήρ	Βερενίκη Α΄	-283
	Πτολεμαίος Β΄ Φιλάделφος	Αρσινόη Α΄, Αρσινόη Β΄	285-246
	Πτολεμαίος Γ΄ Ευεργέτης Α΄	Βερενίκη Β΄	246-221
	Πτολεμαίος Δ΄ Φιλοπάτωρ	Αρσινόη Γ΄	221-204
	Πτολεμαίος Ε΄ Επιφανής	Κλεοπάτρα Α΄	204-180
2ος αι. π.Χ.	Πτολεμαίος ΣΤ΄ Φιλομήτωρ	Κλεοπάτρα Β΄	180-145
	Πτολεμαίος Ζ΄ Νέος Φιλοπάτωρ		145-144
	Πτολεμαίος Η΄ Ευεργέτης Β΄ (Φύσκων)	Κλεοπάτρα Β΄, Κλεοπάτρα Γ΄	145-116
	Πτολεμαίος Θ΄ Σωτήρ Β΄	Κλεοπάτρα Σελίμη Α΄ και Κλεοπάτρα Δ΄	116-107 και 88-80
1ος αι. π.Χ.	Πτολεμαίος Ι΄ Αλέξανδρος Α΄	Βερενίκη Γ΄	107-88
	Πτολεμαίος ΙΑ΄ Αλέξανδρος Β΄	Βερενίκη Γ΄	80
	Πτολεμαίος ΙΒ΄ Νέος Διόνυσος (Αυλητής)	Κλεοπάτρα Ε΄	80-51
	Πτολεμαίος ΙΓ΄		51-48
		Κλεοπάτρα Ζ΄	51-48
	Πτολεμαίος ΙΔ΄		47-44
		Κλεοπάτρα Ζ΄	47-44
	Κλεοπάτρα Ζ΄	-30	
	Πτολεμαίος ΙΕ΄ Καισαρίων		-30

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

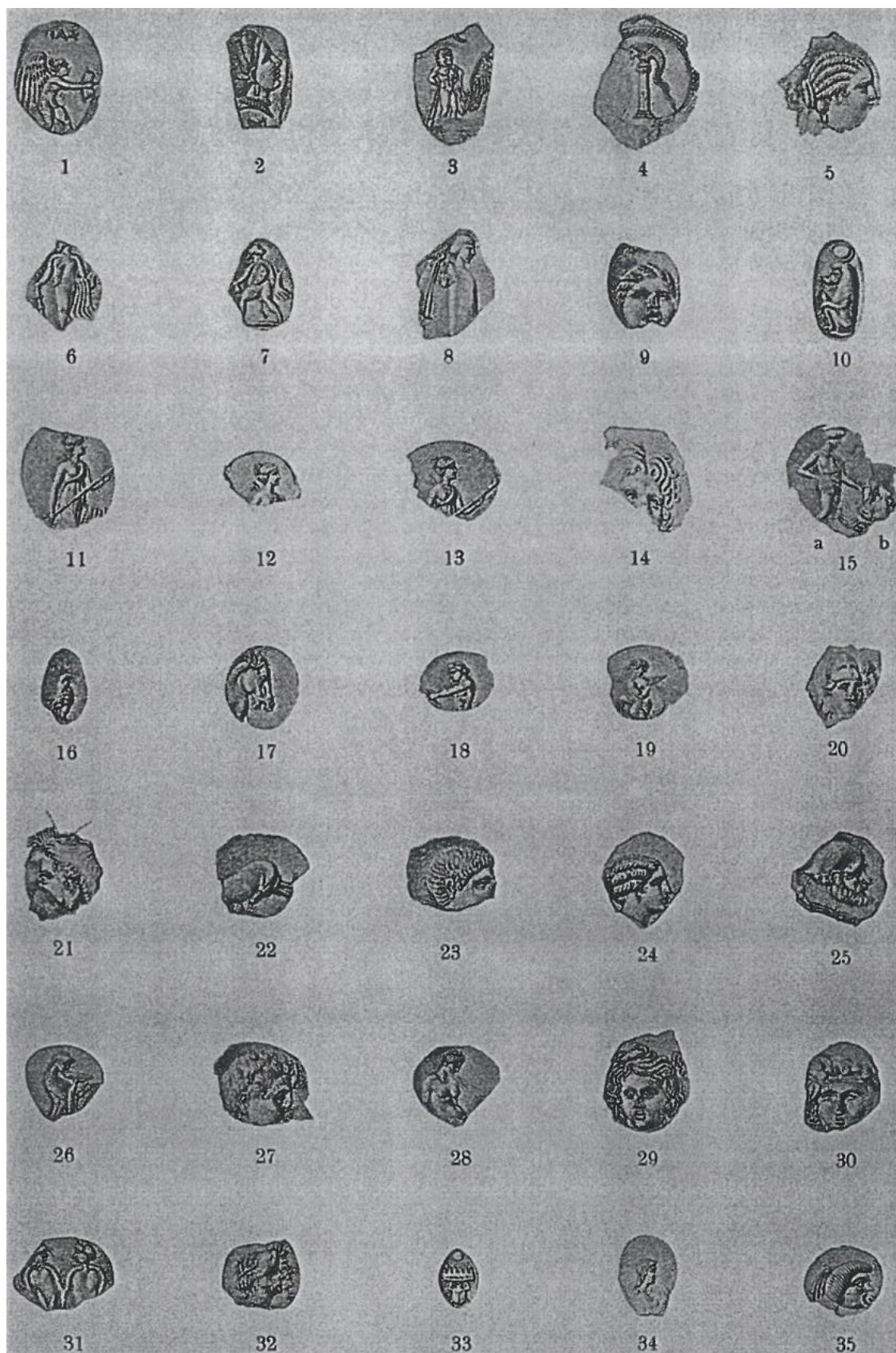
12

13

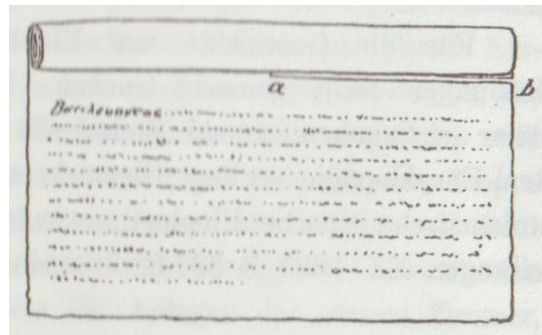

14

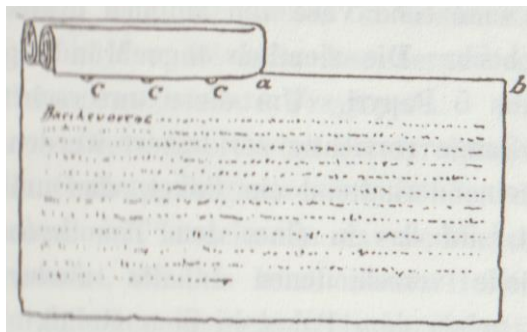

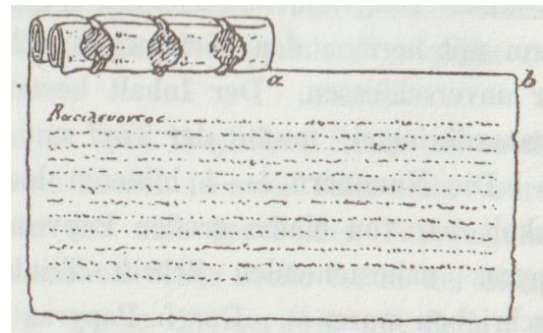
16

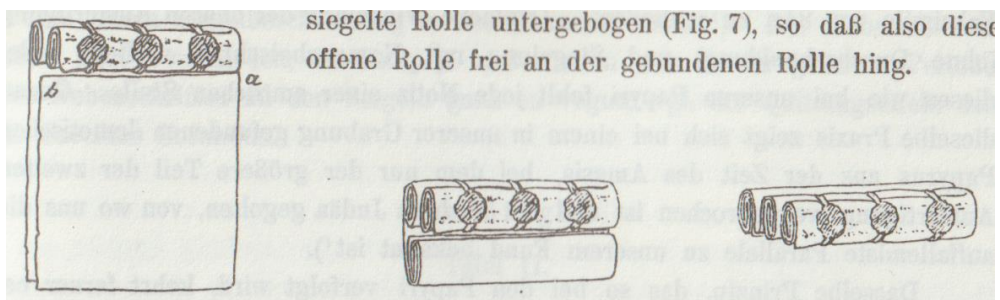
17

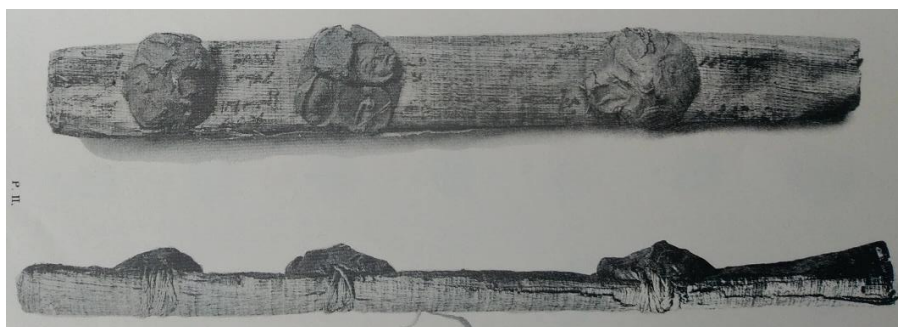
18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

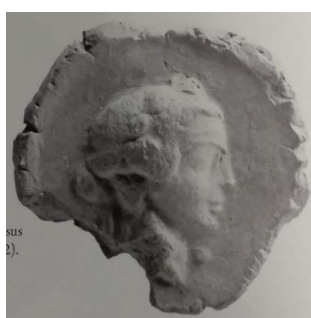
81

82

83

84

85

86

87

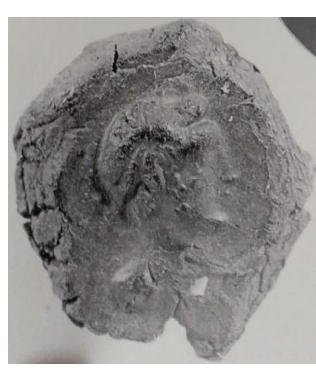
88

89

90

91

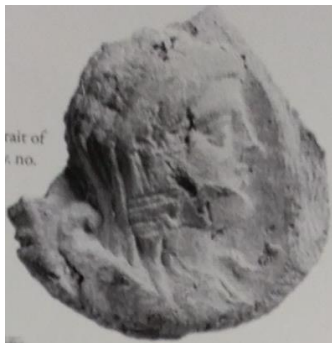
92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

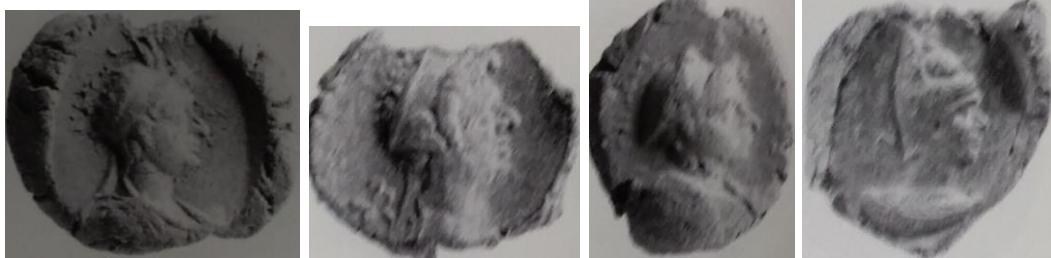

164

165

166

167

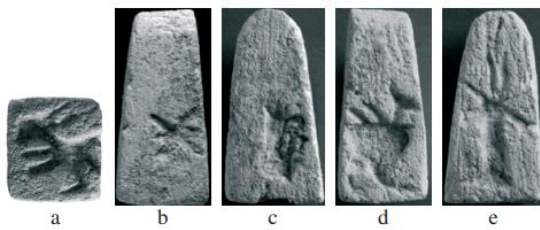

168

169

170

171

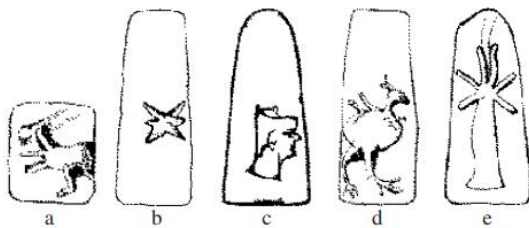
a

b

c

d

e

a

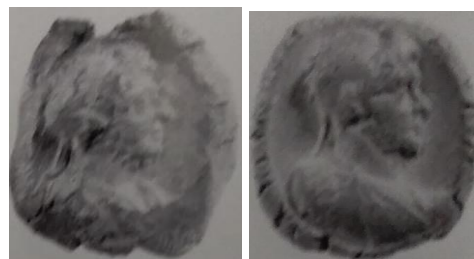
b

c

d

e

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

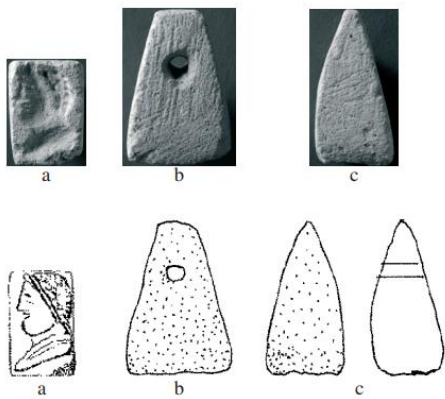

192

Figure 3.156. Facing bust of king, helmeted and diademed, holding spear

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

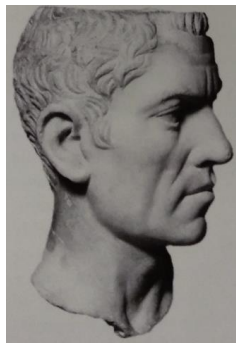
212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

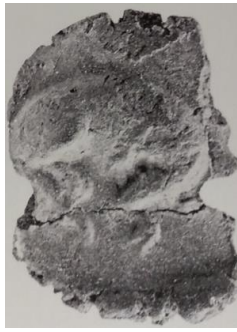
228

229

230

231

232

233

a

b

c

a

b

c

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

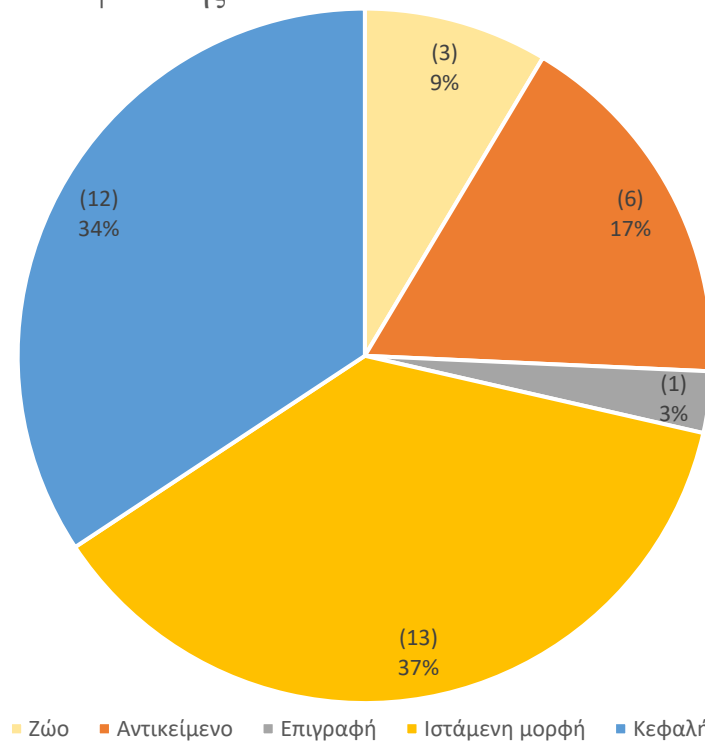

355

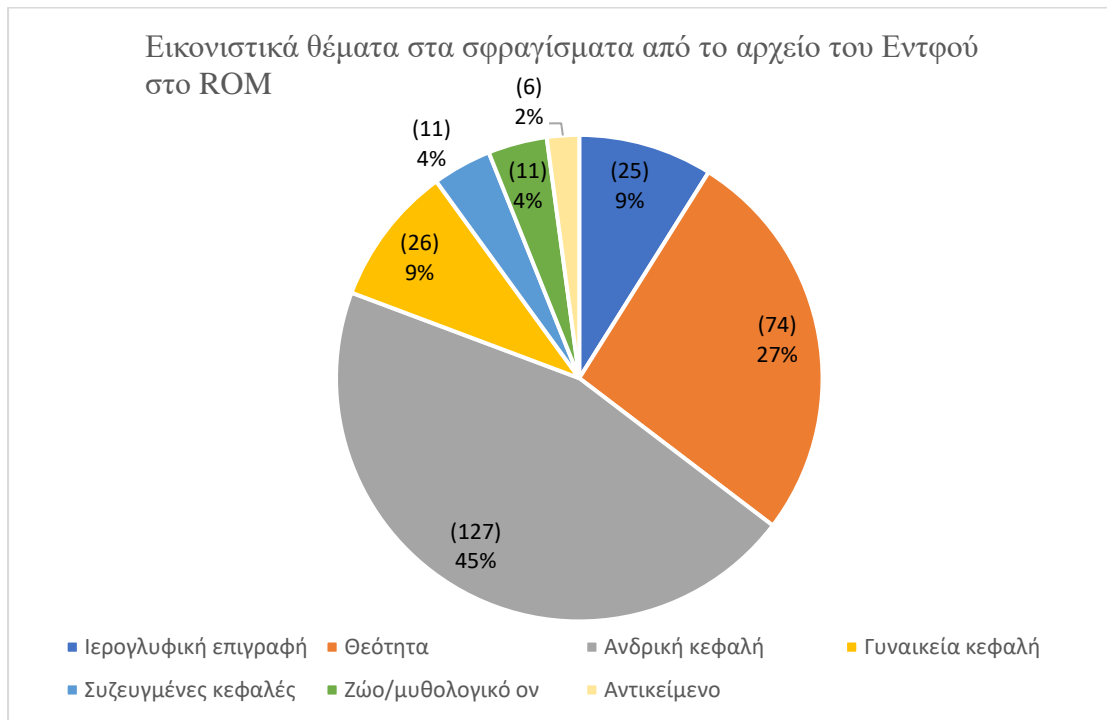
356

357

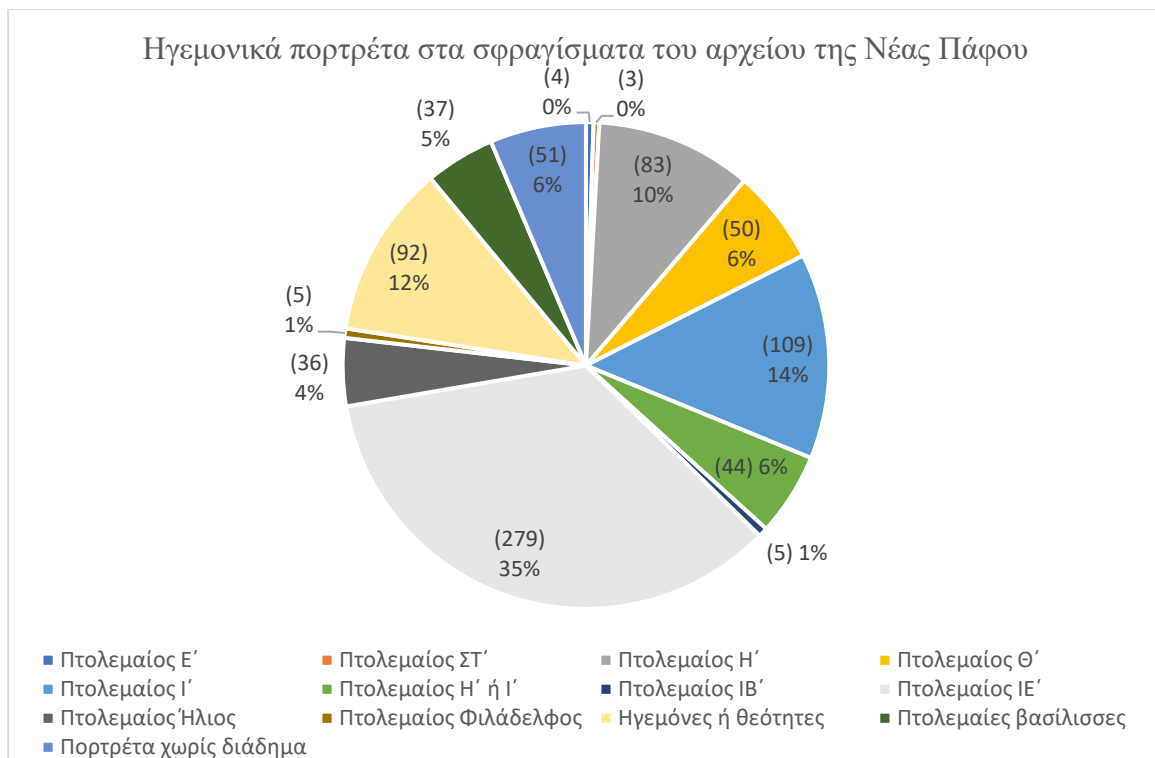
Εικονιστικά θέματα στα σφραγίσματα από το αρχείο της νήσου Ελεφαντίνης

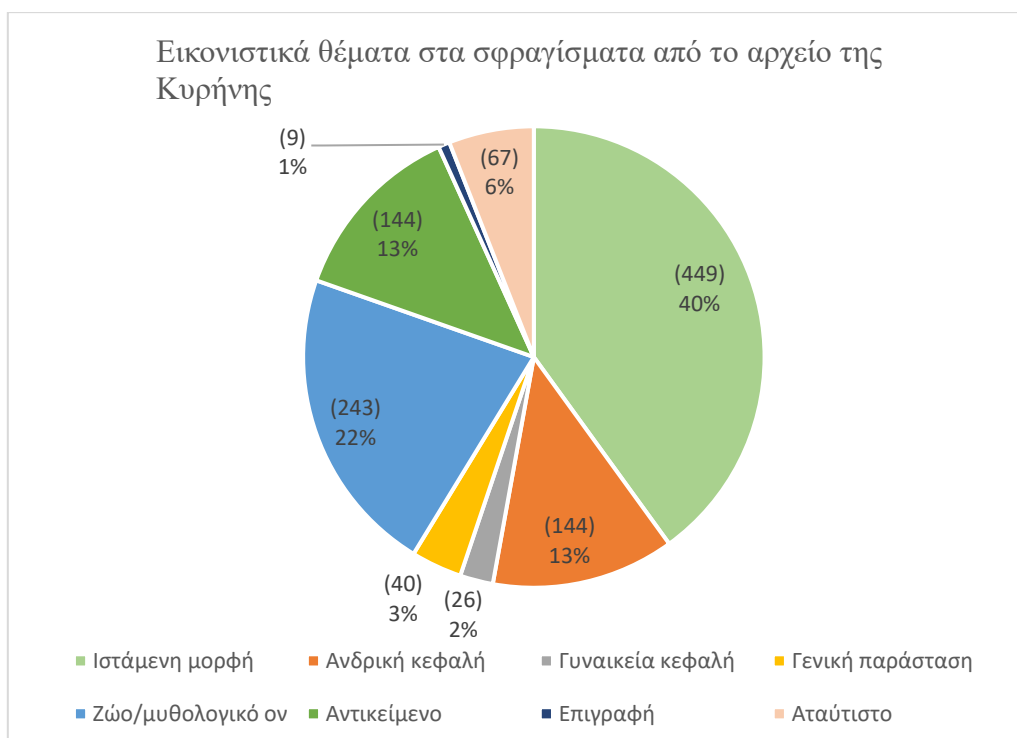
358

359

360

ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Χάρτης του Πτολεμαϊκού βασιλείου κατά το 2^ο-3^ο αι. π.Χ. Σημειώνονται οι θέσεις με αρχαία σφραγισμάτων που θα εξεταστούν. [Ανακτήθηκε από: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ptolemaic_Kingdom_III-II_century_BC_-_en.svg (Τελευταία επίσκεψη: 28.2.2023)]

Εικ. 2: Κατάλογος των Πτολεμαίων βασιλέων και βασιλισσών. (Μάριος Χουλιάρας)

Εικ. 3: Σχήματα δακτυλιδιών με δακτυλιόλιθους της Ελληνιστικής περιόδου. (Plantzos 1999, 37, εικ. 2.)

Εικ. 4: Παράσταση σταθερού οριζώντιου *τροπάνου* που λειτουργεί με τη βοήθεια τόξου από επιτύμβια στήλη νέου της Ρωμαϊκής περιόδου από την Λυδία. (Boardman 1970, 381, εικ. 316.)

Εικ. 5: Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από αμέθυστο με κυρτή επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο του Πτολεμαίου Β΄ Φιλαδέλφου. Ashmolean Museum, Οξφόρδη. (Plantzos 1999, πίν. 1, εικ. 1)

Εικ. 6: Χρυσό οχτάδραχμο με πορτρέτο του Πτολεμαίου Γ΄ Ευεργέτη. London Market. (Plantzos 1999, πίν. 93, εικ. 9)

Εικ. 7: Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από αιματόλιθο με επίπεδη επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο του Πτολεμαίου Η΄ Φύσκονα. Antike Munzsammlung, Μόναχο. (Plantzos 1999, πίν. 2, εικ. 10)

Εικ. 8: Έγγλυφος κυκλικός δακτυλιόλιθος από κορνεόλη με επίπεδη επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο του Πτολεμαίου ΙΒ΄ Αυλητή. Cabinet des Medailles, Παρίσι. (Plantzos 1999, πίν. 3, εικ. 17)

Εικ. 9: Ωσειδής δακτύλιος με κυρτή επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο της Βερενίκης Α΄. Παλαιότερα βρισκόταν στο Roger Collection, Παρίσι. (Plantzos 1999, πίν. 5, εικ. 28.)

Εικ. 10: Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από ρουμπίνι με κυρτή επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο της Αρσινόης Γ΄. Kunsthistorisches Museum, Βιέννη. (Plantzos 1999, πίν. 6, εικ. 33.)

Εικ. 11: Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από καφέ υαλόμαζα με επίπεδη επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο της Βερενίκης Β΄. Staatliche Museen zu Berlin, Βερολίνο. (Plantzos 1999, πίν. 7, εικ. 40.)

Εικ. 12: Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από χαλκηδόνη με κυρτή επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο της Κλεοπάτρας Α΄ με χαρακτηριστικά της θεάς Ίσιδος. Museum of Fine Arts, Βοστώνη. (Plantzos 1999, πίν. 9, εικ. 48.)

Εικ. 13: Χρυσός διπλός δακτύλιος με διπλή απεικόνιση Ίσιδος. Στα αριστερά εικονίζεται ο «αιγυπτιακός» τύπος και στα δεξιά ο «ελληνικός». London Market, Λονδίνο. (Plantzos 1996 Β΄, 58, εικ. 26.)

Εικ. 14: Χρυσός δακτύλιος με συζευγμένες κεφαλές Σαράπιδος και Ίσιδος. British Museum, Λονδίνο. (Plantzos 1996 Α΄, πίν. 52, εικ. 25.)

Εικ. 15: Πήλινα σφραγίσματα από τη νήσο Ελεφαντίνη. Staatliche Museen zu Berlin, Ägyptisches Museum, Βερολίνο. (Plantzos 1999, 25, εικ. 1)

Εικ. 16: Το φύλλο παπύρου με τα δύο αντίγραφα του κειμένου, το κενό διάστημα και την τομή. (Rubensohn 1907, 6, εικ. 1)

Εικ. 17: Το άνω τμήμα του φύλλου του παπύρου τυλίγεται. (Rubensohn 1907, 6, εικ. 2)

Εικ. 18: Το άνω τμήμα του φύλλου του παπύρου διπλώνεται. (Rubensohn 1907, 6, εικ. 3)

Εικ. 19: Το άνω τμήμα του παπύρου δένεται με τρία νήματα και σφραγίζεται. (Rubensohn 1907, 6, εικ. 4)

Εικ. 20: Το κάτω τμήμα του φύλλου του παπύρου τυλίγεται και διπλώνεται ακριβώς κάτω από το ήδη σφραγισμένο άνω τμήμα του παπύρου. (Rubensohn 1907, 7, εικ. 5-6)

Εικ. 21: Ο Πάπυρος ΙΙ τυλιγμένος και σφραγισμένος. Διακρίνονται τα 3 τμήματα πηλού που φέρουν τα συνολικά 12 σφραγίσματα. Staatliche Museen zu Berlin, Ägyptisches Museum, Βερολίνο. (Rubensohn 1907, πίν. 1, εικ. 2)

Εικ. 22: Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από υαλόμαζα με κυρτή επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο του Αλεξάνδρου Γ'. Staatliche Museen zu Berlin, Βερολίνο. (Plantzos 1999, πίν. 26, εικ. 144)

Εικ. 23: Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος με κυρτή επιφάνεια. Πιθανώς πορτρέτο της Βερενίκης Α'. Πρώην ιδιωτική συλλογή M. Velay. (Plantzos 1999, πίν. 5, εικ. 27.)

Εικ. 24: Μαρμάρινο γλυπτό Αφροδίτης Δαφνίου. Ρωμαϊκό αντίγραφο της *Αφροδίτης εν Κήποις* του Αλκαμένη (435-430 π.Χ.). Μουσείο Λούβρου, Παρίσι. (<https://www.maicar.com/GML/000Iconography/Aphrodite/slides/8620.html>)

Εικ. 25: Έγγλυφος σκαραβαιοειδής σφραγιδόλιθος από χαλκηδόνιο από τη Μεγαλόπολη, Βερολίνο. (Furtwängler 1900, πίν. XI, εικ. 6.)

Εικ. 26: Απεικόνιση κυνός σε νόμισμα από την Ερέτρια. (Head & Poole 1884, πίν. 23, εικ. 5.)

Εικ. 27: Κεφαλή Ίσιδος με λιβυκούς βοστρύχους, διάδημα και στεφάνη σίτου. Κεραμικό από σαρδόνυχα. Hermitage, Αγ. Πετρούπολη. (Plantzos 1996 Β', 54, εικ. 17.)

Εικ. 28: Αρ. 37 (ROM 906.12.301) (Bianchi 2021, 15, εικ. 2.17).

Εικ. 29: Αρ. 38 (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 2).

Εικ. 30: Αρ. 39 (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 3).

Εικ. 31: Αρ. 40 (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 6).

Εικ. 32: Αρ. 41 (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 7).

Εικ. 33: Αρ. 42 (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 8).

- Εικ. 34: Αρ. 43** (ROM) (Bianchi 2021, 14, εικ. 2.14).
- Εικ. 35: Αρ. 44** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 12).
- Εικ. 36: Αρ. 45** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 17).
- Εικ. 37: Αρ. 46** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 18).
- Εικ. 38: Αρ. 47** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 19).
- Εικ. 39: Αρ. 48** (APM 8177-233) (Lorber & van Oppen 2017, 78, εικ. 5).
- Εικ. 40: Αρ. 49** (ROM 906.12.330) (Bianchi 2021, 11, εικ. 2.5).
- Εικ. 41: Αρ. 50** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 27).
- Εικ. 42: Αρ. 51** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 28).
- Εικ. 43: Αρ. 52** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 32).
- Εικ. 44: Αρ. 53** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 38).
- Εικ. 45: Αρ. 54** (ROM) (Murray 1907, πίν. IV, εικ. 40).
- Εικ. 46: Αρ. 55** (ROM 906.12.278) (Bianchi 2021, 12, εικ. 2.7).
- Εικ. 47: Αρ. 56** (ROM 906.12.181) (Bianchi 2021, 12, εικ. 2.8).
- Εικ. 48: Αρ. 57** (ROM 90.12.287) (Bianchi 2021, 13, εικ. 2.11).
- Εικ. 49: Αρ. 58** (ROM 906.12.303) (Bianchi 2021, 10, εικ. 2.2).
- Εικ. 50: Αρ. 59** (ROM 906.12.305) (Bianchi 2021, 13, εικ. 2.12).
- Εικ. 51: Αρ. 60** (ROM 906.12.302) (Bianchi 2021, 10, εικ. 2.3).
- Εικ. 52: Αρ. 61** (APM 8177-218) (Bianchi 2021, 10, εικ. 2.1).
- Εικ. 53: Αρ. 62** (APM 8177-226) (van Oppen 2021 B', 71, εικ. 4.65).
- Εικ. 54: Αρ. 63** (APM 8177-105) (Bianchi 2021, 15, εικ. 2.15).
- Εικ. 55: Αρ. 64** (ROM 906.12.32) (van Oppen 2021 B', 52, εικ. 4.1).
- Εικ. 56: Αρ. 65** (APM 8177-297) (van Oppen 2021 B', 52, εικ. 4.2).
- Εικ. 57: Αρ. 66** (ROM 906.12.58) (van Oppen 2021 B', 53, εικ. 4.3).
- Εικ. 58: Αρ. 67** (ROM 906.12.61) (van Oppen 2021 B', 53, εικ. 4.4).
- Εικ. 59: Αρ. 68** (ROM 906.12.265) (van Oppen 2021 B', 53, εικ. 4.5).
- Εικ. 60: Αρ. 69** (APM 8177-019) (van Oppen 2021 B', 53, εικ. 4.6).
- Εικ. 61: Αρ. 70** (ROM 906.12.33) (van Oppen 2021 B', 54, εικ. 4.7).
- Εικ. 62: Αρ. 71** (ROM 906.12.35) (van Oppen 2021 B', 54, εικ. 4.8).
- Εικ. 63: Αρ. 72** (ROM 906.12.205) (van Oppen 2021 B', 54, εικ. 4.9).

- Εικ. 64: Αρ. 73** (APM 8177-068) (van Orpen 2021 Β', 55, εικ. 4.12).
- Εικ. 65: Αρ. 74** (APM 8177-164) (van Orpen 2021 Β', 55, εικ. 4.13).
- Εικ. 66: Αρ. 75** (APM 8177-017) (van Orpen 2021 Β', 55, εικ. 4.14).
- Εικ. 67:** Χρυσό *μνάειον* με πορτρέτο της Κλεοπάτρας Α'. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (Lorber & van Orpen 2017, 83, εικ.17).
- Εικ. 68: Αρ. 76** (ROM 906.12.161) (van Orpen 2021 Β', 56, εικ. 4.15).
- Εικ. 69: Αρ. 77** (ROM 906.12.21) (van Orpen 2021 Β', 56, εικ. 4.16).
- Εικ. 70: Αρ. 78** (APM 8177-216) (van Orpen 2021 Β', 57, εικ. 4.17).
- Εικ. 71: Αρ. 79** (ROM 906.12.197) (van Orpen 2021 Β', 57, εικ. 4.18).
- Εικ. 72: Αρ. 80** (ROM 906.12.31) (van Orpen 2021 Β', 58, εικ. 4.19).
- Εικ. 73: Αρ. 81** (APM 8177-136) (van Orpen 2021 Β', 58, εικ. 4.20).
- Εικ. 74: Αρ. 82** (APM 8177-209) (van Orpen 2021 Β', 58, εικ. 4.22).
- Εικ. 75: Αρ. 83** (ROM 906.12.12) (van Orpen 2021 Β', 59, εικ. 4.24).
- Εικ. 76:** Νόμισμα από τη Μύρτινα με κεφαλή Απόλλωνα. Classical Numismatic Group, Λονδίνο (van Orpen 2021 Β', 59, εικ. 4.25).
- Εικ. 77:** Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από γρανάτη. Musée d' Art et d' Histoire, Γενεύη (Plantzos 1999, πίν. 53, εικ. 346).
- Εικ. 78: Αρ. 84** (APM 8177-179) (van Orpen 2021 Β', 59, εικ. 4.26).
- Εικ. 79:** Παράσταση καθήμενων Απόλλωνα, Ποσειδώνα, Αρτέμιδας από την ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα. Μουσείο Ακροπόλεως, Αθήνα (van Orpen 2021 Β', 60, εικ. 4.27).
- Εικ. 80:** Ωσειδής δακτυλιόλιθος από γρανάτη. Indiana University Museum, Μπλούμινγκτον (Plantzos 1999, πίν. 55, εικ. 365).
- Εικ. 81: Αρ. 85** (APM 8177-186) (van Orpen 2021 Β', 60, εικ. 4.28).
- Εικ. 82: Αρ. 86** (APM 8177-089) (van Orpen 2021 Β', 61, εικ. 4.29).
- Εικ. 83: Αρ. 87** (APM 8177-051) (van Orpen 2021 Β', 61, εικ. 4.30).
- Εικ. 84: Αρ. 88** (APM 8177-212) (van Orpen 2021 Β', 61, εικ. 4.31).
- Εικ. 85:** Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από γρανάτη. London and Zurich Market (Plantzos 1999, πίν. 53, εικ. 348).
- Εικ. 86:** Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από γρανάτη. J. Paul Getty Museum, Μαλιμπού (Plantzos 1999, πίν. 53, εικ. 349).
- Εικ. 87: Αρ. 89** (ROM 906.12.369) (van Orpen 2021 Β', 61, εικ. 4.32).
- Εικ. 88: Αρ. 90** (APM 8177-251) (van Orpen 2021 Β', 62, εικ. 4.33).

- Εικ. 89: Αρ. 91** (APM 8177-269) (van Oppen 2021 Β', 62, εικ. 4.34).
- Εικ. 90:** Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από κορνεόλη. APM, Άμστερνταμ (van Oppen 2021 Β', 62, εικ. 4.35).
- Εικ. 91: Αρ. 92** (ROM 906.12.62) (van Oppen 2021 Β', 62, εικ. 4.36).
- Εικ. 92: Αρ. 93** (ROM 906.12.72) (van Oppen 2021 Β', 63, εικ. 4.37).
- Εικ. 93: Αρ. 94** (ROM 906.12.24) (van Oppen 2021 Β', 63, εικ. 4.38).
- Εικ. 94: Αρ. 95** (ROM 906.12.187) (van Oppen 2021 Β', 63, εικ. 4.39).
- Εικ. 95: Αρ. 96** (ROM 906.12.188) (van Oppen 2021 Β', 64, εικ. 4.40).
- Εικ. 96: Αρ. 97** (APM 8177-115) (van Oppen 2021 Β', 64, εικ. 4.41).
- Εικ. 97: Αρ. 98** (APM 8177-085) (van Oppen 2021 Β', 64, εικ. 4.42).
- Εικ. 98: Αρ. 99** (APM 8177-271) (van Oppen 2021 Β', 64, εικ. 4.43).
- Εικ. 99: Αρ. 100** (APM 8177-120) (van Oppen 2021 Β', 65, εικ. 4.44).
- Εικ. 100: Αρ. 101** (APM 8177-246) (van Oppen 2021 Β', 65, εικ. 4.45).
- Εικ. 101: Αρ. 102** (ROM 906.12.195) (Lorber 2021, 24, εικ. 3.40).
- Εικ. 102: Αρ. 103** (APM 8177-274) (Plantzos 1996 Α', πίν. 49, εικ. 8).
- Εικ. 103:** Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ' σε αργυρό τετράδραχμο από την Αλεξάνδρεια. ANS, Νέα Υόρκη (Lorber 2021, 18, εικ. 3.2).
- Εικ. 104: Αρ. 104** (ROM 906.12.147) (Lorber 2021, 25, εικ. 3.42).
- Εικ. 105: Αρ. 105** (APM 8177-124) (Lorber 2021, 25, εικ. 3.43).
- Εικ. 106:** Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ' σε αργυρό τετράδραχμο από την Πτολεμαΐδα. BNF, Παρίσι (Lorber 2021, 18, εικ. 3.5).
- Εικ. 107: Αρ. 106** (APM 8177-267) (Lorber 2021, 25, εικ. 3.45).
- Εικ. 108:** Πορτρέτο Πτολεμαίου ΣΤ' σε χρυσό *μνάειον* από την Αλεξάνδρεια. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (Lorber 2021, 17, εικ. 3.1).
- Εικ. 109: Αρ. 107** (APM 8177-210) (Lorber 2021, 26, εικ. 3.47).
- Εικ. 110: Αρ. 108** (ROM 906.12.224) (Lorber 2021, 26, εικ. 3.48).
- Εικ. 111: Αρ. 109** (ROM 906.12.210) (Lorber 2021, 26, εικ. 3.51).
- Εικ. 112: Αρ. 110** (APM 8177-054) (Lorber 2021, 27, εικ. 3.54).
- Εικ. 113: Αρ. 111** (ROM 906.12.126) (Lorber 2021, 28, εικ. 3.60).
- Εικ. 114:** Πορτρέτο Πτολεμαίου Η' σε αργυρό τετράδραχμο από την Αλεξάνδρεια. BNF, Παρίσι (Lorber 2021, 19, εικ. 3.6).

- Εικ. 115:** Πορτρέτο Πτολεμαίου Η΄ σε αργυρό δίδραχμο από την Αλεξάνδρεια. BNF, Παρίσι (Lorber 2021, 19, εικ. 3.7).
- Εικ. 116:** **Αρ. 112** (APM 8177-112) (Lorber 2021, 19, εικ. 3.8).
- Εικ. 117:** **Αρ. 113** (APM 8177-071) (Lorber 2021, 19, εικ. 3.9).
- Εικ. 118:** **Αρ. 114** (ROM 906.12.89) (Lorber 2021, 20, εικ. 3.10).
- Εικ. 119:** **Αρ. 115** (ROM 906.12.144) (Lorber 2021, 20, εικ. 3.11).
- Εικ. 120:** **Αρ. 116** (ROM 906.12.132) (Lorber 2021, 20, εικ. 3.12).
- Εικ. 121:** **Αρ. 117** (ROM 906.12.80) (Lorber 2021, 20, εικ. 3.14).
- Εικ. 122:** **Αρ. 118** (ROM 906.12.87) (Lorber 2021, 21, εικ. 3.17).
- Εικ. 123:** **Αρ. 119** (ROM 906.12.218) (Lorber 2021, 21, εικ. 3.18).
- Εικ. 124:** **Αρ. 120** (ROM 906.12.110) (Lorber 2021, 21, εικ. 3.21).
- Εικ. 125:** **Αρ. 121** (ROM 906.12.192) (Lorber 2021, 22, εικ. 3.22).
- Εικ. 126:** **Αρ. 122** (ROM 906.12.216) (Lorber 2021, 22, εικ. 3.24).
- Εικ. 127:** **Αρ. 123** (ROM 906.12.141) (Lorber 2021, 22, εικ. 3.25).
- Εικ. 128:** **Αρ. 124** (ROM 906.12.101) (Lorber 2021, 23, εικ. 3.29).
- Εικ. 129:** **Αρ. 125** (ROM 906.12.108) (Lorber 2021, 23, εικ. 3.30).
- Εικ. 130:** **Αρ. 126** (APM 8177-035) (Lorber 2021, 24, εικ. 3.37).
- Εικ. 131:** **Αρ. 127** (ROM 906.12.105) (Lorber 2021, 24, εικ. 3.38).
- Εικ. 132:** **Αρ. 128** (ROM 906.12.95) (Lorber 2021, 24, εικ. 3.39)
- Εικ. 133:** Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ σε τετράδραχμο από την Πάφο. BNF, Παρίσι (Lorber 2021, 28, εικ. 3.61).
- Εικ. 134:** Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ σε τετράδραχμο από την Πάφο. Εμπόριο Έργων Τέχνης, Αμβούργο (lot 251) (Lorber 2021, 28, εικ. 3.63).
- Εικ. 135:** Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ σε δίδραχμο από την Κύπρο. BNF, Παρίσι (Lorber 2021, 28, εικ. 3.64).
- Εικ. 136:** Πορτρέτο Πτολεμαίου Θ΄ σε δίδραχμο από την Κύπρο. BNF, Παρίσι (Lorber 2021, 28, εικ. 3.65).
- Εικ. 137:** **Αρ. 129** (ROM 906.12.63) (Lorber 2021, 29, εικ. 3.66).
- Εικ. 138:** **Αρ. 130** (APM 8177-211) (Lorber 2021, 29, εικ. 3.67).
- Εικ. 139:** **Αρ. 131** (APM 8177-031) (Lorber 2021, 29, εικ. 3.68).
- Εικ. 140:** **Αρ. 132** (APM 8177-137) (Lorber 2021, 29, εικ. 3.69).
- Εικ. 141:** **Αρ. 133** (ROM 906.12.127) (Lorber 2021, 30, εικ. 3.73).

- Εικ. 142: Αρ. 134** (ROM 906.12.128) (Lorber 2021, 30, εικ. 3.74).
- Εικ. 143: Αρ. 135** (ROM 906.12.194) (Lorber 2021, 31, εικ. 3.78).
- Εικ. 144: Αρ. 136** (APM 8177-184) (Lorber 2021, 32, εικ. 3.79).
- Εικ. 145: Αρ. 137** (APM 8177-188) (Lorber 2021, 32, εικ. 3.80).
- Εικ. 146: Αρ. 138** (ROM 906.12.67) (Lorber 2021, 32, εικ. 3.81).
- Εικ. 147:** Πορτρέτο Πτολεμαίου Ι΄ σε δραχμή από την Κύπρο. Gemini Numismatic Auctions, Σικάγο (Gemini 3, lot 273) (Lorber 2021, 33, εικ. 3.83).
- Εικ. 148: Αρ. 139** (ROM 906.12.140) (Lorber 2021, 33, εικ. 3.84).
- Εικ. 149: Αρ. 140** (APM 8177-067) (Lorber 2021, 33, εικ. 3.85).
- Εικ. 150: Αρ. 141** (ROM 906.12.212) (Lorber 2021, 33, εικ. 3.86).
- Εικ. 151: Αρ. 142** (APM 8177-118) (Lorber 2021, 33, εικ. 3.87).
- Εικ. 152: Αρ. 143** (ROM 906.12.143) (Lorber 2021, 34, εικ. 3.88).
- Εικ. 153: Αρ. 144** (ROM 906.12.259) (Lorber 2021, 34, εικ. 3.89).
- Εικ. 154: Αρ. 145** (APM 8177-196) (Lorber 2021, 34, εικ. 3.90).
- Εικ. 155: Αρ. 146** (ROM 906.12.92) (Lorber 2021, 34, εικ. 3.91).
- Εικ. 156: Αρ. 147** (ROM 906.12.102) (Lorber 2021, 34, εικ. 3.92).
- Εικ. 157: Αρ. 148** (ROM 906.12.104) (Lorber 2021, 34, εικ. 3.93).
- Εικ. 158: Αρ. 149** (APM 8177-189) (Lorber 2021, 35, εικ. 3.96).
- Εικ. 159: Αρ. 150** (ROM 906.12.108) (Lorber 2021, 35, εικ. 3.97).
- Εικ. 160: Αρ. 151** (ROM 906.12.86) (Lorber 2021, 36, εικ. 3.99).
- Εικ. 161: Αρ. 152** (ROM 906.12.111) (Lorber 2021, 36, εικ. 3.100).
- Εικ. 162: Αρ. 153** (ROM 906.12.229) (Lorber 2021, 36, εικ. 101).
- Εικ. 163: Αρ. 154** (APM 8177-248) (Lorber 2021, 36, εικ. 3.102).
- Εικ. 164: Αρ. 155** (ROM 906.12.85) (Lorber 2021, 36, εικ. 3.103).
- Εικ. 165:** Ωοειδής κειμηλιόλιθος από ναλόμαζα. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (Plantzos 1996 Β΄, 42, εικ. 4).
- Εικ. 166:** Πορτρέτο Πτολεμαίου ΙΒ΄ σε δραχμή από την Αλεξάνδρεια. Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Λέονμπεργκ (Lorber 2021, 37, εικ. 3.104).
- Εικ. 167: Αρ. 156** (ROM 906.12.142) (Lorber 2021, 37, εικ. 3.105).
- Εικ. 168: Αρ. 157** (APM 8177-091) (Lorber 2021, 37, εικ. 3.108).
- Εικ. 169: Αρ. 158** (APM 8177-303) (Lorber 2021, 38, εικ. 3.112).

- Εικ. 170: Αρ. 159** (APM 8177-086) (Lorber 2021, 38, εικ. 3.113).
- Εικ. 171: Αρ. 160** (ROM 906.12.122) (Lorber 2021, 38, εικ. 3.114).
- Εικ. 172:** Πυραμιδοειδής σφραγίδα-φυλαχτό από ασβεστόλιθο από τη Γερόνησο Κύπρου (Connelly & Plantzos 2006, 264, εικ. 2).
- Εικ. 173: Αρ. 161** (ROM 906.12.116) (Lorber 2021, 39, εικ. 3.117).
- Εικ. 174: Αρ. 162** (ROM 906.12.120) (Lorber 2021, 39, εικ. 3.118).
- Εικ. 175: Αρ. 163** (ROM 906.12.222) (Lorber 2021, 39, εικ. 3.123).
- Εικ. 176: Αρ. 164** (ROM 906.12.124) (Lorber 2021, 40, εικ. 3.124).
- Εικ. 177: Αρ. 165** (ROM 906.12.113) (Lorber 2021, 40, εικ. 3.128).
- Εικ. 178: Αρ. 166** (ROM 906.12.114) (Lorber 2021, 41, εικ. 3.132).
- Εικ. 179: Αρ. 167** (ROM 906.12.117) (Lorber 2021, 41, εικ. 3.133).
- Εικ. 180: Αρ. 168** (ROM 906.12.121) (Lorber 2021, 42, εικ. 3.135).
- Εικ. 181: Αρ. 169** (APM 8177-194) (Lorber 2021, 42, εικ. 3.137).
- Εικ. 182: Αρ. 170** (ROM 906.12.125) (Lorber 2021, 42, εικ. 3.138).
- Εικ. 183: Αρ. 171** (APM 8177-125) (Lorber 2021, 44, εικ. 3.139).
- Εικ. 184: Αρ. 172** (ROM 906.12.70) (Lorber 2021, 45, εικ. 3.142).
- Εικ. 185: Αρ. 173** (ROM 906.12.69) (Lorber 2021, 45, εικ. 3.143).
- Εικ. 186: Αρ. 174** (ROM 906.12.71) (Lorber 2021, 46, εικ. 3.144).
- Εικ. 187: Αρ. 175** (ROM 906.12.132) (Lorber 2021, 47, εικ. 3.147).
- Εικ. 188: Αρ. 176** (ROM 906.12.250) (Lorber 2021, 47, εικ. 3.148).
- Εικ. 189: Αρ. 177** (APM 8177-034) (Lorber 2021, 47, εικ. 3.150).
- Εικ. 190: Αρ. 178** (ROM 906.12.73) (Lorber 2021, 48, εικ. 3.152).
- Εικ. 191: Αρ. 179** (ROM 906.12.238) (Lorber 2021, 48, εικ. 3.153).
- Εικ. 192: Αρ. 180** (APM 8177-171) (Lorber 2021, 48, εικ. 3.154).
- Εικ. 193: Αρ. 181** (ROM 906.12.99) (Lorber 2021, 50, εικ. 3.156).
- Εικ. 194:** Πυραμιδοειδής σφραγίδα-φυλαχτό από ασβεστόλιθο από τη Γερόνησο Κύπρου (Connelly & Plantzos 2006, 264, εικ. 1).
- Εικ. 195: Αρ. 182** (ROM 906.12.158) (van Oppen 2021 Β', 66, εικ. 4.47).
- Εικ. 196:** Πορτρέτο Αντιόχου Δ' σε αργυρό τετράδραχμο από την Πτολεμαΐδα-Άκη. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (Plantzos 2002, πίν. I, εικ. 2).
- Εικ. 197:** Πήλινο σφράγισμα από τους Ορχούς με πορτρέτο του Αντιόχου Δ' (Plantzos 2002, πίν. II, εικ. 3).

- Εικ. 198:** Ελεφαντοστέινο μετάλλειο από την Αλεξάνδρεια με πορτρέτο Αντιόχου Δ΄. Cabinet des Medailles, Παρίσι. (Plantzos 2002, πίν. ΙΙ, εικ. 8).
- Εικ. 199:** Πορτρέτο Αντιόχου Δ΄ σε τετράδραχμο από την Αντιόχεια (Plantzos 2002, πίν. ΙΙ, εικ. 9).
- Εικ. 200:** Αρ. 183 (APM) (Plantzos 1996 Α΄, πίν. 48, εικ. 2).
- Εικ. 201:** Αρ. 184 (APM) (Plantzos 1996 Α΄, πίν. 48, εικ. 6).
- Εικ. 202:** Αρ. 185 (ROM) (Plantzos 1996 Α΄, πίν. 49, εικ. 10).
- Εικ. 203:** Αρ. 186 (ROM) (Plantzos 1996 Α΄, πίν. 50, εικ. 16).
- Εικ. 204:** Αρ. 187 (ROM) (Plantzos 1996 Α΄, πίν. 53, εικ. 28).
- Εικ. 205:** Αρ. 188 (APM) (Plantzos 1996 Α΄, πίν. 53, εικ. 29).
- Εικ. 206:** Αρ. 189 (APM 8177-056) (van Orpen 2021 Β΄, 69, εικ. 4.55).
- Εικ. 207:** Πορτρέτο Κλεοπάτρας Ζ΄ σε νόμισμα. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (van Orpen 2021 Β΄, 69, εικ. 4.56).
- Εικ. 208:** Τμήμα πηλού (bulla) που φέρει 4 σφραγίσματα (APM 8177-314) (van Orpen 2021 Β΄, 68, εικ. 4.53a).
- Εικ. 209:** Αρ. 190 (APM 8177-314) (van Orpen 2021 Β΄, 68, εικ. 4.53b).
- Εικ. 210:** Αρ. 191 (ROM 906.12.22) (van Orpen 2021 Β΄, 68, εικ. 4.54).
- Εικ. 211:** Αρ. 192 (APM 8177-077) (van Orpen 2021 Β΄, 66, εικ. 4.46).
- Εικ. 212:** Αρ. 193 (APM 8177-126) (van Orpen 2021 Β΄, 66, εικ. 4.48).
- Εικ. 213:** Αρ. 194 (APM 8177-134) (van Orpen 2021 Β΄, 66, εικ. 4.49).
- Εικ. 214:** Γλυπτό πορτρέτο του Ιουλίου Καίσαρα. Museum of Antiquities, Τορίνο (van Orpen 2021 Β΄, 67, εικ. 4.50).
- Εικ. 215:** Αρ. 195 (ROM 906.12.156) (van Orpen 2021 Β΄, 67, εικ. 4.51).
- Εικ. 216:** Γλυπτό πορτρέτο του Γάιου Κορνηλίου Γάλλου (;). Cleveland Museum of Arts, Οχάιο (van Orpen 2021 Β΄, 67, εικ. 4.52).
- Εικ. 217:** Αρ. 196 (APM 8177-052) (van Orpen 2021 Β΄, 69, εικ. 4.57).
- Εικ. 218:** Αρ. 197 (APM 8177-155) (van Orpen 2021 Β΄, 69, εικ. 4.58).
- Εικ. 219:** Αρ. 198 (APM 8177-310) (van Orpen 2021 Β΄, 69, εικ. 4.59).
- Εικ. 220:** Αρ. 199 (APM 8177-109) (van Orpen 2021 Β΄, 70, εικ. 4.60).
- Εικ. 221:** Αρ. 200 (APM 8177-001) (van Orpen 2021 Β΄, 75, εικ. 4.81).
- Εικ. 222:** Αρ. 201 (ROM 906.12.7) (van Orpen 2021 Β΄, 70, εικ. 4.61).
- Εικ. 223:** Αρ. 202 (APM 8177-142) (van Orpen 2021 Β΄, 70, εικ. 4.62).

- Εικ. 224:** Έγγλυφος ωσειδής δακτυλιόλιθος από γρανάτη. National Museum of Antiquities, Λάιντεν (van Orpen 2021 Β', 70, εικ. 4.63).
- Εικ. 225:** Αρ. 203 (APM 8177-062) (van Orpen 2021 Β', 71, εικ. 4.66).
- Εικ. 226:** Αρ. 204 (ROM 906.12.366) (van Orpen 2021 Β', 71, εικ. 4.67).
- Εικ. 227:** Αρ. 205 (APM 8177-224) (van Orpen 2021 Β', 72, εικ. 4.68).
- Εικ. 228:** Αρ. 206 (ROM 906.12.5) (van Orpen 2021 Β', 72, εικ. 4.69).
- Εικ. 229:** Αρ. 207 (ROM 906.12.6) (van Orpen 2021 Β', 72, εικ. 4.70).
- Εικ. 230:** Αρ. 208 (ROM 906.12.365) (van Orpen 2021 Β', 72, εικ. 4.71).
- Εικ. 231:** Αρ. 209 (APM 8177-285) (van Orpen 2021 Β', 72, εικ. 4.72).
- Εικ. 232:** Αρ. 210 (APM 8177-157) (van Orpen 2021 Β', 73, εικ. 4.73).
- Εικ. 233:** Αρ. 211 (APM 8177-128) (van Orpen 2021 Β', 73, εικ. 4.74).
- Εικ. 234:** Πυραμιδοειδής σφραγίδα-φυλαχτό από ασβεστόλιθο από τη Γερόνησο Κύπρου (Connolly & Plantzos 2006, 265, εικ. 4).
- Εικ. 235:** Αρ. 212 (ROM 906.12.368) (van Orpen 2021 Β', 75, εικ. 4.79).
- Εικ. 236:** Αρ. 213 (APM 8177-053) (van Orpen 2021 Β', 75, εικ. 4.80).
- Εικ. 237:** Αρ. 214 (ROM 906.12.9) (van Orpen 2021 Β', 74, εικ. 4.75).
- Εικ. 238:** Αρ. 215 (APM 8177-079) (van Orpen 2021 Β', 74, εικ. 4.77).
- Εικ. 239:** Αρ. 216 (ROM 906.12.304) (van Orpen 2021 Β', 74, εικ. 4.76).
- Εικ. 240:** Αρ. 217 (ROM 906.12.10) (van Orpen 2021 Β', 74, εικ. 4.78).
- Εικ. 241:** Αρ. 218 (APM 8177-177) (Lorber & van Orpen 2017, 90, εικ. 31).
- Εικ. 242:** Αρ. 219 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVII, εικ. 1).
- Εικ. 243:** Αρ. 220 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVII, εικ. 2).
- Εικ. 244:** Αρ. 221 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVII, εικ. 3).
- Εικ. 245:** Αρ. 222 (7743) (Michelidou-Nicolaou 1993, 344).
- Εικ. 246:** Αρ. 223 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVII, εικ. 4).
- Εικ. 247:** Αρ. 224 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVII, εικ. 5).
- Εικ. 248:** Αρ. 225 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVII, εικ. 6).
- Εικ. 249:** Αρ. 226 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 7).
- Εικ. 250:** Αρ. 227 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 8).
- Εικ. 251:** Αρ. 228 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 9).
- Εικ. 252:** Αρ. 229 (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 10).

- Εικ. 253: Αρ. 230** (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 11).
- Εικ. 254: Αρ. 231** (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 12).
- Εικ. 255: Αρ. 232** (6397) (Michelidou-Nicolaou 1993, 344).
- Εικ. 256: Αρ. 233** (8380) (Michelidou-Nicolaou 1993, 344).
- Εικ. 257: Αρ. 234** (7484) (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 13).
- Εικ. 258: Αρ. 235** (7584) (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 14).
- Εικ. 259: Αρ. 236** (Nicolaou 1978, πίν. CLXXVIII, εικ. 15).
- Εικ. 260: Αρ. 237** (1748) (Kyrieleis 2015, πίν. 1, εικ. A3).
- Εικ. 261:** *Μνάειον* με πορτρέτο του Πτολεμαίου Ε΄. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (Kyrieleis 2015, πίν. 1, εικ. AV).
- Εικ. 262: Αρ. 238** (1861) (Kyrieleis 2015, πίν. 1, εικ. B1).
- Εικ. 263:** Τετράδραχμο με πορτρέτο του Πτολεμαίου ΣΤ΄. ANS, Νέα Υόρκη (Kyrieleis 2015, πίν. 1, εικ. AR).
- Εικ. 264: Αρ. 239** (3989) (Kyrieleis 2015, πίν. 1, εικ. B2).
- Εικ. 265: Αρ. 240** (3006) (Kyrieleis 2015, πίν. 2, εικ. C11).
- Εικ. 266: Αρ. 241** (980) (Kyrieleis 2015, πίν. 3, εικ. C27).
- Εικ. 267: Αρ. 242** (2806) (Kyrieleis 2015, πίν. 5, εικ. C44).
- Εικ. 268: Αρ. 243** (2272) (Kyrieleis 2015, πίν. 4, εικ. C29).
- Εικ. 269: Αρ. 244** (2937 A) (Kyrieleis 2015, πίν. 10, εικ. D21).
- Εικ. 270: Αρ. 245** (1605) (Kyrieleis 2015, πίν. 11, εικ. D38).
- Εικ. 271: Αρ. 246** (1726) (Kyrieleis 2015, πίν. 13, εικ. E9).
- Εικ. 272: Αρ. 247** (2743) (Kyrieleis 2015, πίν. 14, εικ. E24).
- Εικ. 273: Αρ. 248** (2018) (Kyrieleis 2015, πίν. 16, εικ. E45).
- Εικ. 274: Αρ. 249** (2360) (Kyrieleis 2015, πίν. 25, εικ. G4).
- Εικ. 275: Αρ. 250** (2108) (Kyrieleis 2015, πίν. 34, εικ. L1).
- Εικ. 276: Αρ. 251** (654) (Kyrieleis 2015, πίν. 35, εικ. L11).
- Εικ. 277: Αρ. 252** (648) (Kyrieleis 2015, πίν. 39, L64).
- Εικ. 278: Αρ. 253** (1163) (Kyrieleis 2015, πίν. 45, L137).
- Εικ. 279: Αρ. 254** (2679) (Kyrieleis 2015, πίν. 51, L213).
- Εικ. 280: Αρ. 255** (1367) (Kyrieleis 2015, πίν. 30, J1).
- Εικ. 281: Αρ. 256** (643) (Kyrieleis 2015, πίν. 33, J34).

- Εικ. 282: Αρ. 257** (1098) (Kyrieleis 2015, πίν. 31, J12).
- Εικ. 283: Αρ. 258** (2512) (Kyrieleis 2015, πίν. 32, J18).
- Εικ. 284: Αρ. 259** (1537) (Kyrieleis 2015, πίν. 28, I7).
- Εικ. 285: Αρ. 260** (2794) (Kyrieleis 2015, πίν. 67, εικ. P34).
- Εικ. 286: Αρ. 261** (270) (Kyrieleis 2015, πίν. 70, εικ. P64).
- Εικ. 287: Αρ. 262** (3113) (Kyrieleis 2015, πίν. 71, εικ. P74).
- Εικ. 288: Αρ. 263** (2684) (Kyrieleis 2015, πίν. 72, εικ. Q3).
- Εικ. 289: Αρ. 264** (2060) (Kyrieleis 2015, πίν. 74, εικ. Q18).
- Εικ. 290: Αρ. 265** (2526) (Kyrieleis 2015, πίν. 73, εικ. Q14).
- Εικ. 291: Αρ. 266** (1563) (Kyrieleis 2015, πίν. 75, εικ. Q35).
- Εικ. 292: Αρ. 267** (2230) (Kyrieleis 2015, πίν. 75, εικ. Q36).
- Εικ. 293: Αρ. 268** (991) (Kyrieleis 2015, πίν. 75, εικ. Q37).
- Εικ. 294: Αρ. 269** (1817) (Kyrieleis 2015, πίν. 80, εικ. S51).
- Εικ. 295:** Δηνάριο με πορτρέτο του Οκταβιανού Αυγούστου στον εμπροσθότυπο. Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, Βερολίνο (Kyrieleis 2015, πίν. 80, εικ. AR).
- Εικ. 296: Αρ. 270** (2187) (Kyrieleis 2015, πίν. 80, εικ. S47).
- Εικ. 297:** Δηνάριο με πορτρέτο του Ιουλίου Καίσαρα, στον τύπο του «Divus Iulius», στον οπισθότυπο. Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, Βερολίνο (Kyrieleis 2015, πίν. 80, εικ. AR).
- Εικ. 298: Αρ. 271** (125) (Kyrieleis 2015, πίν. 72, P90).
- Εικ. 299:** Τετράδραχμο με το πορτρέτο της Κλεοπάτρας Ζ΄ στον εμπροσθότυπο και του Μάρκου Αντωνίου στον οπισθότυπο. Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, Βερολίνο (Kyrieleis 2015, πίν. 75, εικ. AR).
- Εικ. 300: Αρ. 272** (15) (Maddoli 1963-1964, 66, εικ. 8, v. 15).
- Εικ. 301: Αρ. 273** (23) (Maddoli 1963-1964, 66, εικ. 8, v. 23).
- Εικ. 302: Αρ. 274** (450) (Maddoli 1963-1964, 96, εικ. 25, v. 450).
- Εικ. 303: Αρ. 275** (455) (Maddoli 1963-1964, 96, εικ. 17, v. 255).
- Εικ. 304: Αρ. 276** (31) (Maddoli 1963-1964, 68, εικ. 9, v. 31).
- Εικ. 305: Αρ. 277** (1) (Maddoli 1963-1964, 66, εικ. 8, v. 1).
- Εικ. 306: Αρ. 278** (135) (Maddoli 1963-1964, 74, εικ. 14, v. 135).
- Εικ. 307: Αρ. 279** (112) (Maddoli 1963-1964, 73, εικ. 12, v. 112).

Εικ. 308: Αρ. 280 (163) (Maddoli 1963-1964, 74, εικ. 14, v. 163).
Εικ. 309: Αρ. 281 (328) (Maddoli 1963-1964, 88, εικ. 20, v. 328).
Εικ. 310: Αρ. 282 (464) (Maddoli 1963-1964, 96, εικ. 25, v. 464).
Εικ. 311: Αρ. 283 (156) (Maddoli 1963-1964, 74, εικ. 14, v. 156).
Εικ. 312: Αρ. 284 (291) (Maddoli 1963-1964, 86, εικ. 19, v. 291).
Εικ. 313: Αρ. 285 (487) (Maddoli 1963-1964, 98, εικ. 29, v. 487).
Εικ. 314: Αρ. 286 (267) (Maddoli 1963-1964, 45, εικ. 18, v. 267).
Εικ. 315: Αρ. 287 (263) (Maddoli 1963-1964, 45, εικ. 18, v. 263).
Εικ. 316: Αρ. 288 (255) (Maddoli 1963-1964, 82, εικ. 17, v. 255).
Εικ. 317: Αρ. 289 (266) (Maddoli 1963-1964, 83, εικ. 19, v. 266).
Εικ. 318: Αρ. 290 (911) (Maddoli 1963-1964, 126, εικ. 43, v. 911).
Εικ. 319: Αρ. 291 (284) (Maddoli 1963-1964, 86, εικ. 19, v. 284).
Εικ. 320: Αρ. 292 (21) (Maddoli 1963-1964, 66, εικ. 8, v. 21).
Εικ. 321: Αρ. 293 (543) (Maddoli 1963-1964, 103, εικ. 29, v. 543).
Εικ. 322: Αρ. 294 (478) (Maddoli 1963-1964, 98, εικ. 26, v. 478).
Εικ. 323: Αρ. 295 (488) (Maddoli 1963-1964, 98, εικ. 26, v. 488).
Εικ. 324: Αρ. 296 (503) (Maddoli 1963-1964, 100, εικ. 27, v. 503).
Εικ. 325: Αρ. 297 (500) (Maddoli 1963-1964, 100, εικ. 27, v. 500).
Εικ. 326: Αρ. 298 (550) (Maddoli 1963-1964, 103, εικ. 29, v. 550).
Εικ. 327: Αρ. 299 (457) (Maddoli 1963-1964, 96, εικ. 25, v. 457).
Εικ. 328: Αρ. 300 (483) (Maddoli 1963-1964, 98, εικ. 26, v. 483).
Εικ. 329: Αρ. 301 (539) (Maddoli 1963-1964, 102, εικ. 28, v. 539).
Εικ. 330: Αρ. 302 (512) (Maddoli 1963-1964, 100, εικ. 27, v. 512).
Εικ. 331: Αρ. 303 (604) (Maddoli 1963-1964, 106, εικ. 31, v. 604).
Εικ. 332: Αρ. 304 (566) (Maddoli 1963-1964, 104, εικ. 30, v. 566).
Εικ. 333: Αρ. 305 (648) (Maddoli 1963-1964, 109, εικ. 33, v. 648).
Εικ. 334: Αρ. 306 (658) (Maddoli 1963-1964, 109, εικ. 33, v. 658).
Εικ. 335: Αρ. 307 (677) (Maddoli 1963-1964, 110, εικ. 34, v. 677).
Εικ. 336: Αρ. 308 (680) (Maddoli 1963-1964, 110, εικ. 34, v. 680).
Εικ. 337: Αρ. 309 (976) (Maddoli 1963-1964, 131, εικ. 46, v. 976).

- Εικ. 338: Αρ. 310** (293) (Maddoli 1963-1964, 86, εικ. 19, v. 293).
- Εικ. 339: Αρ. 311** (697) (Maddoli 1963-1964, 112, εικ. 35, v. 697).
- Εικ. 340: Αρ. 312** (882) (Maddoli 1963-1964, 124, εικ. 42, v. 882).
- Εικ. 341: Αρ. 313** (891) (Maddoli 1963-1964, 126, εικ. 43, v. 891).
- Εικ. 342: Αρ. 314** (863) (Maddoli 1963-1964, 122, εικ. 41, v. 863).
- Εικ. 343: Αρ. 315** (801) (Maddoli 1963-1964, 120, εικ. 39, v. 801).
- Εικ. 344: Αρ. 316** (880a) (Maddoli 1963-1964, 124, εικ. 42, v. 880a).
- Εικ. 345: Αρ. 317** (822) (Maddoli 1963-1964, 121, εικ. 40, v. 822).
- Εικ. 346: Αρ. 318** (830) (Maddoli 1963-1964, 121, εικ. 40, v. 830).
- Εικ. 347: Αρ. 319** (903a) (Maddoli 1963-1964, 126, εικ. 43, v. 903a).
- Εικ. 348: Αρ. 320** (481) (Maddoli 1963-1964, 98, εικ. 29, v. 481).
- Εικ. 349: Αρ. 321** (320) (Maddoli 1963-1964, 88, εικ. 20, v. 320).
- Εικ. 350: Αρ. 322** (920) (Maddoli 1963-1964, 128, εικ. 44, v. 920).
- Εικ. 351: Αρ. 323** (924) (Maddoli 1963-1964, 128, εικ. 44, v. 924).
- Εικ. 352: Αρ. 324** (940a) (Maddoli 1963-1964, 130, εικ. 45, v. 940a).
- Εικ. 353: Αρ. 325** (981) (Maddoli 1963-1964, 132, εικ. 46, v. 981).
- Εικ. 354: Αρ. 326** (980) (Maddoli 1963-1964, 132, εικ. 46, v. 980).
- Εικ. 355: Αρ. 327** (807) (Maddoli 1963-1964, 120, εικ. 39, v. 807).
- Εικ. 356: Αρ. 328** (972) (Maddoli 1963-1964, 132, εικ. 46, v. 972).
- Εικ. 357: Αρ. 329** (622) (Maddoli 1963-1964, 108, εικ. 32, v. 622).
- Εικ. 358:** Γράφημα των κατηγοριών των εικονιστικών θεμάτων στα σφραγίσματα από το αρχείο της νήσου Ελεφαντίνης (Μάριος Χουλιάρης).
- Εικ. 359:** Γράφημα των κατηγοριών των εικονιστικών θεμάτων στα σφραγίσματα από το αρχείο του Εντφού που βρίσκονται στο ROM (Μάριος Χουλιάρης).
- Εικ. 360:** Γράφημα των ηγεμονικών πορτρέτων στα σφραγίσματα από το αρχείο της Νέας Πάφου (Μάριος Χουλιάρης).
- Εικ. 361:** Γράφημα των κατηγοριών των εικονιστικών θεμάτων στα σφραγίσματα από το αρχείο της Κυρήνης (Μάριος Χουλιάρης).